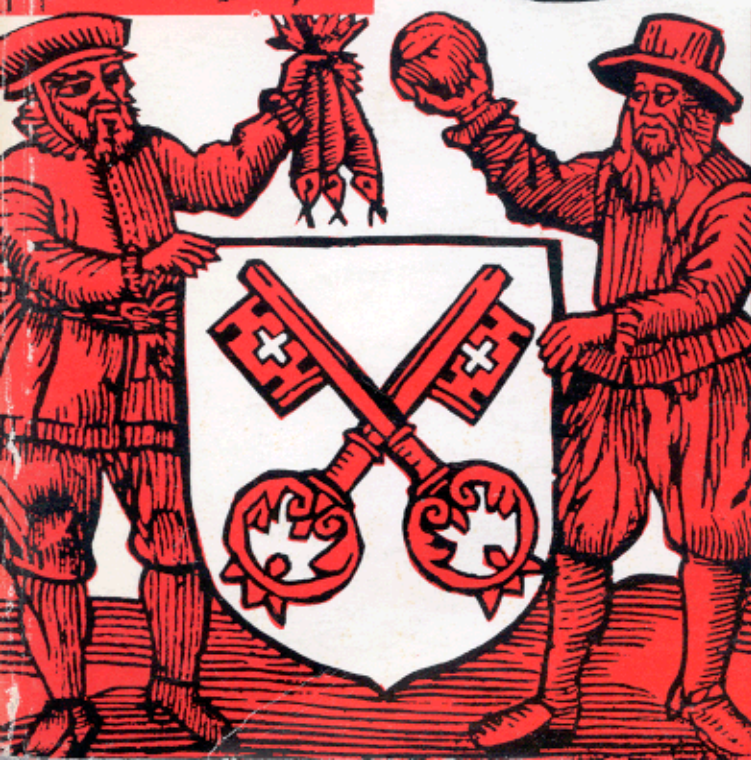
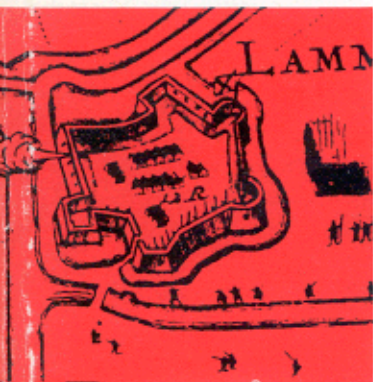


JAARBOEKJE 1974

voor geschiedenis en oudheidkunde van
LEIDEN EN OMSTREKEN



LEIDS JAARBOEKJE
1974



JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1974

ZES EN ZESTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR SAMSOM-SIJTHOFF GRAFISCHE BEDRIJVEN

VOORWOORD

Moest het vorig jaar helaas gezegd worden dat de leden van „Oud Leiden” hun Jaarboekje wel wat laat in het jaar ontvingen, ditmaal kan gelukkig opgemerkt worden dat de verschijningsdatum weer „normaal” is. Hierbij heeft de bijzondere omstandigheid meegewerkt, dat de 66ste uitgave verschijnt ter gelegenheid van de 400-jarige herdenking van Leidens ontzet.

Ter gelegenheid van deze gedenkdag zal er dit jaar een uitgebreider feestprogramma zijn dan de meestal toch al vrij uitbundig gevierde 3 oktober herdenking. Een van de belangwekkendste bijdragen is een cultuurhistorische tentoonstelling in het Stedelijk Museum de Lakenhal, waarin het leven in en om onze stad in de tweede helft van de zestiende eeuw gevisualiseerd zal worden. Door een gelukkige samenwerking tussen de directie van het Museum en de redactie van het Leids Jaarboekje kwam de gedachte tot stand het Jaarboekje ditmaal geheel aan het onderwerp van de tentoonstelling te wijden en wel zodanig, dat het als deel in onze respectabele rij jaaruitgaven, een aantal begeleidende opstellen bij de expositie aanbiedt. Van de zijde van de Lakenhal werd hiertoe de redaktiekommissie uitgebreid met mej. drs. I. W. L. Moerman en drs. R. E. O. Ekart. Mede dank zij hun zeer efficiënte medewerking is het Jaarboekje, dat dus tevens als een soort katalogus van de tentoonstelling *Leiden '74* zal verschijnen, ditmaal tot een bijzondere „feestgave” uitgegroeid. Het bestuur en de redactie zijn hen daarvoor bijzonder dankbaar.

Namens de Commissie tot Redactie:

J. J. Terwen
voorzitter

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P. J. Blok en mr. dr. J. C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

De vereniging heeft in eigendom het uit c. 1650 daterende woonhuis Kloksteeg 2 en het c. 1661 gebouwde woonhuis Oranjegracht 83, waar eertijds het weversambacht werd uitgeoefend.

Bestuurskamer: Regentenkamer van het Brouckhovenhof, Papengracht 16.

BESTUUR

Dr. M. A. van Dongen (1974), *voorzitter*

Dr. Th. J. Meijer (1967), *ondervoorzitter*

Mejuffrouw drs. I. W. L. Moerman (1971), *secretaresse*

Koekoekstraat 22, Leiderdorp

Mr. H. Weiland (1970), *penningmeester*

J. A. E. Aalders (1974)

Mejuffrouw P. Buring (1973)

Mevrouw P. van Dishoeck- Dudok van Heel (1973)

F. Dijkstra, arts (1971)

Prof. dr. H. van der Linden (1967)

Mr. B. Plomp (1973)

Drs. M. L. Wurfbain (1968)

Erelid A. Bicker Caarten (1965)

Leden van verdienste: G. van der Mark (1954), dr. W. C. Braat (1966),
P. L. Gillissen (1970) en prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer (1974)

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst: J. A. E. Aalders,
Nieuwe Mare 25, Leiden.

Contributie *f* 15,00 per jaar, voor jongeren-leden *f* 7,50 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Slavenburg's Bank N.V., Leiden

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET „LEIDS JAARBOEKJE”

Ingesteld december 1902

Prof. ir. J. J. Terwen (1973), *voorzitter*.

Drs. B. N. Leverland (1963), *secretaris*, Boisotkade 2a.

Mejuffrouw drs. C. W. Fock (1973).

G. 't Hart (1964).

Dr. S. J. van Ooststroom (1968).

Voor kopij Leids Jaarboekje:

het secretariaat der Redactiecommissie.

EXCURSIE-COMMISSIE

Ingesteld 7 september 1954

Dr. S. J. van Ooststroom, *voorzitter*.

J. A. E. Aalders, Nieuwe Mare 25, Leiden.

Dr. Th. J. Meijer.

A. Sevenster.

Drs. G. Kortenbout v. d. Sluys.

Vertegenwoordiger in de *Rijnlandse Molenstichting*.

Prof. dr. H. van der Linden.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Voor:

Aarfunderveen: Mevrouw F. Th. van der Wind-Peereboom Voller (1945).

Alkemade: . .

Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945).

Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H. J. de Kort (1950).

Katwijk: J. P. van Brake¹ (1969).

Leiderdorp: G. Scheepstra (1943).

Leimuiden: J. W. de Ren (1959).

Lisse: A. M. Hulkenberg (1973).

Noordwijk: Mevrouw G. T. M. Vio-Hoge (1973).

Noordwijkerhout: J. J. Bergman (1950).

Oegstgeest: W. J. van Varik (1941).

Rijnsburg: S. C. H. Leenheer (1945).

Rijnsaterwoude: J. W. de Ren (1960).

Voorhout: . .

Voorschoten: W. J. Berghuis (1962).

Warmond: A. G. van der Steur (1962).

Wassenaar: . .

Woubrugge: D. Brouwer de Koning (1973).

Zoeterwoude: Mevrouw Th. M. van Hartevelt-Liesveld (1973).

JAAROVERZICHT 1973

Ontvangsten		Uitgaven	Balans	
Postgiro			f	4.704,55
Banken			f	37.248,13
Deposito's			f	12.000,—
Effecten/deelnemingen			f	8.667,—
Vordering Leids Woonhuis			f	8.149,79
Contributies voorafgaande jaren	f	172,50		
Contributies 1973	f	14.735,25		
Contributies 1974	f	332,50		f 332,50
Verkopen etc.	f	2.540,50		
Interest/dividend	f	1.598,03	f	1.001,24
Jaarboekje, drukwerk		f 19.383,99		f 10.710,40
Lezingen, excursies		f 724,40		
Div. bijdragen	f	3.537,50		
Lidmaatschappen		f 406,50		
Onkosten secr/penn.		f 672,29		f 1.000,—
Diversen		f 11.103,84		
Subsidie reserve				f 6.228,—
Fonds opgravingen				f 95,99
Fonds bijz. publikaties				f 4.501,10
Fonds Stadsherstel				f 40.000,—
Kapitaal				f 8.902,72
Saldo	f	9.374,74		
	f	32.291,02	f	32.291,02
			f	71.770,71
			f	71.770,71

OVERZICHT FINANCIEN „LEIDSCH E WOONHUIS” 1973

Leidsche Spaarbank 1-1-1973	f	7.424,29	Assurantie	f	130,68
Bank	f	2.370,50	Onderhoud	f	1.379,24
Huren			Belasting	f	59,03
Kloksteeg 2	f	1.351,80	Saldo Leidsche Spaarbank	f	7.813,53
Oranjegracht 83	f	919,60	Saldo Bank	f	3.111,78
Rente 1972	f	428,07			
	f	12.494,26		f	12.494,26

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1973

In de ledenvergadering van 27 maart 1973 traden mevrouw H. M. de Meijere-Huizinga, Ir. H. H. Vos en de heer H. J. Hijmersma als bestuurslid af; benoemd werden mevrouw P. van Dishoeck-Dudok van Heel, mejufvrouw P. Buring en Mr. B. Plomp.

Benoemd tot lid van de kascommissie voor de jaren 1974 en 1975 werd de heer C. W. Delforterie.

Het ledenaantal vertoonde een stijging. Nieuw ingeschreven werden 87 leden, terwijl 38 leden bedankten. Per 31 december 1973 bedroeg het aantal leden 1064. Het bestuur kwam vijf maal bijeen, één van die bestuursvergaderingen werd gebruikt voor een gesprek met de redactie van het Leids Jaarboekje. Er bestaan plannen om ook een beter contact te krijgen en houden met de correspondenten van de vereniging.

De heruitgave van het boek „Korte Beschrijving Van het Lugdunum Batavorum nu Leyden” ondervond vertraging en zag pas in 1973 het licht. Door voorzitter en secretaresse werd dit boek, samen met het Leids Jaarboekje van 1973, op 20 december 1973 aan de burgemeester aangeboden.

De cursus Archeologie, door K & O georganiseerd met steun van de vereniging Oud-Leiden, resulteerde in de oprichting van de afdeling „Rijnstreek” van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.).

Aan de werkzaamheden van de Adviesraad voor de Binnenstad werd door tal van leden van de vereniging deelgenomen.

Van de uiteenlopende onderwerpen, die in deze Raad werden behandeld, dienen in het bijzonder te worden vermeld het bestemmingsplan voor het gebied Herengracht-Zijlsingel en het ontwerpbestemmingsplan de Camp, voorgenomen bouw van gymnastieklokalen aan de Pieterskerkgracht, de studentenflat aan de Pelikaanstraat, verbouwing van de Leidsche Schouwburg en het busbanenplan.

De Raad heeft voorts aangedrongen op de spoedige opstelling van een structuurplan voor de binnenstad. Door het Gemeentebestuur werden als fundamentele bijdragen tot de discussie voor de toekomstige ontwikkeling van de gemeente twee rapporten voorgelegd: *Bouwstenen voor het Binnenstadsbeleid* (juni 1973) en *Verslag van het Binnenstadsonderzoek Deel C: Wenselijke ontwikkelingen* (juli 1973, uitgebracht december 1973).

Op 30 januari sprak de heer R. J. Spruit over de Leidse Hofjes. Na de ledenvergadering van 27 maart werden door onze zustervereniging „Oud Katwijk” onder leiding van de heer C. Varkevisser oude klederdrachten getoond, onder de titel „Aangekleed gaat uit”.

Ir. F. E. Kuyken, directeur van het Instituut voor Stad en Landschap van Zuid-Holland sprak op 23 mei over het werk van dit instituut.

Op 1.5 november werd een lezing met dia's over de Rijnlandse molens verzorgd door de heer W. A. Korpershoek, hoofd van de afdeling Molens bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Ook de excursiecommissie toonde zich dit jaar weer zeer actief en organiseerde drie excursies, te weten naar Makkum en Franeker, Deventer en Gouda.

Op 19 mei 1973 werd een bezoek gebracht aan de Tichelaars aardewerk-fabrieken en het museum te Makkum, gevolgd door een rondwandeling door het oude universiteitsstadje Franeker met zijn prachtige stadhuis en interessant museum.

Onder de deskundige leiding van de heer H. Th. D. Dijkstra, architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en oud-bestuurslid van onze vereniging werd een bezoek gebracht aan Deventer, met speciale aandacht voor de restauratieproblematiek van de oude stadswijk „het Bergkwartier”.

Tenslotte vond op 20 oktober een excursie plaats naar de St. Janskerk te Gouda, met een deskundige uitleg bij de beroemde glasramen, voornamelijk van de gebroeders Dirk en Wouter Crabeth, door de koster N. Metseelaar.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER HET JAAR 1973

JANUARI

1 Ruim 1/3 van Leidens grondgebied binnen de singels heeft nog de functie van woongebied.

3 A. J. Frèrejean, voorzitter van de Industriebond N.V.V. afd. Leiden, — overleden op 55-jarige leeftijd — op Ockenburg gecremeerd.

4 Biologen pleiten voor een Nationaal Park in Wassenaar.

De reconstructie van het kruispunt Rijnsburgerweg-Wassenaarseweg is gereed.

8 Vernieuwingsplannen voor Leiden-Noord en de Kooi.

24 Hotel Huis Ter Duin in Noordwijk blijft bestaan.

25 De brandweercommandant van Leiden is van mening, dat er een nieuwe brandweerkazerne nodig is.

28 Pastoor M. Goudkamp neemt afscheid van de Oud-Katholieke parochie wegens zijn vertrek naar Australië.

29 Roofoverval op de Algemene Bank Nederland in Bodegraven.

30 Het ministerie voor onderwijs en wetenschappen wil een ander Witte Singelplan voor de universiteit.

31 De Industriebond N.K.V. is van mening, dat Leiden de industrie wegjaagt. (Opmerkingen hierover in de gemeenteraad op 2 en 23 februari.)

FEBRUARI

1 Het Produktschap voor Vee en Vlees meent, dat Leiden niet alleen hoeft te profiteren van de sluiting van de Rotterdamse veemarkt.

2 Het college van B. en W. wil f 9 miljoen beschikbaar stellen voor een nieuwe brandweerkazerne.

3 Hollandia Tricot zal van Alphen aan den Rijn verhuizen naar het moederbedrijf in Veenendaal.

6 Leidse kunstenaars kraken een deel van het K & O complex.

9 De Pieterskerk is van nu af volledig gesloten, nu het rijk de kerk niet heeft willen overnemen.

Restauratie van Leidens centrum, gebaseerd op een 15-jaren-plan, gaat f 65 miljoen kosten (zie ook L.D. van 14 februari).

- 12 De proeftuin in Rijsburg toont broeiproeven van tulpen.
- 14 De werkgroep Structuurstudie Rijsburg meent, dat de agrarische functie van Rijsburg moet worden ontplooid.
- Het bureau inschrijvingen en inlichtingen van de universiteit door een groep studenten bezet; de bezetting is op 16 februari door een groep corpsleden gebroken.
- 16 Stichting Diogenes opgericht: bewoonbaar maken van panden, die cultureel of historisch of voor het stadsgezicht van waarde zijn.
- 19 De Leidse zonweringfabriek **Ladan** bestaat deze maand 100 jaar.
- 23 Het Rotterdams Zeehospitium zal in de toekomst een verpleeghuis voor ernstig lichamelijk gehandicapten worden.
- 24 J. Terwen-de Loos op 63-jarige leeftijd overleden.*

MAART

- 1 De werkgroep voor de **Groenoordhal**, wil de veemarkt desnoods sluiten, als de Rotterdamse veemarkt niet naar Leiden komt (zie ook L.D. d.d. 6 maart).
- Het St. Agneslyceum (nu scholengemeenschap) bestaat 25 jaar.
- 2 Bij graafwerkzaamheden in de Kamp is waarschijnlijk het oude kerkhof van het St. Ceciliaklooster opgegraven.
- 3 De Provinciale Raad voor de Ruimtelijke Ordening wijst een conceptadvies voor Rijksweg 11 en de secundaire weg 6 af.
- 9 Verschillende raadscommissies zijn het niet eens met het reconstructieplan voor de De **Sitterlaan**.
- De Katwijkse Reddingsbrigade bestaat 50 jaar.
- 10 Leiden krijgt van het rijk een extra-uitkering ten behoeve van de oude stadskern.
- 11 In Lisse is op 76-jarige leeftijd overleden ir. A. F. de Graaff, jarenlang correspondent van Oud-Leiden voor Lisse.
- 12 Roofoverval op de Boerenleenbank in Leiderdorp.
- 15 Het Bureau Huisvesting „bezet” door twee gezinnen om een grotere woning te krijgen.
- 16 Dr. E. H. Warns van het Rotterdams Zeehospitium te Katwijk aan Zee gaat met pensioen.
- 22 De gemeente Leiden neemt deel aan de manifestatie „Randstad” in Flevohof.
- 23 De „**stuurgroep** arbeidsmarkt Leiden” gaat zich bezig houden met de verbetering van de toestand op de arbeidsmarkt in Leiden.
- De adviesraad voor de binnenstad gaat accoord met de plannen van de buurtvereniging Maredorp-Oost voor een speeltuin c.a. voor de kinderen.
- 26 Wethouder P. S. Harmsen neemt ontslag als zodanig.

28 Het rapport van het organisatie-onderzoek van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten beveelt sluiting aan van het Leidse slachthuis. Bewoners van het Haagwegkwartier bezetten enige tijd het kantoor van de Gemeentelijke Woningstichting.

APRIL

3 De Stichting Oud-Zoeterwoude wil de door de storm van 1 april verwoeste Grote Molen aan de Weipoortseweg herbouwen.

9 De demping van de Waardgracht (wat in de loop van het jaar een omstreden punt zal worden) is begonnen.

10 J. C. Elsgeest is gekozen tot opvolger van de afgetreden wethouder Harmsen.

De Rijnegommertunnel in Zoeterwoude Hoge Rijndijk opengesteld voor het publiek.

17 De Universiteitsraad besluit voor geen enkele studierichting een beperking van het aantal studenten te vragen.

Hotel Huis Ter Duin in Noordwijk heropend.

20 Oegstgeest krijgt een wekelijkse markt langs de Lijtweg.

De gemeentebesturen van de negen gemeenten in het Plassengebied wijzen het provinciale streekplan af.

25 De gemeenteraad van Leiden wenst — bij overneming van de Rotterdamse veemarkt — de toezegging van een monopoliepositie voor de marktdag in Zuid-Holland.

26 De echtparen Verkerk-Schouten en Springer-Keijzer 60 jaar getrouwd.

27 Het verpleeghuis Zuydtwijck in Leiden Zuid-West officieel geopend. Opening van de Corbulo-school in Zoeterwoude-dorp.

MEI

2 De Leidse scholengemeenschappen krijgen in de toekomst dependances in Leiderdorp. De plannen voor nog 1150 woningen in de Merenwijk zijn gereed.

3 Kleuterschool „Kleine Wijzer” aan de Oranjelaan in Zoeterwoude-dorp geopend.

4 De adviesraad voor de binnenstad acht een ringweg via de De Sitterlaan en Burggravenlaan ongewenst.

8 Het echtpaar Weil-Speckman 60 jaar getrouwd.

10 De buurtbewoners van de Rivierenbuurt zijn van mening dat daar een eigen wijkcentrum nodig is.

11 Het Remonstrants seminarium zetelt sinds 100 jaar in Leiden.

14 Het echtpaar Van Staden-De Jaeger 60 jaar getrouwd.

15 De Leidse gemeenteraad is niet eensgezind ten aanzien van de vorming van een gewest Leiden.

16 Centrum '45, een kliniek voor patiënten met concentratiekampsyndroom, in Oegstgeest geopend.

18 De gemeenteraad van Oegstgeest is tegen de ontwerpregeling-Gewest Leiden.

24 De avondscholengemeenschap Boerhaave wil met ingang van 1 augustus een avond-M.E.A.O. beginnen.

De Nationale Woningraad en het Research Instituut voor de Woningbouw hebben voorstellen ingediend voor renovatie van het Haagwegkwartier en van Leiden-Noord.

28 De veehandelaren willen weten waar ze in Leiden aan toe zijn betreffende de veemarkt.

30 Het college van B. en W. wil snel openbaar vervoer door Leiden.

JUNI

1 De directeur van de Leidse G.G. en C.D., dr. J. G. Bazuin, met pensioen.

Relletjes in de Jan Vossensteeg rond een gastarbeiderspension.

4 De Leidse Detailhandelsschool heeft moeilijkheden door gebrek aan leslokalen. De gemeenteraad eist geen monopoliepositie meer ten aanzien van de overneming van de Rotterdamse veemarkt.

6 De verbindingsweg tussen de rijksweg Amsterdam-Den Haag en het stationsplein via het Plesmanviaduct is gereed.

12 De werkloosheid in het bouwbedrijf is het grootst in het Gewest Leiden.

Het clubhuis van de padvindersgroep Marnix is in de loop van enige maanden grondig door jongeren uit de buurt vernield.

13 De gemeente Alphen aan den Rijn wil de rijksweg 11 en de secundaire weg 6 zo snel mogelijk aangelegd zien.

16 De detailhandel in Leiden en Alphen en omgeving heeft bezwaren tegen de opzet van het winkelcentrum De Winkelhof te Leiderdorp. De gemeenteraad van Leiderdorp is evenmin gelukkig met de plannen (zie L.D. d.d. 19 juni).

20 Het Hoogheemraadschap Rijnland koopt het voormalig postkantoor aan de Breestraat om er eigen kantoren te bouwen.

21 De universiteit gaat toch voor 9 studierichtingen een toelatingsbeperking aanvragen.

23 De Leidse regio krijgt extra steun van de regering.

Aan het eind van de lopende cursus gaan de rectrix van de Louise de

Colignyscholengemeenschap en de rector van de Rembrandtscholengemeenschap met pensioen.

27 Het echtpaar Van Es-Kruyt 65 jaar getrouwd.

28 De gemeenteraad aanvaardt het door B. en W. opgestelde programma van eisen voor het gebied Herengracht-Zijlsingel.

JULI

1 De Tour de **France** trekt door Leiden.

4 De gemeente gaat strenger optreden ten aanzien van pensionhouders voor buitenlandse arbeiders.

5 Een groep amateur-archeologen zoekt bij de **Haagweg** naar het 15de-eeuwse kasteel Coebel.

6 De gemeente Leiden krijgt 10 miljoen gulden voor werkloosheidsbestrijding. De nota Bouwstenen Binnenstadsbeleid is verschenen; in het L.D. wordt hierover een serie artikelen geplaatst.

9 Het echtpaar Van de Mee-Van der Tuin 60 jaar getrouwd.
De jachtontwerper en -bouwer G. de Vries Lentsch uit Oegstgeest op 89-jarige leeftijd overleden.

10 De Ver. Touwfabrieken, met een vestiging in Leiderdorp, zullen worden overgenomen door Jessel Securities Ltd. in Londen.

14 Ds. J. Poort (van de Boshuizerwijk van de N.H.-gemeente) op 54-jarige leeftijd overleden.

20 De werkgroep Milieubeheer van de universiteit wijst de aanleg van de rijksweg 11 en de secundaire weg 6 tussen Alphen aan den Rijn en Leiden van de hand en geeft andere mogelijkheden aan. (Reactie van **Alphens** burgemeester — op 24 juli -: die wegen moeten wel aangelegd worden.)
Leiden mag alleen een nieuwe veemarkthal bouwen als het een monopoliepositie krijgt voor de maandag en dinsdag.

25 De oude toren van Warmond blijkt zeer bouwvallig.

28 In de Dorpsstraat te Hazerswoude is bij graafwerk 14de-eeuws aardewerk gevonden.

31 De administrateur van Rhijnhof, T. H. W. van Gent, op 54-jarige leeftijd overleden.

AUGUSTUS

1 Het Leidse raadslid J. K. Wiebenga (26 jaar) is benoemd tot burgemeester van Eelde.

De reconstructie van de De Sitterlaan is begonnen.

4 Rijnsburgs bloemencorso.

5 Ds. C. H. Bijl (Ned. Herv.) neemt afscheid wegens vertrek naar Castri-cum.

7 De vereniging Oud-Katwijk heeft 1000 leden.

8 Het Leidse slachthuis blijft gehandhaafd.

10 De Kon. Nederlandse Grofsmederij verkoopt grond op het Waard-eiland aan de **IBB/Kondor**.

14 De gemeente Leiden wil in samenwerking met de Kamer van Koophan-del en de omliggende gemeenten komen tot een vestigingsbeleid in de regio.

15 De 37-ste VEBO geopend. De veehandel wil wel op maandag en dinsdag in 1974 naar Leiden komen. (Zie o.a. ook op 28 augustus)

16 Circus Sarasani 4 dagen in Leiden.

17 De commissie voor economische zaken van de gemeenteraad wil een brug tegenover de Sumatrastraat naar het Waardeiland.

22 Het Rembrandthotel in Noordwijk aan Zee wordt vervangen door een appartementenhotel.

24 Het streekplan voor het Plassengebied roept verscheidene weerstanden op.

26 J. V. Kinneging geïnstalleerd als pastoor van de Oud-Katholieke parochie.

28 Pastoor J. Kragtwijk van de kerk aan de Meerburgerwetering op 68-jarige leeftijd overleden.

29 J. J. Siljee, directeur van de chr. pedagogische academie in Oegstgeest, met pensioen.

S. Platteel, chef stadsredactie van het Leidsch Dagblad, met pensioen.

Holland **Herring** Fisheries Association in Katwijk aan Zee bestaat 25 jaar.

SEPTEMBER

1 Gemeente-secretaris A. G. **Geelhoed** van Rijnsburg in gelijke functie benoemd te Steenwijk.

Voorschotens harmonie- en drumbandvereniging St. Laurentius bestaat 50 jaar.

5 Het echtpaar Vermeulen-Verschoor 60 jaar getrouwd.

6 Een groep stafleden van de subfaculteit Biologie is het niet eens met de nieuwbouwplannen in de Leeuwenhoek.

7 De twaalfde **Leidato** geopend met een speciale gezamenlijke tentoon-stelling van de Leidse musea.

10 Het legermuseum bestaat 60 jaar.

11 De Ursulakliniek in Wassenaar bestaat deze maand 50 jaar.

14 Behalve Leiden mag in 1974 ook Utrecht op dinsdag een veemarkt gaan houden.

Jeugdcentrum De Lindehoeve in Voorschoten geopend.

15 De Hooge **Burch** (voor geestelijk gehandicapten) in Zwammerdam in gebruik genomen.

Het Rijnsburgse corso van 4 augustus rijdt in Hamburg.

12 Prof. dr. J. Dankmeijer, hoogleraar anatomie en embryologie, op 66-jarige leeftijd overleden.

18 Kring Rijnland van de Stichting Geologische Aktiviteiten opgericht in Voorhout.

19 Planoloog Rensdorp: Lisse moet zuinig zijn op het kostbare **Buiten-**gebied.

21 Het wegenbeloop rond molen De Valk zal worden gewijzigd ten behoeve van een betere verkeersdoorstroming.

23 Ds. R. Steenstra doet intrede als predikant van de Ned. Herv. **wijkge-**
meente Staalwijk-Vredeskerk.

25 Het Nederlands Madrigaalkoor neemt afscheid van haar dirigent H. Strategier.

29 De restauratie van de ruïne **Dever** te Lisse is officieel begonnen.

30 Prof. dr. A. Verjaal, hoogleraar geneeskundige neurologie, op 63-jarige leeftijd overleden.

OKTOBER

2 Het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen ontvangt een der maanstenen van de Apollovlucht XVII.

3 De 3-Oktoberoptocht rijdt onder het motto Muzikale Hutspot: opera's, operettes en musicals worden in beeld gebracht.

5 De Evangelische Christengemeenschap (met centrum aan de Middelste Gracht) viert haar **50-jarig** bestaan in Leiden.

4 Er zal een volkstuincomplex van 5 ha. in de Oostvlietpolder worden aangelegd.

9 Mevrouw C. P. M. Boeg-Fransen 100 jaar oud.

10 Het rayon Leiden krijgt 5,6 miljoen gulden voor werkloosheidsbestrijding.

De eerste paal geheid voor het Electrisch Technisch Bureau C. **Lintzen**, het eerste Zoeterwoudse bedrijf, dat zich in het industriegebied De Grote Polder vestigt.

16 **IBB/Kondor** gaat het hoofdbureau van Amsterdam naar Leiden verplaatsen.

Het distributiecentrum van Datsun Nederland N.V. te Lisse achter de ruïne **Dever** in gebruik genomen.

18 Dienstencentrum in Leiden-Noord geopend.

20 Het hoogheemraadschap Rijnland krijgt in vrijwel geheel Zuid-Holland

bemoeienis met de bestrijding van de waterverontreiniging.

23 Het verpleeghuis Prinsenhof in Leidschendam (gezaamenlijk van Leid; schendam, Voorburg en Voorschoten) geopend.

25 De plaatsvervangend chef van de plantsoenendienst wil niet aan de speelweiden van de jeugd laten „knabbelen”.

27 De malerij-drogerij De Korenbloem in Woubrugge door brand verwoest.

30 De Stichting Vorming Werkende Jongeren heeft voor 2 jaar onderdak in het voormalige Marinecomplex aan het Noordeinde.

Een plan voor een toekomstig centrum in de Merenwijk in de raadscommissies toegelicht.

31 De Bibliothèque Wallonne van het Pieterskerkhof verhuisd naar Amsterdam.

NOVEMBER

1 De ontwikkeling van de Stevenshof wordt een kwestie van wikken en wegen.

7 De raadscommissies zijn het nog niet geheel eens met het plan voor de aparte busbanen.

8 Op het terrein van het verbrande gebouw van **Backer** en Co komt een flat voor werkende jongeren.

12 De Leidse gemeenteraad is accoord met de aanbesteding voor de verbouwing van het voormalig Carmelitessenklooster tot Cultureel Centrum en voor die van de Schouwburg.

13 De St. Martinusparochie te Hillegom viert haar **725-jarig** bestaan.

14 Het wijkcomité Plan-Noord dringt aan op „**herverkaveling**” van alle wijkfuncties.

Het St. Elizabethziekenhuis in Leiderdorp (al 1 jaar in gebruik) officieel geopend.

15 Zoeterwoude heeft 7000 inwoners.

20 De veehandel wil — na sluiting van de Rotterdamse veemarkt per 1 januari 1974 — naar Leiden.

21 Woubrugge heeft 4000 inwoners.

29 De Leidse Betonmortel Centrale gaat in 1974 verhuizen van de **Zoeterwoudse** weg naar de Sumatrastraat.

DECEMBER

1 Burgemeester J. J. Croles neemt na 28 jaar afscheid van Bodegraven. Zijn opvolger wordt N. P. Kramer, burgemeester van Zuidland, **Abbenbroek** en Oudendoorn op Voorne-Putten.

3 Pastoor J. Schlatmann gaat van de St. Antonius in Leiden Zuid-West naar de Meerburg.

4 Werkbezoek van de Commissaris van de Koningin aan Leiden.

5 Gedeputeerde Staten staan achter de uitbreidingsplannen c.a. van Alphen aan de Rijn.

De bollenstreekgemeenten gaan hun plannen coördineren.

6 Leiden krijgt de veemarktdagen van Rotterdam (maandag en dinsdag).

8 De winkeliers van de Herenstraat zijn het niet eens met de voorgestelde verkeersmaatregelen en leggen een eigen plan voor.

12 Het Waardeiland wordt bestemd voor woongebied. (zie L.C. van 18 december).

14 De bollenstreek wenst heropening van het N.S.-station in Lisse.

15 Nieuw centrum voor gezondheidszorg in Nieuwkoop.

18 De vertegenwoordigers van de buurt bij het voormalig **Herensingel**-station komen met een eigen plan voor het terrein van dat voormalig emplacement.

20 Oegstgeest beëindigt de aansluiting bij de Leidse schooladviesdienst.

28 Burgemeester J. baron van Knobelsdorff neemt afscheid van Sassenheim.

JEANNE TERWEN - DE LOOS

geboren Etterbeek (Brussel) 1910
overleden Leiden 1973

Een verandering van functie bracht het jonge gezin mr. W. de Loos-Haaxman met hun twee kinderen **Jeanne** en **Wolter** in 1911 naar de tropen. De heer De Loos werd griffier bij de Raad van Justitie te Padang, later werd deze standplaats verwisseld voor Toeloeng Agoeng en nog later voor Madioen. Deze zijn de drie plaatsen geweest, die in de herinnering van **Jeanne** — maar laat ik van nu af aan **Peu** zeggen, dat is immers haar vertrouwde naam — zijn gebleven. In 1921 kwam het eerste verlof van het gezin met vier kinderen, een dochter en drie zoons. Dit verlof werd in Leiden doorgebracht. Toen de ouders moesten terugkeren, nu naar **Batavia**, zagen zij zich gedwongen hun oudste twee, maar nog zo jonge, kinderen **Peu** en **Wolter** om gezondheidsredenen achter te laten. Zij kwamen in huis bij mevrouw Burgersdijk, tante Dien, directrice van het bekende antiquariaat Templum Salomonis. **Peu** bezocht nog één jaar de school aan de Boommarkt, een meisjesschool, daarna het gymnasium aan de **Doezastraat**. Na enige jaren werd dit verwisseld voor het Amersfoortse gymnasium en tot verwondering zakte zij voor het eindexamen. Was er misschien een kwestie van verlangen naar ouders door het zwijgzame kind onderdrukt? **Peu** vertrok naar **Batavia**, naar huis, waar zij aan het lyceum aldaar met goed gevolg eindexamen deed (1929).

Toch voerde de weg terug naar **Holland** om — vanzelfsprekend in **Leiden** — de rechtenstudie te beginnen. **Peu** behaalde het kandidaats-examen maar stapte over op kunstgeschiedenis, omdat zij meer belangstelling voor deze studierichting had. In deze tijd begint een kleine relatie met „**Oud Leiden**” als bestuurslid namens de V.V.S.L.

Peu was niet „**puur**” **Leids**. De kinderjaren in **Indië** doorgebracht hebben dit afgezwakt. Maar de **Leidse** familie van vaderszijde, de schooljaren en de studententijd brachten haar steeds dichter tot de levenssfeer van en de belangstelling voor deze stad.

Echter weer — in 1934 — werd **Nederlands Indië** toekomst. De 12de oktober 1934 werd het huwelijk voltrokken van dr. J. C. van Leur, indoloog, en **Jeanne de Loos**. Zij vertrokken naar Toeloeng Agoeng, voor de jonge mevrouw Van Leur een bekende plaats. Achtereenvolgens werden **Soerabaja** en **Buitenzorg** de standplaats.

De tweede wereldoorlog bracht voor **Peu** diep leed. Van Leur nam vrij-

willig dienst als liaison officier bij de geallieerde vloot. Zijn vrouw moest het kampeleven ondergaan. In 1946 repatrieerde zij, weduwe geworden, onder de vlag van het Rode Kruis zieken en zwakken begeleidend.

Inmiddels, in 1939, waren haar ouders voorgoed naar Nederland teruggekeerd en hadden hun woning aan de Plantage in Leiden ingericht. Daar kon hun dochter tot rust komen en verder gaan. In september 1946 werd de studie kunstgeschiedenis weer opgenomen; in 1950 werd het doctoraal examen afgelegd.

Naast deze basis werd een andere gelegd door het huwelijk met ir. J. J. **Terwen**, voltrokken 13 april 1950. Hun zoons werden resp. geboren in 1951 en 1954. Toen de kinderen wat ouder geworden waren nam mevrouw **Terwen** de documentatie op zich van de zeer uitgebreide fotoverzameling van het Rijksmuseum voor Volkenkunde, een werk waarvoor een kunst-historicus de aangewezen persoon was. Zij deed dat met grote kundigheid en interesse en wij danken daaraan enige waardevolle publikaties van haar hand. In die tijd figureerde „**Oud Leiden**” op haar rooster van werkzaamheden. Van 1946 tot 1956 is zij bestuurslid geweest, waarvan de eerste vier jaren secretaresse van het bestuur. Het bewijs van haar belangstelling voor de stad en voor Nederlands Indië is blijvend vastgelegd in de publikaties, die hierna in de bibliografie, samengesteld door prof. ir. J. J. **Terwen**, zijn vermeld. De catalogus van Nederlandse schilders en tekenaars in de Oost, **17de-20ste eeuw**, herinnert aan de interessante tentoonstelling door mevrouw **Terwen** ingericht in het Rijksmuseum te Amsterdam in 1972.

Onopvallend naar haar aard had **Peu** na haar terugkomst in Leiden haar plaats, gebed in een samenleving van familie, oude en nieuwe vrienden, studiegenoten, ingenomen. Een plaats, die in de loop van de jaren een niet eenvoudige taak ging inhouden, bestaande in verzorging van gezin, ouders, werkzaamheden bij het Rijksmuseum van Volkenkunde. Op gelukkige wijze sloot de positie van haar man als hoogleraar in de bouwkunde in Delft, later in Leiden, aan bij haar eigen studie en werkterrein. Dat was de wereld, waarin ook zij leefde en vooral meeleefde met collega's, studenten en zovelen, van wie wederkerig belangstellende sympathie uitging.

Zo kom ik dan tot het wezen van haar, die wij hier een kort In Memoriam wijden en ik worstel met woorden om dit op een wijze te tekenen, die haar eenvoud onberoerd laten. Het was een geestelijke distinctie verlicht door een goed en warm hart, een stille aanvaarding en vreugdevolle beleving van wat het leven bood, die **Jeanne Terwen-De Loos** één van de mensen deed zijn, die de onverwoestbare kern vormen van een wereld, waarin wij mogen blijven geloven.

mr. Annie Versprille

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHRIFTEN VAN JEANNE TERWEN-DE LOOS, 1910-1973

- „Het ontwerp van het Kasteel te Batavia”, *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, LXXXIII (1949), 194-198. (Dit artikel staat nog op de naam van J. van Leur-de Loos).
- „Oud-Batavia”, *Bulletin en Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, serie 6, V (1952), 3*-6*.
- Ensiklopedia Indonesia*, 3 vols., Bandung-'s-Gravenhage, 1953-1956. Hierin de rubrieken Archeologie en Architectuur, c. 750 trefwoorden.
- „De bouwgeschiedenis van het Hofje Meermansburg”, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 1952*, 118-131.
- (In samenwerking met F. Negri Arnoldi:)
- „L'Indonesia moderna e contemporanea e gli influssi Europei”, *Enciclopedia Universale dell'Arte*, VII, Venezia-Roma, 1958, 450-453.
- „Jacobus Roman, architect, 1640-1716”, *Bouw*, XV (1960), 704-709.
- Indonesische kunst uit eigen bezit*, (Catalogus van de) Tentoonstelling, gehouden naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de „Indische Verzameling”, sinds 1911 „Ethnografisch Museum”, 1864-1964, Delft, 1964.
- Hierin de volgende gedeelten:
- „Inleiding tot de Kunst van Indonesië”,
- „Java” en „Bali” (Catalogus nrs. 1-135), 9 en 66 ongepagineerde bladzijden.
- „Een Ceylonese wieg”, *Bulletin van het Rijksmuseum*, XV (1967), 122-130.
- „De gouden koets van de sultan”, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXXIII (1967), 366-372.
- „Brajoet, of het nieuwe leven”, *Verre naasten naderbij*, 13 (1967), 9-21.
- „Een oude Brajoet herontdekt”, *Verre naasten naderbij*, 111 (1969), 48-51.
- „Twee woonhuizen van Cornehs de Jonge van Ellemeet”, *Opstellen voor H. van de Waal*, Amsterdam-Leiden, 1970, 185-202.
- „Koloniale meubelen in het Museum Boymans-Van Beuningen”, *Bulletin van het Museum Boymans-Van Beuningen*, XXI (1971), 20-33.
- „De Pandji-reliëfs van Oudheid LXV op de Gunung Bèkèl Pénanggungan”, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXXVII (1971), 321-330.
- Nederlandse schilders en tekenaars in de Oost, 17de-20ste eeuw*, Catalogus Rijksmuseum Amsterdam, 1972.
- Persklaar:
- Het Nederlands-koloniale meubel*,
Studie over meubels in de voormalige Nederlandse koloniën Indonesië en Ceylon.

KORTEKRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN

oktober 1573 – oktober 1574

door

drs. Ingrid W. L. Moerman

OKTOBER

8 De Spanjaarden verlaten Alkmaar, verdreven door vrees voor het water.

9 Alle burgers en ingezetenen van Leiden moeten zich wapenen.

10 Bericht dat te Leiderdorp en Zoeterwoude Spanjaarden gekomen waren en dat ook Spanjaarden naar Leidschendam zouden komen.

11 Vrachtschepen, op weg naar Leiden, komen tot Leiderdorp.

13 Een door Amsterdam geleverde vloot, waarmee **Bossu** de Zuiderzee was opgevaren om de Geuzen te bestrijden, wordt door de Geuzen voor de kust van Holland op de vlucht gedreven. **Bossu** wordt krijgsgevangen gemaakt.

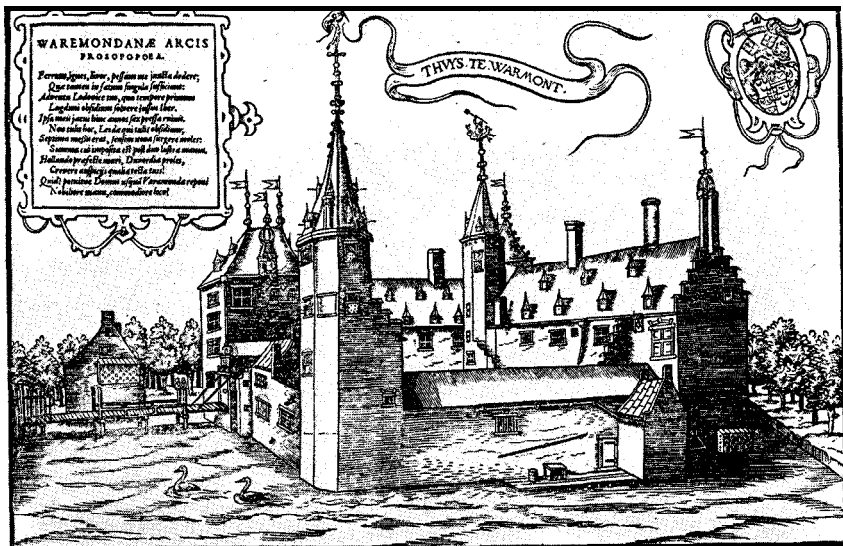
14 Aangewezen deel der binnen de stad geweken dorpingen trekt met schoppen naar de kruising Vliet • Roomburger watering • Zoeterwoudse vaart om daar een schans op te richten.

15 Mr. Andries Allertsz. wordt hopman en kapitein vanwege de Staten van Holland en mag voor Leiden een vendel Nederlandse knechten aanmenen.

31 Leiden wordt door de Spanjaarden belegerd; de stad telt ongeveer 15.000 inwoners.

NOVEMBER

4 Marnix van St. Aldegonde wordt door Willem van Oranje gezonden om op te treden tegen **Juliaan Romero**, die Den Haag, Noordwijk, Katwijk, Valkenburg en Wassenaar bezet houdt. Marnix wordt bij Maasland verslagen en gevangen genomen, **Romero** trekt naar Brabant.



afb. 1. Huis te Warmond, houtsnede uit P. Merula, Placaat van de wildernissen, 1605.

10 Nieuwe burgemeesters worden gekozen; het zijn Cornelis van Noorde, Cornelis Claes Lambrechts van Swieten, Jan Jansz. van Baersdorp (of Half-Leyen) en Pieter Adriaensz. Vermeer (of van der Werff).

12 Het St. Catharinagasthuis krijgt vergunning om koperen munten ter waarde van twee duiten te slaan. Alle bakkers, graankopers, brouwers en tappers worden gelast die als betaling aan te nemen.

Alle bouwwerken buiten de stad moeten gesloopt worden, uitgezonderd molens en de steen in en buiten de steenovens.

26 Kapitein Steffen van den Boom trekt met een vendel van ruim 100 man de Lammenschans binnen.

29 De molen buiten de Witte Poort staat in brand en stort in. De vijand komt dicht onder de wallen.

DECEMBER

3 Verordening dat voortaan bij alarm van klok of-trom het vendel van kapitein Schot bijeen moet komen op de wal tussen Hogewoerdsport en het **Vlietgat** ten westen van de Koepoort, dat van kapitein **Knotter** tussen de Hogewoerdsport en de Zijlpoort, dat van kapitein Thorenvliet **tussen**

de Zijlpoort en de Rijsburgerpoort en dat van kapitein Havicxz. tussen de Rijsburgerpoort en het Vlietgat.

6 Het Huis te Warmond valt in Spaanse handen en wordt in brand gestoken.

7 De Lammenschans valt in Spaanse handen, de molen buiten de Koe-poort wordt in brand gestoken.

10 Huych Claesz. Gael en nog twee leden van de veertigraad worden belast met het doen slaan van een noodmunt. De boekbinder Jan Adriaensz. krijgt de opdracht tot het vervaardigen van „twee hondert dicke papieren berderen”, waaruit schijfjes worden gemaakt. Van deze papieren munt — waarde 20 stuivers — komt voor ca. 8.000 gulden in omloop.

18 Alva verlaat de Nederlanden en wordt opgevolgd door De Requesens.

19 De stadsregering krijgt toestemming papieren munten te slaan en te gebruiken om het garnizoen te betalen en de schulden van de stad te voldoen. Het krijgsvolk moet voortaan zelf voor de kost zorgen en krijgt daarvoor een uitkering, die in de vorm van een hoofdelijke omslag wekelijks van de burgerij geheven wordt.

21 Aflezing, waarin iedereen bevolen wordt het papieren geld in betaling aan te nemen. De waarde van het in omloop zijnde zilvergeld wordt verhoogd.

24 Uitgifte van een papieren munt van 5 stuiver.

29 Vrijbuiters doen een uitval op de vijand, veroveren veel buit en nemen

39 mensen gevangen, onder wie de **glipper** Allert Quirijnsz.

JANUARI 1574

3 Het gerecht beveelt alle bezitters van schouwen hun schepen in de Oude Rijn te brengen. Op elke schouw moeten twee mannen zijn om hooi voor de paarden te halen; zij krijgen vóór het vertrek *f* 1,25, bij terugkomst zal een zelfde bedrag betaald worden.

10 Wapenschouwing vindt plaats.

11 Herhaald bevel het papieren geld als betaling aan te nemen.

16 Waarschuwing tegen de in omloop gebrachte vervalste papieren munten van 20 stuivers. Alle munten moeten ter controle ingeleverd worden, op de goede zal een teken aangebracht worden en deze kunnen weer in omloop gebracht worden.

24 De acht windkorenmolens en één runmolen, die op de stadswallen opgericht zijn, zijn in bedrijf.

25 Uitdeling van brood.

28 Waarschuwing aangaande de 5-stuiverstukken, die ook vervalst blijken te zijn.

29 Strijd bij Reimerswaal op de Oosterschelde tussen Boisot en **Romero**.

Verschrikkelijke nederlaag van de Spanjaarden.
30 Besloten wordt de huizen Steneveld en Zijlhof te slechten.

FEBRUARI

2 Uitval uit Leiden met 2.000 man op de Spanjaarden bij Leiderdorp.
19 Lodewijk van Nassau verschijnt aan de Maas, tegenover Maastricht.
De Spanjaarden bezetten Maastricht.
21 Middelburg wordt op de Spanjaarden veroverd; Spaanse vloot door Boisot en zijn Watergeuzen verslagen.

MAART

21 Spanjaarden trekken uit de schansen rondom Leiden weg naar Utrecht.
Slechts de schansen aan de Kaag en de Oude Wetering zijn nog bezet.
24 Daar de vijand vertrokken is, wil men de papieren munten vervangen door zilveren munten.
25 De poorten van de stad gaan weer open.
27 De papieren munten worden ingetrokken; de bewoners van Leiden ontvangen daarvoor briefjes, waarop levensmiddelen verkregen kunnen worden.
29 De koperen munten worden ingetrokken.

APRIL

7 Men begint de huizen van uitgewekenen, op wier goederen beslag was gelegd, te verhuren.
14 Slag op de Mookerhei; Lodewijk en Hendrik van Nassau sneuvelen.
16 Het garnizoen vertrekt uit Leiden, Andries Allertsz. is nu de enige beroepsmilitair in de stad.
26 Op last van de stadsregering wordt een schans opgeworpen aan de Rijn bij Valkenburg, waarin 500 Engelsen worden gelegerd.
Bij Alphen worden 500 Engelsen en een groot aantal vrijbuiters onder leiding van Gerrit van der Laan gelegerd.
Zij, die bezig zijn met de herbouw van hun huizen buiten Leiden, krijgen bevel dit binnen drie weken ongedaan te maken.

MEI

8 Nieuwe belasting ingevoerd: erfenissen en verkopen van roerende en onroerende goederen worden met enige penningen belast, azijn, zeep,



afb. 2. Leidse noodmunten. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Stapels.

houtschool, slachtvee, huiden, perkamenten, lijm, laken, haver, kalk, metselstenen en vis met enige stuivers.

18 De schutterij wordt gemaand zich in de wapenhandel te oefenen.

25/26 Er wordt onraad gemeld aan de kant van Leiderdorp. Andries Al-
lertsz. trekt er op uit met 25 vrijwilligers en keert niet terug. De Spanjaar-
den blijken terug te zijn!

26 Wegens de terugkomst der Spanjaarden verlaat een aantal vrouwen en
kinderen de stad.

27 Een tweede leger onder leiding van baron de Licques, de Spaanse
gouverneur van Haarlem, komt uit het noorden op Valkenburg aan,
waar de Engelsen hun schans verlaten en verzoeken in de stad gelaten te
worden. Dit wordt geweigerd en de Engelsen lopen over naar de Spanjaar-
den, behalve ongeveer 30 man. Deze worden bij een vendel vrijwilligers
onder leiding van Jan van der Does ingelijfd.

De hoofdmacht der Spanjaarden onder het bevel van Valdez veroverd de
schans bij Alphen en trekt naar Leiderdorp.

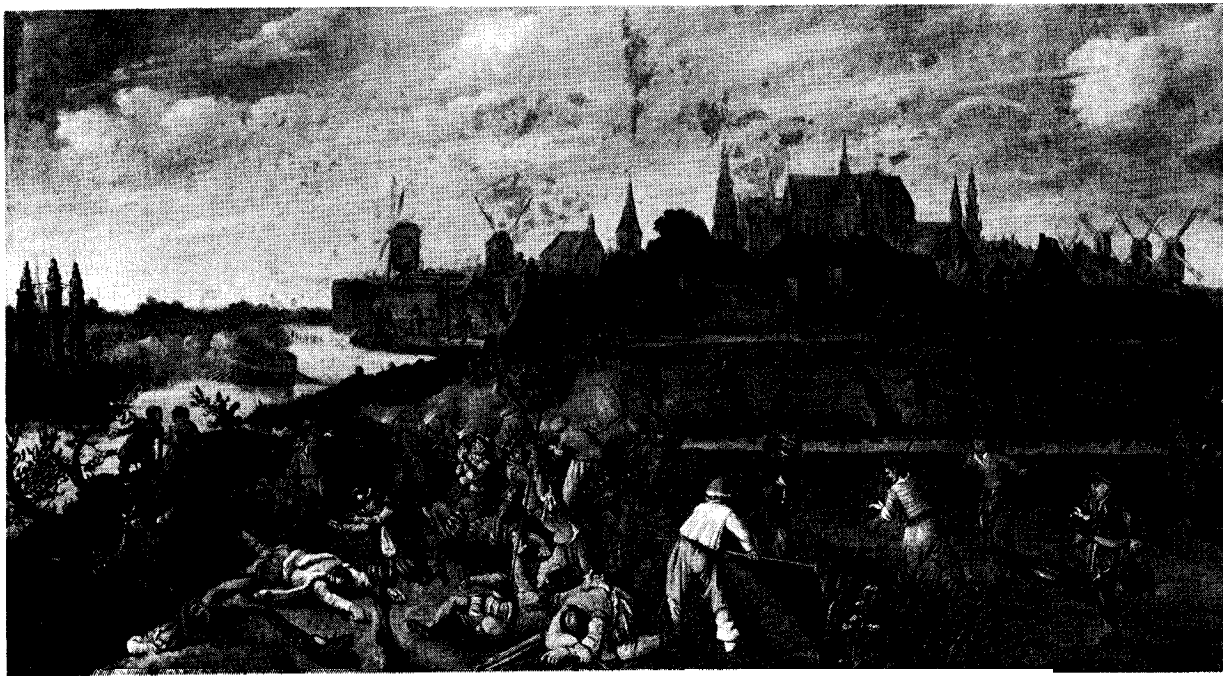
- 28 De vijand staat aan de Waddingerschans.
29 Oproep aan alle inwoners om in de Kloveniersdoelen de eed van trouw af te leggen.
31 Vergadering van de vroedschap: het stadsbestuur eist van alle inwoners de eed van trouw aan Willen van Oranje en de Staten van Holland.

JUNI

- 5 Melding van een grote overwinning op de Spanjaarden bij Vlissingen.
6 Een uitval om enige schepen rogge binnen te brengen mislukt. Er wordt een Generaal Pardon afgekondigd in Brussel en verder in alle steden en dorpen.
7 Op het Haarlemmermeer wordt een Spaans convooi onderschept met als resultaat een grote buit van hammen, bier, boter e.d.
8 De Leidenaars proberen de Spanjaarden te beletten de Lammen-schans weer op te werpen, zij moeten helaas terugkeren.
De Spanjaarden veroveren de schans aan de Poelbrug met het gevolg dat de kooltuinen voor Leiden verloren gaan.
15 De Spanjaarden hebben de schans aan de Poelbrug versterkt.
18 Drie **glippers** schrijven een brief aan de stadsregering om Leiden aan te sporen zich over te geven en zodoende amnestie te krijgen.
30 Het koren, dat in de stad aanwezig is, moet opgeschreven worden.

JULI

- 3 Aflezing, dat ieder zijn graan, na aftrek van zijn rantsoen, moet inleveren.
5 Voor de belangrijkste levensmiddelen wordt een prijsbepaling gemaakt.
6 Brief van burgemeesters en het gerecht aan Willem van Oranje, meldende dat de belegering hen zwaar valt, maar dat zij toch de moed niet zullen laten zakken en tot het uiterste volhouden.
8 Aangezien de pest in de stad heerst, moeten alle deuren en vensters van besmette huizen gesloten blijven, in geval van ziekte op boete van 3 gulden, bij een sterfgeval op boete van 6 gulden.
10 Kennisgeving van de uitgifte van zilveren munten: één in fatsoen van de papieren gulden en 25 stuivers waard, één in fatsoen van de papieren oord en $12\frac{1}{2}$ stuivers waard. Deze munten worden van stadswegen geslagen en kunnen dienen als 28 en 14 stuivers.
17 De schans aan de Rijnsburger poort wordt bestormd en ingenomen; een beloning wordt gegeven aan Pouwel Pouwelsz. Vliechuut van Leimuiden, Philip Dircxz. van der Goude en **Dirck** Maertsz. van der Goude.
25 Acte van continuatie der fungerende schepenen.



afb. 3. Uitval op de Boshuyserschans, Hollandse school, 17de eeuw. Olieverf op doek, 105 x 190 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

29 's Morgens om drie uur vindt onder leiding van Jan van der Does, Jan van Duvenvoorde, Andries Schot en Mees Havicxz. een uitval plaats op de Boshuyser schans. Mees Havicxz. wordt in de borst geschoten en stervend Leiden binnen gebracht. De schans wordt veroverd.

30 De Staten van Holland besluiten te Rotterdam om Rijnland, Delfland, Schieland en de aangrenzende gebieden onder water te zetten.

AUGUSTUS

1 Plakkaat, waarbij de inwoners van Rijnland, Delfland en Schieland bevolen wordt zich met bezittingen en vee te begeven naar een stad of sterkte, die trouw is aan de prins van Oranje.

2 Aflezing, dat de koperen munten, die tijdens het eerste beleg geslagen zijn en de waarde hadden van een halve stuiver of acht penningen, nu 1 duit of 2 penningen waard zullen zijn.

3 Willem van Oranje reist in gezelschap van de landsadvocaat Paulus Buys en enige leden der Staten van Holland naar Capelle aan de IJssel, waar een begin wordt gemaakt met het doorsteken van de dijk.

5 Er wordt een order gesteld op het bakken van brood of koeken van moutmeel bij particulieren in plaats van bij bakkers.

10 Willem van Oranje ligt ziek te Rotterdam.

11 Acte van continuatie van Jan van Hout als secretaris der stad.

21 Mededeling van het ontvangen bericht, dat de Maas- en IJseldijken doorgestoken zijn en dat proviand in aantocht is.

22 Toespraak van Dirck van Bronchorst, vol waarschuwingen tegen de wreedheid der Spanjaarden en vol aanmoediging tot volharding.

27 Vergadering der vroedschap; aantal vrijbuiters trekt naar het stadhuis en eist van het gerecht eten of paspoort,

Drie burgers, Cornelis Evertsz., Frans Bakker en Jan Roos, worden naar Willen van Oranje gezonden met brieven, waarin aan de Staten van Holland gevraagd wordt, indien er geen mogelijkheden tot ontzet van Leiden gevonden worden, van de eed van trouw ontslagen te worden.

28 De drie Leidenaars komen in Delft en trekken in gezelschap van Cornelis van Mierop naar Rotterdam, waar zij door de zieke Willem van Oranje ontvangen worden.

In Leiden worden nieuwe maatregelen tegen de hongersnood genomen. Niemand mag meer voedsel in huis houden dan voor vier dagen toereikend is. Alle eetbare dieren worden opgeschreven, 386 runderen en 76 paarden, getaxeerd voor f 9491,—

30 Cornelis Evertsz., Frans Bakker en Jan Roos keren in Leiden terug met een brief van de Staten van Holland, die de belegerden tot volharding aansporen en verzekeren, dat zij Leiden niet in de steek zullen laten, aange-

zien de verlossing van Leiden van de grootste betekenis voor het hele gewest is.

31 De Staten van Holland besluiten een gat in de Lekdijk te maken bij de uitmonding van de IJssel in de Lek.

In Leiden komen er bepalingen op de uitdeling van levensmiddelen; men besluit dat alle in de stad aanwezige dieren geslacht moeten worden.

SEPTEMBER

1-2 Rustige nacht van de prins van Oranje, begin van herstel.

2 Eerste uitdeling van voedsel in het koor van de St. Pieterskerk: ieder gezinshoofd krijgt voor vier dagen twee pond vlees.

3 Goudse vrijbuiters steken de Hildam door.

Bij de Staten van Holland wordt erop aangedrongen dat men de landscheiding moet doorsteken.

5 Het Leidse stadsbestuur ontvangt een brief van Matenesse van Wybisma, een Leidse glipper, die op hongersnood, ziekte en sterfte wijst, de vergevingsgezindheid van de Spanjaarden prijst en meldt dat ontzet door het water nutteloos is, omdat Leiden en Rijnland hoger liggen dan Delfland en Schieland; een tweede brief van soortgelijke inhoud, maar barser van toon, is door Valdez geschreven.

6 Dirck van Bronchorst overlijdt.

Gemeenschappelijke vergadering van het gerecht, de vroedschap, de edelen, de rijke burgers en de kapiteins en wachtmeesters der schutterij over de aanbiedingen van de vijand. De meesten zijn van oordeel, dat de toegestoken hand gegrepen moet worden. Jacob en Jan van der Does en nog twee anderen zijn hier fel tegen. Men besluit Valdez te vragen om een vrijgeleide voor enkele burgers, die Willem van Oranje en de Staten van Holland zullen gaan verzoeken van verbond en eed ontslagen te worden. Aangezien het antwoord van Valdez — namelijk dat hij enige afgevaardigden van de stad zal ontvangen om met hen te onderhandelen en hen zodanig doorsturen naar Willem van Oranje — afwijkt van het besluit van de vergadering, moet er nog een beraadslaging plaats vinden.

7 Bij de Rijnsburger poort worden twee brieven uit Utrecht afgegeven, van de stadhouder over Holland, Zeeland en Utrecht, de graaf van La Roche, die bemiddeling aanbiedt bij het terugkeren onder de gehoorzaamheid van de Spaanse koning en van 10 glippers, die verzekeren dat zij La Roche met moeite hebben overgehaald tot deze stap van toenadering.

8 Vergadering van de vroedschap over alle binnengekomen brieven, waarbij de voorkeur uitgesproken wordt voor het onderhandelen met La Roche.

Officiële bekendmaking van het overlijden van Dirck van Bronchorst door

Pieter Adriaensz. van der Werff, die Jacob van der Does verzoekt als gouverneur te willen optreden. Dit moet Van der Does afwijzen, daar hij deze waardigheid op wettige manier slechts uit handen van de stadhouder kan verkrijgen. Wel verklaart hij zich bereid de stadsregering van advies te dienen.

Voor het stadhuis vindt een oploop van joelende en schreeuwende vrouwen plaats.

9 Brieven worden uitgezonden naar La Roche en Valdez.

10 Vergadering van de vroedschap: brieven worden voorgelezen, waarbij blijkt dat La Roche en Valdez het er onderling niet over eens zijn wie bevoegd is met Leiden te onderhandelen. Men besluit nu op een antwoord van de prins van Oranje te wachten.

Het water is voldoende gestegen om uit de Maassteden en Delft te vertrekken.

11 Uit zuidelijke richting wordt hevig en langdurig schieten gehoord; later wordt in de buurt van de landscheiding een grote brand waargenomen, De landscheiding is doorgestoken!

12 De Groeneweg wordt doorgestoken, de Voorweg blijkt moeilijk te overmeesteren, aangezien de vijand hier 3.000 man sterk is.

14 Verordening dat alle paarden aangegeven moeten worden.

15 Veertig mannen verschijnen binnen het stadhuis om namens 300 medeburgers meer voedsel of overgave te eisen. Door de koelbloedige houding van Jacob van der Does en Jan van Hout moeten zij onverrichterzake terugkeren. /

Valdez schrijft een brief aan de landvoogd te Brussel, dat het water steeds meer stijgt en dat hij spoedig genoodzaakt zal zijn de buitenste linie van zijn belegeringswerken te ontruimen.

16 Er komen brieven van Willem van Oranje en de Staten van Holland, inhoudende: het ontzet is aan de gang, de landscheiding doorgestoken, de prins herstellende, Jacob en Jan van der Does worden met het gouverneurschap belast in de plaats van de overleden Bronchorst.

17 Boisot doet een aanval op de Voorweg, maar moet terugkeren naar de Groeneweg en de Landscheiding.

18 Een hevige noordwesten wind steekt op, gepaard met zware plasregens. Het water komt steeds hoger.

19 Poging ondernomen om langs een andere weg het doel te bereiken: op grond van adviezen van Wolfert Adriaensz., scheepstimmerman te Zoetermeer, probeert men vanuit Schieland Rijnland binnen te dringen. Een gedeelte van de Zegwaardse weg wordt in bezit genomen en de Zegwaardse Verlaat geopend. De Spanjaarden verlaten Benthuisen.

20 De Spanjaarden geven Zoetermeer prijs. Valdez vestigt zijn hoofdkwartier in Zoeterwoude en verandert zijn tweede insluitingslinie in een

verdedigingslinie. Boisot trekt naar de Noord Aa.

21 Slag op het Noord Aase meer.

La Roche vraagt of men zijn bemiddeling aanneemt.

22 Legering van Watergeuzen bij de Weipoortse Vliet; zij brengen een daverende groet aan Leiden, die enige tijd later beantwoord wordt. Schout van Brouhoven geeft uit aller naam het laatste antwoord aan La Roche: men wenst nog geen accoord tot stand te brengen.

Voor het eerst worden ook de paarden geslacht, per persoon krijgt men voor vier dagen twee pond vlees (half koeien-, half paardenvlees).

2.5 De Staten van Holland besluiten, dat Gouda 50 roeiers en 50 pioniers voor het ontzet van Leiden moet leveren.

26 Twee mannen met duiven uit Leiden bereiken de Geuzenvloot en vertellen over de moeilijkheden binnen Leiden.

Boisot schrijft aan Willem van Oranje, dat hij vreest Leiden niet meer te kunnen redden, tenzij de te verwachten springvloed gepaard zal gaan met een gunstige wind. Aan Leiden schrijft hij een aanmoediging, die door de duiven naar de stad gebracht wordt.

28 Bezoek van Willem van Oranje aan de vloot.

Ieder gezinshoofd krijgt dagelijks 1 pond vlees, ook gezouten huiden worden uitgedeeld.

's Avonds komt de duif met de brief van Boisot d.d. 26 september.

29 Algemeen verbod om op duiven te schieten.

Een zware storm barst los, de watermassa in de richting van Leiden opstuwend.

OKTOBER

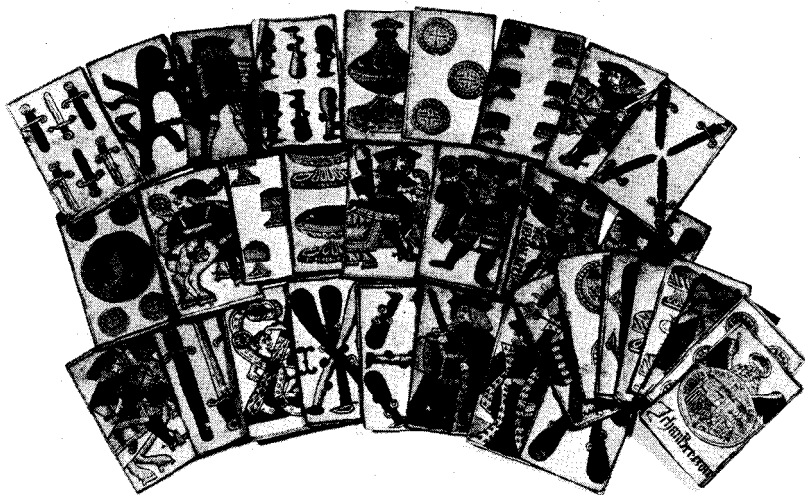
1 Boisot stuurt per duif een brief, waarin hij de belegerden opdracht geeft om in de eerstkomende nacht met schepen een aanval te doen op de Lammenschans, die dan ook door de Geuzen aangevallen zal worden.

1-2 De Geuzen trekken op in de richting van de **Kerkweg**, die in bezit genomen wordt. Men houdt de hele nacht Zoeterwoude onder vuur. In de **Kerkweg** worden gaten gemaakt, zodat de vloot op de **Meerburgerwetering** komt.

2 Zoeterwoude wordt door de Spanjaarden ontruimd, die zich op Leiderdorp terugtrekken. Boisot trekt op naar het Papemeer, vanwaar hij het vuur opent op de Lammenschans. Wegens de grote afstand heeft dit geen uitwerking.

2-3 De muur tussen **Koepoort** en **waltoren Bourgondië** stort met donderend geraas in.

3 In Leiden worden voorbereidingen getroffen voor de uitval op de Lammenschans. De grote stilte, die in de schans heerst, wekt verwon-



afb. 4. 33 speelkaarten uit 1570. Gevonden in Leiderdorp na het ontzet van Leiden. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

dering. Cornelis Joppensz. biedt aan te gaan kijken. De schans blijkt verlaten te zijn. Geuzen onder leiding van Boisot varen Leiden binnen, de levensmiddelen, die zij bij zich hebben, worden opgeslagen in het St. Jacobsgasthuis (=Lodewijkskerk), waar aan iedereen een half brood met een stuk kaas en een zoute haring wordt uitgereikt.

Een dankdienst vindt plaats in de Pieterskerk.

4 Willem van Oranje bezoekt Leiden en neemt zijn intrek bij Dirck Jacobsz. van Montfoort.

8 Willem van Oranje stelt zich op de hoogte van de toestand bij het fort aan de Kaag, dat de uitgang van het Haarlemmermeer beheerst. Het fort wordt stevig bezet.

9 De prins van Oranje brengt een bezoek aan het fort bij Alphen op de weg naar Utrecht, waar de Gouwe en de Rijn zich verenigen. Ook dit wordt stevig bezet.

14 Willem van Oranje stelt orde op de voedselvoorraden en op het stadsbestuur. In plaats van 40 nu 28 leden in de vroedschap. Burge-meesters worden nu Willem Jan Reyersz. **Heemskerck**, Willem Jacobsz. van Loo, Huych Claesz. Gael en Dirck Jacobsz. van Montfoort.

RIJNLANDSBESTUUR EN WATERSTAATRONDOM HET BELEGENTONTZETVANLEIDEN (1570 – 1580)

door

G. 't Hart

Politieke tegenstellingen

Men zou verwachten, dat het hoogheemraadschap van Rijnland bij uitstek rijk kaartmateriaal uit deze zo turbulente en belangrijke jaren, waarin de militaire inundatie van Zuidelijk Rijnland tot stand kwam, zou bezitten. Maar men zoekt tevergeefs in de cartografische collectie van het hoogheemraadschap naar een kaart, tijdens de periode van beleg en ontzet op gezag van Rijnlands college getekend. Het kan ons verbazen, want welke regeringsinstelling was nauwer betrokken bij de waterhuishouding in dit gebied bezuiden de Rijn tot de landscheiding, dan juist het hoogheemraadschap van Rijnland, het oudste van Holland.

Een diepgaand onderzoek van Rijnlands archieven neemt echter de aanvankelijke verwondering over het ontbreken van cartografische *specimina* over de genoemde periode weg. Hoogheemraden verkeerden in de onmogelijkheid een opdracht aan een van hun landmeters om de situatie tussen 1572 en 1576 vast te leggen, te doen uitvoeren, noch konden zij schouw drijven. De oorzaak daarvan lag in de oorlogsomstandigheden en in het snel wisselen van de militaire en politieke gebeurtenissen. Toch geeft deze opmerking geen voldoende verklaring voor het welhaast ontbreken van enig beleid van de zijde van het bestuurscollege van Rijnland. Een nadere toelichting zal duidelijk maken, dat hoogheemraden, althans zij die in Leiden bleven, vrijwel machteloos moesten toezien.

In juni 1572, gesteld voor de politieke keuze: staatsgezind of Spaansgezind, samenhangend met religieuze overtuiging, werd het college van hoog-

heemraden van Rijnland in twee partijen gesplitst. De staatsgezinde hoogheemraden bleven te Leiden resideren, de koningsgezinde, die de Spaanse overheden steunden, weken uit naar Utrecht met een deel van het Hof van Holland, in welke stad de nieuw benoemde Spaanse commandeur zich had gevestigd. Men begrijpt, dat deze splitsing grote afbreuk deed aan Rijnlands waterstaatkundig beleid. Dat zou spoedig duidelijk worden.

Twee jaar tevoren, in 1570, toen tijdens de Allerheiligenvloed de **Die-**merdijk doorbrak, vooral Noord-Holland schade leed en de gehele **Noord-**zeekust werd geteisterd, had Rijnlands college, nog eensgezind en dank zij enorme krachtsinspanning in samenwerking met **Delfland** en **Schie-**land, Rijnland ten zuiden van de Rijn voor overstroming kunnen vrijwaren.' In het jaar daarop nam men het geweldige werk ter hand de Rijn opnieuw in verbinding te brengen met de Noordzee om zodoende de boezem een goede waterlozing te garanderen, effectiever dan alleen door de sluizen te Spaarndam en te Halfweg. Van dit plan werd al in 1404 melding gemaakt en men had het periodiek telkens op zijn uitvoerbaarheid getoetst, tot men er in 1538 voor het laatst ernst mee trachtte te **maken**.² Tenslotte werd het plan tot doorgraving bij Katwijk ondanks aanzienlijke tegenkanting aangenomen, waarna het college van maart tot november 1571 het kanaal liet graven, dat sedert bekend zou staan als „het Mallegat”. Oorlogshandelingen hinderden dit werk nog niet. In het begin van 1572 werden twee houten duikers geplaatst even ten noorden van de huidige Voorstraat te Katwijk en in april zou de definitieve **door-**steking plaats **vinden**.³ Deze historisch en technisch hoogst belangrijke onderneming werd 4 april 1572 tot stand gebracht in aanwezigheid van dijkgraaf Willem van Palensteyn en de hoogheemraden Jacob van der Does, Vincent van Lochorst, Heyndrick van der **Laen**, Johan van der Does van **Noordwijck** en de secretaris-rentmeester Jan van Brouhoven.

De hoogheemraden Jacob van Duvenvoirden en **Woude**, Ysbrant van Spaernwoude en **Herebert** Stalpaert van der Wyele waren niet aanwezig, maar dit betekende allerm minst, dat het college in de uitvoering van dit opzienbarende werk niet eensgezind zou zijn.

De vermelding van deze doorgraving te Katwijk en de aanleg van het **Mallegat** past in het kader van dit verhaal over Rijnlands waterstaat tussen 1570 en 1580. Wij zullen later zien, dat die doorgraving en vooral de verzanding daarvan zelfs een rol kan hebben gespeeld in hetgeen men „de militaire inundatie” tot ontzet van Leiden pleegt te noemen.

De **10de** juni 1572 verscheen het college van dijkgraaf en hoogheemraden nog in de reeds vermelde samenstelling ter vergadering met hoofdingelanden, maar de 27ste juni had zich de scheiding der geesten reeds **voltrokken**.⁴ Dan treffen wij naast de dijkgraaf Willem van Palensteyn slechts vier hoogheemraden aan, **n.l.** Jacob van der Does, Vincent van

Lochorst, Jacob van Duvenvoirde en **Woude** en Johan van der Does van Noordwijck. Vincent van Lochorst, heer van Heemstede, koos kort daarop de Spaanse zijde en vertrok eveneens naar Utrecht. Maar al spoedig werd zijn plaats ingenomen door Jhr. Adriaen van Swieten, die van 1565-1568 reeds hoogheemraad was geweest, maar als fanatiek aanhanger der staatsgezinden was uitgeweken.

Na de belegering van Haarlem door de Spanjaarden in december 1572 en de val van die stad formeerde zich het zogenaamde Spaansgezinde college van hoogheemraden van Rijnland te Utrecht. Het bestond uit dijkgraaf Gerard van Weert en de hoogheemraden **Herebert** Stalpaert van der Wyele, Vincent van Lochorst, Heyndrick van der **Laen**, Adam van der Duyn (1574- 1577) en de rentmeester-secretaris Cornelis Claesz. van der **Hoich** of Verhoog, oud-burgemeester van Leiden, overleden in 1575. Dit college werd gesteund door invloedrijke hoofdingelanden, vooral uit de geestelijke stand. Daar het platteland van Holland grotendeels beheerst werd door Spaanse troepen heeft het „**Utrechtse**” college groter werkzaamheid kunnen ontplooiën op Rijnlands gebied, dan de „**Leidse**” hoogheemraden, die tot aan de herfst van 1574 letterlijk opgesloten zaten, en de bevelen van de Staten en de Prins van Oranje, voorzover dat in hun macht lag, opvolgden.

Het „**Utrechtse**” college heeft goed werk gedaan. Zijn voornaamste zorg gold de Spaarndammer dijk en de sluizen daarin. En daar het invloed had bij de Spaanse commandeur **Hierges** hebben zijn protesten tegen vernielingen door Spaanse soldaten wel enig effect gehad. Maar door de oorlogshandelingen sedert 1572 waren de tegenstellingen zo scherp geworden, dat geen der „**Utrechtse**” hoogheemraden na de bevrijding van geheel Holland zijn zetel in het herstelde bestuurscollege van Rijnland weer kon innemen. De 27ste februari 1577 viel het principebesluit van de Staten van Holland dat „**egeene** Hooge Heemraeden binnen den Lande van **Hollandt** in **officie** mogen werden gehouden, dan die geduijrende den **Oorloge** binnen deese Landen hem onder het gebiedt van Zijne Excellentie (de prins van Oranje) gehouden hebben..”⁵ Ten aanzien van Rijnland bevestigden de Staten op 4 april 1577 dit besluit en bevelen de „**heemraeden** over d’andere sijde” niet meer toe te laten.

De tegenstelling in politieke overtuiging, die in juni 1572, toen verschillende steden zich voor de prins verklaarden, ook de hoogheemraden definitief uiteendreef, dateerde reeds van 1568. **Herebert** Stalpaert van der Wyele was door de Hertog van Alva in 1571 tot hoogheemraad benoemd, hoewel de stadhouder, de graaf van **Bossu**, reeds uit de voordracht van de toenmalige hoogheemraden Johan van der Does van Noordwijck had verkozen. Deze bekleedde van de aanvang van 1571 af het ambt van hoogheemraad, toen Stalpaert van der Wyele op bevel van Alva zich aan-

diende. Men kon niet anders dan hem toelaten, al. protesteerde Rijnland, tevergeefs, bij de Grote Raad te Mechelen. Hij werd nu boventallig of „supernumerair” hoogheemraad.

Het is dan ook duidelijk, dat zijn confraters niet ingenomen waren met zijn benoeming, en hem steeds beschouwden als een vreemde eend in de bijt, die zitting had „contrarie de privilegiën van Rijnland”.

Herebert Stalpaert heeft het dan ook maar een jaar in de kring uitgehouden. De hoogheemraden moesten toch al op hun woorden letten, want een ander Spaansgezind hoogheemraad bevond zich sedert 1568 in hun midden. Nadat op 3 maart 1568 Adriaen van Swieten voor de commissarissen van **Alva** naar Emden gevlucht was en als hoogheemraad afgezet verklaard, omdat hij zich direct in 1566 bij de protesterende edelen had aangesloten, had Alva, die de voordracht van de zittende hoogheemraden **negeerde**, Heyndrick van der **Laen** in de plaats van Van Swieten benoemd.

Toen nu het conflict in juni 1572 openlijk losbarstte koos Van der **Laen** onmiddellijk partij voor de koning, evenals Stalpaert van der Wyle. Het lag voor de hand.

De tegenstellingen in de boezem van Rijnlands college verhinderden echter niet, dat hoogheemraden tot juni 1572 naar buiten als één man optraden, maar ze hebben een ongunstige invloed gehad op de beraadslagingen. Gelukkig werden veel zaken betreffende het waterschapsbestel krachtig gestimuleerd door de eminente Jan van Brouhoven, zodat weinig schade werd aangericht door de **controversen**.⁶ Het „romp-college”, dat na de breuk in Leiden achterbleef, was tot machteloosheid gedoemd. Het register van resolutiën van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden, lopende van 1537-1585, bevat na 27 juni 1572 geen enkele optekening meer van een vergadering.

De eerstvolgende bijeenkomst, op dezelfde bladzijde geboekstaafd als de zojuist vermelde, dateert van 21 september 1577.’ Een veelzeggend stilzwijgen.

De waterstaatkundige toestand vóór en tijdens het beleg

Het is een misvatting te menen, dat de bewoners van het platteland van Zuid-Holland binnen het territoir van Rijnland het onder water lopen van hun landen tijdens de militaire inundatie als een ongekend en uitzonderlijk verschijnsel hebben ervaren. Hoe lastig ook, men was aan drassige en blank staande weilanden, vooral in de herfst en de winter, gewend. Die toestand is uit schriftelijke klachten gebleken.

De bovenvermelde plannen tot doorgraving van de duinen bij Katwijk teneinde de Rijn weer met de Noordzee in verbinding te brengen hebben

n.l. in 1570 een uitgebreid onderzoek in gang gezet naar de mogelijkheden en vooral naar de waterstaatkundige toestand in Rijnlands gebied. Daaraan danken wij een nogal uitvoerig verslag van de situatie, zoals die al eertijds bestond.

De 28ste mei 1570 werden door het Hof van Holland commissarissen benoemd om de klachten betreffende wateroverlast te onderzoeken. Mr. Jacob du Quesnoy, raadsheer, en Willem van Berendrecht, secretaris van het Hof, hebben de resultaten van dat onderzoek vastgelegd.⁸ Het bleek, dat zeer veel ingelanden bezuiden de Rijn jaar in jaar uit met wateroverlast te kampen hadden. Globaal werd Rijnlands waterstaat al eeuwen beheerst door het grote Leidse- of Haarlemmermeer en een Rijnlandse boezem met slechts lozingsmogelijkheden te Spaarndam en Halfweg op het nog niet afgesloten IJ. Bij noordoosten- en noordwestenwinden werd het water in de richting van Leiden opgestuwd, terwijl die winden tevens hoge IJ-standen veroorzaakten, waardoor de lozingsmogelijkheden te Spaarndam en te Halfweg werden beperkt. Het water vormde vooral langs de Spaarndamse dijk een grote bedreiging. In feite kon men alleen nog bij flinke zuidwestenwinden, waarbij het IJ werd afgewaaid, de boezem ontlasten. Met deze achtergrondkennis gewapend dient men het bovengenoemde rapport te lezen.

De schouten en ambachtsbewaarders van Zoetermeer en Zegwaard zeiden, dat van de 700 morgen, die op Rijnland lozen, slechts 150 morgen bekaed zijn, over diverse poldertjes verdeeld. Deze moeten drooggemahouden worden „met kleyne molenkens, 200 wintmolenkens, paerdmolenkens, start (staart)-molenkens, handtmolenkens ende hoosvaten . . . ende dat die reste van de VII C. mergen, zoe overmits die groote laechte ofte ongelegenthey, ofte anders niet bekaed en worden, nochte drooggemaelen, gelijc die voorschreven hondert vijftich mergen . . .” Vooral in het afgelopen jaar (1569) hadden zij veel schade geleden door het water. Hun weilanden hadden te lang onder water gestaan, zodat het voer voor de winter al was verbruikt. Hooi konden de ingelanden wel tegen zeer hoge prijzen kopen, maar wegens geldgebrek hadden zij waterplanten aan de beesten moeten voeren, hetgeen ongezond was.

Anderen zijn „nochtans genootsaect geweest heurluyder koeyen in de weyde te brengen, daervan eenige gaen totte knye toe in ‘t water, eenige hooger, ende oock eenige laeger; maer dat die beesten gaende op ‘t landt dat onder geen moolen gelegen en is, nat gaen, waer deur zij zeggen, dat veel van dezelve beesten gescapen zullen zijn te sterven..’”.

Van het turfsteken – het zogenaamde slachturven – kwam ook niets terecht.

De wegen en kaden leden zeer grote schade door het hoge water 's winters, zodat de ingelanden een „wal die men gaet van Segwaert nae

Leyden”, die driemaal was afgespoeld, weer hebben moeten herstellen. Wanneer de landen tot half mei onder water blijven krijgt men daarna geen of slecht gras. Als er nog iets opkomt, wordt dat door de koeien in de weke ondergrond getrapt.

Andere ambachtsbewaarders binnen Rijnlands gebied legden gelijk-luidende verklaringen af: „Seggen voorts, dattet Landt van Rynlandt merckelycken, van jaeren te jaeren, meer ende meer mitte wateren bezwaert wordt, ende dattet selfde naer heurluyder deposanten beduncken gebeurt, deur dien dat die gaten van Texel ende ‘t Vlye dagelycx grooter worden, ende consequentlycken ‘t water in de Zuyder Zee ende in de Ye hooger werdt, zulcx dattet zelve hooger staende dan ‘t binnenwater, belet datter gheen loosinge uyt en mach gaen, ende dat zoo wanneer dattet met Noortwesten Wint hooch water in ‘t Ye geworden es, datter alsdan, al is ‘t bijaldyen die Wint keert ten Zuytwesten, nochtans binnen drye ofte vier daegen geen losinge en valt, overmits dattet Water buyten zoo hooch wesende, niet zoo haest en can gevallen . . .”.

Overall vernam men dezelfde klachten. Wat de poldervorming aangaat moet worden opgemerkt, dat deze nauw gebonden was aan de stichting van molens van allerlei kaliber. Deze stichting werd bij keur van 22 februari 1460 onderworpen aan een consent van Rijnlands college, dus aan een vergunningsstelsel, behoudens latere uitzonderingen voor molentjes van geringe capaciteit, hetgeen ruimte liet voor ontduiking van de keur. Er geschiedde veel op particulier initiatief en men krijgt de indruk, dat eind 15de eeuw met het aanvragen van consenten tot molenstichting voor kleine bepodderingen nogal eens de hand gelicht werd.⁹ Samenwerking van een aantal ingelanden tot poldervorming was zeker geen unicum in de 16de eeuw, waarbij men voor polders van enige omvang niet naliet consent te vragen.

Zowel de „eenmans-poldertjes” als de grote polders hadden nu evenzeer met wateroverlast te kampen. Hetzelfde beeld van de waterstaatkundige toestand geeft een verslag van dijkgraaf en hoogheemraden met betrekking tot de plannen voor de aanleg van het „Mallegat”.¹⁰ Het fatale punt was de steeds hogere waterstand op het IJ, waardoor de Spaarn-damse dijk telkens grote schade leed. De ambachten die aan die dijk grensden en die voor het onderhoud van dijkvakken moesten zorgen, konden de financiële lasten niet meer dragen. Rijnland moest de kosten op zich nemen, tengevolge waarvan het de omslagen moest verhogen. Steeds meer ingelanden begonnen aan te dringen op het verwezenlijken van de vroegere plannen een nieuwe lozing bij Katwijk te maken, de plaats waar eertijds de Rijn in de Noordzee stroomde. Volgens dit verslag klaagden ingelanden opnieuw over de last, die zij van het water ondervonden:

„**Twelck** met een Oosten **ende** Noortoosten wint soe **sterck** in de **meeren ende** van daer voorts over geheel Rijnlant werde opgejaecht, dat alle lage landen nootsaeckelijcken **mosten** onderloopen . . .

Waer door zij alle jaren, doch ‘t eene meer als ‘t ander overgroote schade, **zoo** in **haere** landen, beesten, **hoy ende** Suyvel waren lijdende,

Sulcx dat een koebeest gaende op drooge landen, die ‘t onderloopen van de wateren niet subject en waren, soo veel **ende** meerder melcks gaff als twee beesten gaende in een natte weijde, dattet **hoij** ofte gras wassende op landen die voor halff april drooch **sijn**, wel een derde beter was dan het **hoij** van de landen, die ‘eerst halff **meije** drooch werden. **Ende** dat sulcx de twee morgen **zoo** goet waren, als drije andere morgens..

Item dat veele landen onder geen molens en **cunden** gebracht noch becaedet werden, overmits de lichticheijt der gronden. **Gelijck oock** mede de landen op de **meeren** gelegen om **dijer** oorsaecke als **oock** door den **grooten** slach van het water, die aldaer dagelickx aenquam, mede seer qualicken te becaeden waren . . .”¹¹

Zoals men ziet werd benoorden de Rijn een bijna identieke situatie aangetroffen als bezuiden de Rijn. Toch zijn er al meer grote bepodderingen in de laatste decennia der **15de** eeuw, dan men uit deze verslagen zou opmaken. Tijdens een vergadering van hoogheemraden op Sinte **Bertelmeesusdag** 1491 (24 augustus), worden er al molens genoemd, die op oude bepodderingen wijzen, zoals:

„**voor** Soeterwoude drie molens, die molen in die **Steek**, die molen in die **Barl** (Barrepolder), die molen in **Alphenre horn**, die grote molen tot Alphen, die molen in Erleveen (Aarlanderveen), die molen in die Gneppick, die molen in Coudekerck, die molen in die **Achte hoven**, die **cleyn** molen an die Groenendijck, die Broersmolen tot Leyderdorp . . .”¹²

Duidelijk wordt vermeld, dat hier watermolens bedoeld zijn. Veel meer molentjes zijn over het, gehele gebied nog, door particuliere landeigenaars en pachters gebouwd, maar hetgeen circa 1490 nog toereikend was, was dat omstreeks **1560/1570** niet meer. In verband hiermede moet echter de aandacht worden gevestigd op het feit, dat men vele polders, die ongeveer gelijk aan het boezempeil lagen ‘s winters niet bemaalde. Het was gewoonte deze „**bergpolders**” of „**graspolders**” in de wintermaanden onder water te laten staan. Men achtte dat goed voor de grond, en goedkoop ten aanzien van het molenonderhoud. De klachten van ingelanden beperkten zich ook, zoals wij zagen, tot de toenemende onmogelijkheid de landen op **tijd** droog te krijgen. Tot in de **18de** eeuw bleven nog een aantal polders ‘s winters onder water. Heden ten dage is de **Lakerpolder** ten noorden van de Rijn nog een voorbeeld van die oude gewoonte.”

Samenvattende mogen wij echter vaststellen, dat zeker in de 16de eeuw de waterstaatkundige toestand binnen Rijnland zeer zorgelijk was.

De militaire inundatie

Een opzettelijke onderwaterzetting zou de hierboven beschreven situatie in een ramp kunnen doen verkeren. In 1513 had de prins reeds overwogen om de omgeving van Maassluis door het openen der sluizen te inunderen, maar de waarschuwing van ter zake kundigen, dat men de landen weer uiterst moeilijk zou kunnen droog maken, had hem van de uitvoering terug gehouden.¹⁴ Over de strategische waarde van het bezit van Leiden, nadat Haarlem in Spaanse handen was gevallen, is uitvoerig geschreven, zodat dit punt hier onbesproken kan blijven; maar zeker is, dat de val van Leiden geheel Holland aan de Spanjaarden zou uitleveren. Zoals bekend begon het tweede en belangrijkste beleg van de stad in mei 1574, waarbij de Spaanse tactiek was Leiden door uithongering tot overgave te dwingen. De insluiting werd steeds effectiever en het begon er naar uit te zien, dat die tactiek succes zou hebben. In de uiterste nood greep de prins naar zijn eerder opgesteld plan. Het doel was duidelijk, maar de risico's waren onberekenbaar. Zou geheel Holland voor jaren buiten de steden in een moeras worden herschapen? De prins en de Staten namen welbewust dit risico, bijna tegen beter weten in hopen op een minder ernstig gevolg. De vraag was niet alleen of later het land weer droog gemaakt zou kunnen worden, maar ook of de inundatie diep genoeg zou gaan om de platboomde vaartuigen'drijvende te houden en of het water Leiden zou kunnen bereiken. Hoewel men over dit alles vrijwel in het duister tastte, waagde men de noodsprong. Alles zou afhangen van het weer, vooral van de windrichting en de regenval.

Nadat de bewoners van het platteland gewaarschuwd waren zich zoveel mogelijk naar de steden en dorpen onder het gezag van de prins en de Staten te begeven, werd tussen 3 en 4 augustus 1574 de IJsseldijk tussen Kralingse veer en Capelle aan de IJssel doorgestoken.¹⁵ In de volgende weken groef men de dijk tussen Gouda en Kralingse veer op 16 plaatsen door. Dit hield in, dat de dijk slechts tot even boven de gemiddelde waterstand van de rivier werd afgegraven. Bij vloed stroomde het water over het achterliggende land, maar stroomde bij eb niet terug.¹⁶ Tevens waren de sluizen van Schieland binnen Rotterdam en Schiedam en de Vijfsluizen tussen Schiedam en Vlaardingen geopend. In Rotterdam en Gouda begonnen de straten blank te staan. Men zorgde er wel voor bij lage rivierstanden de sluizen te sluiten.

Langzaam, te langzaam, steeg het water, totdat de vloot van platboomde schuiten tenminste kon varen zonder ieder ogenblik vast te lopen.

Het verhaal van de tocht, die 10 september begon, het verslag van de gevechten aan de Landscheiding tussen Rijnland en de zuidelijker hoogheemraadschappen Delfland en Schieland, is elders verhaald". Tenslotte stak een noordwesterstorm op met veel regen, waardoor het rivierwater werd opgejaagd. Het water steeg en de 20ste september werd tussen Benthuizen en Zegwaard de Landscheiding doorbroken. De Spaanse belegeringslinies werden de een na de ander overvleugeld en de 21ste september naderde de geuzenvloot Zoeterwoude. Achter die plaats lagen de landen nog hier en daar droog en om de stad te naderen moest men wel gebruik maken van bestaande vaarten. Daarom was de Spaanse schans van Lammen zulk een geducht obstakel.

Nadat deze zonder slag of stoot was ontruimd kon men tenslotte gebruik maken van de Korte Vliet, om op 3 oktober Leiden te ontzetten. Gelukkig was juist vóór de winter de gehele riskante operatie beëindigd. Het water was nergens hoger gekomen dan circa 1 meter. Vele wegen en kaden, voorzover niet doorgegraven, staken nog steeds boven het water uit. Het gebied, dat geïndeeld was, kan men vrij duidelijk onderscheiden op het tapijt, dat de tapijtwerker Lanckaart omstreeks 1587 voor Leiden heeft vervaardigd, en dat wij nog steeds in het stedelijk museum „De Lakenhal” kunnen bewonderen. Hans Liefvriick, een kaarttekenaar te Leiden, heeft als tijdgenoot van het beleg de voorstelling oorspronkelijk vastgelegd, naar de mening van deskundigen in overeenstemming met de historische gegevens, al zijn de verhoudingen cartografisch natuurlijk niet juist. Dat kon ook moeilijk. Hij pretendeerde het beeld van het krijgsbedrijf weer te geven, dat met zo grote overwinning was bekroond.

Het overstroomde gebied besloeg in grote trekken het terrein tussen de Gouwe in het oosten en de Vliet in het westen. De noordelijke begrenzing werd gevormd door de Rijn, waarbij een deel van de Grote Polder aan de Rijnzijde en het gebied rondom Leiden droog bleef. Ten zuiden stond het gebied aan weerszijden van de Landscheiding, van Leidschendam af tot aan Gouda blank. Delfland en Schieland waren geheel geïndeeld, op enkele hoger gelegen plaatsen na. De hierbijgevoegde kaart geeft het overstroomde gebied weer én de tocht van de geuzenvloot, bewerkt op basis van de eerste kartering van Rijnland, Delfland en Schieland, door Floris Balthasars tussen 1610 en 1615 opgemeten. Het landschapsbeeld was sedert 1574 toen nog weinig veranderd.

Hierboven werd het geïndeelde gebied aangeduid. Opmerking verdiend, dat men begin september de Gouwesluis achter Alphen op de Spanjaarden had kunnen veroveren en hier, waar de Gouwe in de Rijn uitmondt, had men een dam gelegd.

Zodoende kon de Gouweboezem hoog opgezet worden. Zuidelijk

van Boskoop was de westelijke Gouwekade doorgegraven, waardoor het water naar het westen kon stromen. Het terrein ten oosten van de Gouwe bleef droog. Een inundering van dat gebied zou ook weinig zin gehad hebben. Het was om Leiden te doen!

Een vraag is, of de Spanjaarden nog maatregelen hadden kunnen nemen tegen de inundatie. Hadden zij mogelijkheden om het wassende water te lozen? Uit archiefstukken blijkt, dat zij in de omgeving van Leiden en vooral bij Alphen de Hoge **Rijndijk** hebben aangetast, terwijl de geuzen de Gouwesluis stopten en ten dele vernielden.* Misschien hebben de Spanjaarden gespeculeerd op harde zuidwesten- of zuidenwind, waardoor dan het water via de Rijn door het Haarlemmermeer bij Spaarndam en Halfweg kon worden geloosd, doch de belegeringstroepen hielden geen rekening met de vernielzucht van de eigen Spaanse vendels, die op de Spaarndamse dijk gelegerd waren. Die Spanjaarden, verschanst op de dijk, vernielden het houtwerk, groeven gaten in het dijklichaam, staken huizen in brand en beroofden o.a. de Woerdersluis te Spaarndam van zijn deuren. Het land achter de dijk werd overstroomd, nu het IJ vrije toegang **kreeg**.¹⁹ Daar deze zeearm doorgaans een hogere stand had dan de boezem, had de aantasting van het waterkerend vermogen van de Spaarndamse dijk voor de lozing van de boezem rampzalige gevolgen.

Het lage land ten noorden van de Rijn kreeg daardoor ook met wateroverlast te kampen, terwijl de eigen belegeringstroepen ten zuiden van de Rijn steeds meer in het nauw kwamen.

In die situatie had de in april 1572 tot stand gebrachte opening van de Rijn op de Noordzee bij Katwijk een hoogst belangrijke rol kunnen spelen, omdat daardoor het lozingsprobleem gedeeltelijk zou zijn opgelost. De lozing op die plaats had bijzonder goed voldaan, vooral omdat het niveau van de Noordzee lager was dan van het IJ. Maar reeds in de winter van 1572 is „het Mallegat” verzand. Het verhaal gaat zelfs, dat men, voordat de Spaanse bezetting van de kuststrook tussen Den Haag en Haarlem effectief werd, de duikers aan het eind van „het Mallegat” heeft dichtgestopt en onder het zand begraven. De lozing van de Rijn was in ieder geval op dit punt onmogelijk gemaakt door de natuur én door menselijk ingrijpen.

Daar de prins in 1573 al een inundatieplan voor Holland ernstig overwoog is het wel veelbetekenend, dat Rijnlands college volkomen passief bleef ten aanzien van de verzanding van de in april 1572 zo lang begeerde doorgraving bij Katwijk. Officieel heette het, dat de oorlogsomstandigheden een herstel van de uitstroming verhinderden, maar men kan aan die woorden ook een speciale betekenis hechten. Men kan zich afvragen of die passiviteit ten aanzien van de verzanding van het **Mallegat** soms strategische belangen diende. Daarin past het verhaal van de **stopping** der

duikers wonderwel. Een afdoend antwoord is niet te geven.

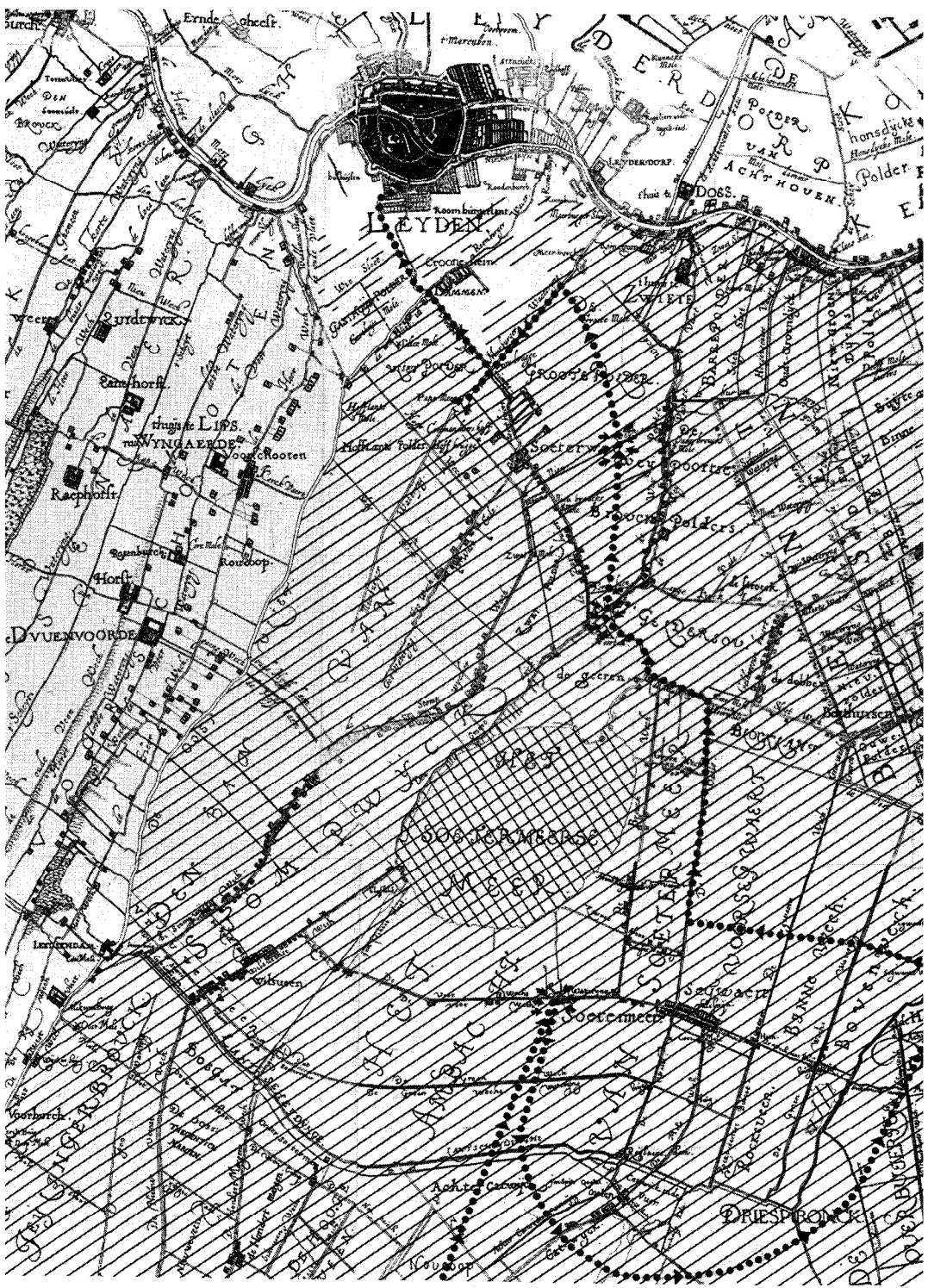
De Spaarndamse Dijk

Waarschijnlijk hebben de hoogheemraden aan de Spaanse kant de mogelijkheden wel onderkend, maar wat konden zij doen, als de Spaarndamse dijk herhaaldelijk werd gehavend? Eerst moest die dijk versterkt en opgehoogd worden en moesten de Spaanse benden van vernielingen worden afgehouden, voordat men zijn blik naar elders kon richten. En zonder krachtige militaire bescherming kon men ook bij Katwijk niets beginnen. In dit verband is het merkwaardig te zien, dat de geuzen steeds de kuststrook bedreigden en zelfs tot een landing te Katwijk zijn overgegaan, waarbij zij de kerk in brand staken. Om dergelijke aanvallen af te slaan waren veel meer troepen nodig, dan waarover de Spaanse commandant in Holland de beschikking had.

Het is nu zeer begrijpelijk, dat de Spaarndamse dijk de voornaamste zorg uitmaakte van de hoogheemraden aan Spaanse zijde. Van 1573- 1577 is vooral **Herebert** Stalpaert van der Wyele, met zijn confraters, rusteloos bezig geweest om die dijk te behouden. Er werden in 1573 vier toezieners over de Spaarndamse dijk benoemd, waarvan de landmeter mr. Pieter Coenraetsz. de belangrijkste was.²⁰ Dat dit toezicht niet zonder levensgevaar werd uitgeoefend leert ons de verklaring van Pieter Coenraetsz. en Jan **Fransz.**, een andere van de vier toezieners:

„daer van wij meenich mael gedreicht bennen gheslaeghe te werden ende hebben meenich **quade** en spijtiche woerde moete hoeren van die spangaerden, duissen **ende** waelen, **welcke** wij somtijts perrykel ghestaen hebben van ons **leeven**, passerende tot Amstelredamme **ende weeder omme** tot Haerlem den **dijck** al **langhes** **ende** hebben begust den eersten dach januarus tot den eersten dach van juijny toe.. .” (1574).²¹

Daar de toezieners geen voet aan de grond kregen, klaagden de hoogheemraden over het gedrag der Spaanse bezetting. Commandeur en stadhouder **Hierges** kwam persoonlijk uit Amsterdam en liet zich al de aangerichte vernielingen tonen, maar in de herfst van 1574 werden de meeste Spaanse vendels opstandig en zijn uitdrukkelijk verbod de dijk te beschadigen hielp niet voldoende. Tegen de winter moesten herstellingen snel worden uitgevoerd en Stalpaert schoot de kosten voor. Tot overmaat van ramp berichtte Jan **Fransz.** de 8ste november, dat de noordwesterstorm van 6 november de Spaarndamse dijk zeer beschadigd had. Op 12 november was Stalpaert in Amsterdam om geld op onderpand der koninklijke domeinen in Noord-Holland op te nemen. Het resultaat was zeer pover, want na de nederlaag der Spanjaarden voor Leiden begon men aan de





macht van de koning sterk te twijfelen. De krijgskans was volkomen gekeerd. De Spaanse troepen, verschanst op de Spaarndamse dijk, geraakten in de klem tussen de geuzenvendels uit Zaandam, en de geuzenschepen uit het zuiden, die zich steeds vaker op het Haarlemmermeer vertoonden en Haarlem isoleerden. Stalpaert was amper in Haarlem terug of hij vernam, dat twee van zijn toezieners, Jan **Fransz.** en Frans van Schoten door de geuzen gevangen waren genomen en naar Delft waren gebracht. De derde toezieners was gevlucht en Stalpaert moest het thans alleen stellen met de hulp van mr. Pieter Coenraetsz.

De vernielingen waren begin 1574 al aanzienlijk en zij waren moeilijk te herstellen. De heersende winden joegen het water in het Haarlemmermeer op, terwijl de lozing werd tegengehouden door de hoge stand van het IJ. Vandaar, dat de waterstand in de „**bergpolders**” ten noorden van de Rijn in september al hoger werd, dan in de winter gebruikelijk was. Ook polders, die anders droog bleven, liepen nu onder. Wij zien dan ook op het **hiervóór** genoemde tapijt naar het ontwerp van Hans Liefvriinck duidelijk ondergelopen gebieden benoorden de Rijn. Een oppervlakkige beschouwing zou misschien tot de conclusie leiden, dat deze inundatie een onderdeel vormde van de militaire maatregelen van de Prins, maar het onder water lopen van déze gebieden was van geheel andere aard. Het was een bijkomend natuurverschijnsel.

Ondanks alle inspanningen van Stalpaert van der Wyele en Pieter Coenraetsz. bleef de Spaarndamse dijk een zeer zwakke plek. Dat de „**Utrechtse**” hoogheemraden gezag hadden binnen Rijnland bewijst het feit, dat zij al de dorpen van Haarlem af tot aan de **Rijndijk** „citeerden” om omslag op te brengen tot herstel van die dijk, doch dit bracht te weinig geld op voor het herstel, wegens de algemene verarming. De hoogheemraden schoten noodgedwongen de kosten voor.

In 1575 werd het gemeenlandshuis te Spaarndam ernstig beschadigd door Spaanse troepen, die Den Haag hadden verlaten en naar Haarlem terugtrokken. Van 19 april tot 23 april was men onder Stalpaerts toezicht bezig branden te blussen op de Spaarndamse dijk. Het dorp zelf was tot 1578 volkomen onbewoond en geruïneerd. Alle sluizen werden vernield. Ook de geuzentropen uit Zaandam hielden flink huis tijdens overvallen op de Spaanse schansen op de dijk. Hoogheemraden trachtten wel het herstel van dijkvakken aan te besteden, maar er was niet op te werken tegen het **vandalisme**.²²

Stalpaert van der Wyele moest zijn vruchteloze arbeid in 1577 opgeven, toen Haarlem door de Spaanse troepen verlaten was en overging naar de zijde van de prins. Zijn laatste en derde rekening liep over 1576. Jan **Jansz.** Bergervaerder te Amsterdam had hem nog 1000 pond geleend, omdat Stalpaert als een van de rijkste burgers van Haarlem **crediet** had,

maar voor de Spaanse zaak gaf men geen cent meer „alsoe nyemanden in dier tijden zijn gelt wilde besteden tot coopinge ofte bepanninge van de voors. Zijne Majesteys domeynen . . .”²³

Toen de in opstand gekomen Spaanse troepen deze landen verlieten, viel er voor de „Utrechtse” hoogheemraden niets meer te doen. Het college van dijkgraaf en hoogheemraden te Leiden gaf nu weer de toon aan en de Pacificatie van Gent (1576) gaf Stalpaert, Van Lochorst en Van der Laen nog enige hoop, dat zij weer in hun oude functies in het verenigde college hersteld konden worden. Die hoop werd versterkt door twee brieven, die Jacob van der Does te Leiden aan zijn collega aan Spaanse zijde, Herebert Stalpaert van der Wyele, in 1575 en 1576 had geschreven. Vooral in de laatste brief d.d. 26 december 1576 had Van der Does de zorg voor de Spaarndamse dijk in zijn hoede aanbevolen, en hem betaling van de voorgesloten gelden in vooruitzicht gesteld. Het slot was veelzeggend:

„hier mede mijn confrere mij uyt goeder affectie tuwers gebiedende bidde den Almogende U ende ons te sparen ende cortelings een blijde vergaederinge te willen verlenen.”

Stalpaert wordt in het adres ook betiteld als „hoghe heemraet van Rijnlant, residerende binnen Haerlem”. Bovendien erkent Van der Does, dat zij: „oick hoer debvoir daartoe (de zorg voor de Spaarndamse dijk) wel gedaen hebben.”²⁴

Ondanks protest van de hoofdingelanden, die het „Utrechtse” college gesteund hadden, tegen de niet-oproeping op de hoofdingelandenvergadering van 22 maart 1577 te Leiden, werden noch deze, noch de „Utrechtse” hoogheemraden toegelaten.

Zoals hiervoor gezegd, besloten de Staten op 4 april 1577, dat Stalpaert van der Wyele, Lochorst en Van der Laen van hun ambt vervallen waren. Dat nam niet weg, dat in oktober 1577 Stalpaert zich wél naar Leiden kon begeven om aanwezig te zijn bij het horen en sluiten van de rekeningen van hem en zijn confraters. De voorgesloten gelden ontving hij terug en men betaalde hem nog „voor vacatie ende moeyte” 30 pond.²⁵

Daarmee was de rol van het „Utrechtse” college uitgespeeld. Van officiële erkenning van verdiensten, zoals die in het particulier uit de woorden van Van der Does naar voren kwam, kon geen sprake zijn.

Maatregelen tot herstel

In 1577 werd geheel Holland door de Spaanse troepen verlaten. Twee jaar daarvóór hadden de Staten van Holland reeds maatregelen tot herstel genomen.

Zij hadden bij besluit van 2 april 1575 de colleges van Rijnland, Delfland en Schieland gemachtigd om een omslag van 3 penningen op de morgen te heffen om de westzijde van de Gouwekade dicht te maken. Het gehele werk zou 1800 pond vergen, waarvan Rijnland 600 pond zou moeten opbrengen. In Rijnland werden daartoe de volgende dorpen of ambachten belast, n.l. Alphen, Boscoop, Groenswaert, Poeliën, Snidelwijck, Haserswoude, Soeterwoude, Benthuisen, Soetermeer en Segwaert, in totaal omvattende 15376 belastbare morgen.²⁶ Op 20 oktober 1576 viel het Statenbesluit tot heffing van 4 stuivers op iedere tonne biers, die in Holland zou worden verhandeld. Uit die extra heffing zou allereerst hersteld worden zowel de Spaarndamse dijk als alle andere „dijkagiën”, die schade geleden hadden. De extra heffing zou ingaan op 1 november 1576.²⁷

Het was dus toch de verarmde bevolking, waarop de kosten tot herstel verhaald werden, ondanks beloften van de Staten van het tegendeel. Op 11 april 1577 verklaarden de Staten, dat de schade, geleden door het openen en doorgraven van enige dijken, openzetten van sluizen en doorgraven van dammen binnenslands niet tot laste van het gemene-land zou komen, maar slechts de onkosten tot dichting en restauratie.

Fockema Andreae vermeldt in zijn eerder genoemd artikel,²⁸ dat vóór het begin van 1575 het herstel van de voornaamste rivierwaterkerende dijken in Delfland en Schieland zo goed als voltooid was. De doorgraving te Gouda werd gebruikt om daarin de „Mallegatsluis” te leggen.

Nu aan de zuidzijde de hoofdwatkeringen gedicht waren, kon ook Rijnland denken aan herstel. Hoe het daar stond in 1575 weten wij uit processtukken over kosten van molenherstel in Noord-Waddinxveen.²⁹ Dijkgraaf Foy van Brouchoven schreef 13 juni 1575:

„ soe es warachtich ende gebuert, dat ‘t Noortelijnde van den dorpe van Waddinxveen bij het deursteecken van den IJsseldijck (geschiet in den voerigen jare van vier ende ‘t Seventich om de vast belegerde stadt van Leijden van haere hongernoot te ontsetten, ‘t welck (Godt hebbe Loff) zoe spoedeelijck es ten eijnde gecomen als een yegelick genouch es bekent) mitten IJsselwater bezwaert zittende, ende van ‘t middel van den watermolen die zij voorgaende hadden gehad, deur dep brandt des viants berooft zijnde, hebben te rade geworden hem van noode te zijn weder een nieu molen te setten, omme bij hulpe van dien hemluyden van ‘t water te mogen ontlasten . . .”

Dit is een voorbeeld van de wijze-waarop men in Rijnlands territorium waarschijnlijk overal te werk is gegaan om de geïnundeerde gebieden droog te krijgen. Veel molens waren in brand gestoken of op een andere manier vernield.

Deze én de sluisjes en verlaten moesten eerst hersteld worden. Veel zal door particulier initiatief tot stand zijn gekomen.

De Staten hadden na de dijkichtingen in Delfland en Schieland eerst hun blik op het noorden gericht. Zij zonden 11 januari 1577 een missive aan dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland om uit hun midden een deputatie te benoemen om tezamen met commissarissen uit de Staten de Spaarndamse sluizen te inspecteren. Vooral de Woerder sluis was nog bijzonder zwak en de gehele dijk had trouwens bijzondere voorzieningen nodig.³⁰

Die statencommissie bestaande uit een lid van de ridderschap, afgevaardigden van Dordrecht, Delft, Gorinchem en uit de colleges van Delfland, Schieland, Rijnland, Krimpenerwaard en Alblasserwaard moest bij besluit van 5 april 1577 rapport doen betreffende al de werken, die op algemene kosten nog moesten worden hersteld.

Wat Rijnland betreft is de eerste notulering van een collegevergadering met hoofdingelanden gedateerd 21 september 1577. Daarin werd verslag uitgebracht over een visitatie van de Spaarndamse dijk in mei van dat jaar.

Algehele reparatie bleek zeer noodzakelijk. Onderhoudsplichtigen van dijkvakken waren vaak niet meer aanwezig; „verstorven, verarmt ende hoere hofsteden geheel verbrant ende van hoere beesten berooft ende mits de voorgaende oorlochsberoerte gansselijken bedorven”.³¹

Men had ook geconstateerd, dat „eenige dorpen ende polders door ‘t verbranden van de watermolens mette wateren noch gemeen sijn leggende . . .”

Waarschijnlijk is het beeld van de landen achter de Spaarndamse dijk en dat van de gebieden bezuiden de Rijn op dit punt vrijwel identiek. Tot reparatie stelde men de Staten voor om 6000 pond te mogen lichten ten laste van de verponding van de 100ste penning. Geryt van Hogeveen, pensionaris van Leiden, en Jan van Brouhoven, de bekende secretaris-rentmeester van Rijnland, werden afgevaardigd naar de Statenvergadering te Gouda „om te vercrijgen subsidie ter restauratie van den Spaarndamschen dijck ende verlichting van den dijkplechtigen van dien . . .”

De volgende vergadering van het college van Rijnland viel op 1 oktober 1577. De Staten hadden zich intussen accoord verklaard met de heffing van 6000 pond. Uit alles blijkt, dat men met man en macht werkte aan het herstel der schade, maar vier jaar na de inundatie liet de toestand nog veel te wensen over. Toen op 28 januari 1578 het college met hoofdingelanden opnieuw bijeenkwam, verweerden de ambachtsbewaarders van de dorpen in Rijnland zich tegen de rentmeester, die de achterstallige omslagen over 1572, 1576 en 1577 probeerde te innen. Zij klaagden: „dat in hoere ambachten zeer veele landen noch ledig ende onge-

bruict lagen **ende** tzedert **tJaer** van LXXII tot noch toe desert gelegen hadden **ende** daerenboven vele eygenaers soo seer verarmt **ende** verachtert waren, dat men tot kennisse ofte inninge van de omneslagen opte margentalen gestelt nyet en can geraecken, sulcx dat den **eenen omneslach opten** anderen hoopt **ende** onbetaelt blijft. . .”

Er werd besloten een onderzoek in te stellen in de ambachten, terwijl er in enkele gevallen kwijtschelding of uitstel werd verleend. Het resultaat van dat onderzoek is ons niet overgeleverd.

Een onverwacht obstakel deed zich voor, toen in de vergadering van 12 augustus 1578 bleek, dat het particularisme van Haarlem groot gevaar opleverde voor de zo hoogst noodzakelijke lozing. Parallel aan het Spaarne liep de Leede — thans de Liede — een waterloop vanuit het Haarlemmermeer (Spierinxmeer) naar de sluizen te Spaarndam. In de Leede bevond zich een veer, het Penningsveer, en op die plaats had Haarlems bestuur reeds sedert 1521 getracht deze waterloop af te dammen, hetgeen slechts werd toegestaan als er een sluisje werd gehandhaafd, dat de doorstroming verzekerde. Juist in deze huidige penibele periode probeerde de stad weer de Leede te stoppen „tot grooten achterdeel **ende** interest der ghemeene waterloozinge **ende** bijzonder van den laegen landen van **Rijnlandt**”.³² Deze afdamming diende echter de belangen van Haarlem, en wel in drieërlei opzicht. Als de Leede bij Penningsveer geheel was afgedamd, met opruiming van het oud sluisje, werd het waterniveau en de stroomsnelheid in het Spaarne hoger. Haarlems water werd daardoor veel beter ververst en de verhoogde stroomsnelheid ging de verzanding van het Spaarne tegen. Dit laatste kwam ook de scheepvaart ten goede. Haarlem zou van die afdamming de vruchten plukken, terwijl die voor Rijnland alleen maar nadelig was. Het Hof van Holland, door Rijnlands college in de zaak gemengd, verbood de stopping. Tenslotte kwamen op 12 oktober 1579 Rijnland en Haarlem tot een vergelijk, waarbij vastgesteld werd, dat twee sluizen in de Leede zouden worden gelegd ter plaatse van de dam, welke sluizen de **lozingsmogelijkheid** garandeerden. Zij mochten niet voor de scheepvaart worden **gebruikt**.³³

Het schijnt, dat in 1578 en volgende jaren de inundatie-schade aan de laag gelegen gebieden binnen Rijnland goeddeels werd hersteld. Ook de Spaarndamse dijk werd geheel gerepareerd. Een indirect bewijs hiervoor is het feit, dat de Staten van Holland nu aandacht gaven aan andere oorlogsgevolgen dan die, welke direct voortvloeiden uit de militaire inundatie en de vernielingen door Spanjaarden en geuzen.

De doorvaart was in een aantal wateren nog gestremd door de vele scheepswrakken. Na het droogvallen der landen kon men ter zake maatregelen nemen. De Staten gaven 5 februari 1578 aan dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland machtiging om contracten met aannemers

af te sluiten tot verwijdering van gezonken en vernielde schepen in de vaarwegen. Vooral bij Spaarndam, Halfweg en in de Kaag bleken nogal wat scheepswrakken te liggen.³⁴ Indien eventueel nog eigenaars van dergelijke schuiten te vinden waren, moesten zij de lichting betalen. Vermoedelijk werd er niet één opgespoord.

Aannemelijk is, dat omstreeks 1580 de meeste molens binnen Rijnland weer hersteld waren en dat de kaden, wegen en bruggen gerepareerd waren, terwijl de vaarwegen weer overal konden worden gebruikt.

Ondanks de verwarring over de uitoefening van het dijkgraafs- en baljuws-ambt tussen de in 1573 door de prins benoemde Foy van Brouhoven en Adriaen van Raephorst, die tot 1578 zichzelf als zodanig opwierp, is door de stugge arbeid van de zittende hoogheemraden veel binnen Rijnland tot stand gebracht ten behoeve van Rijnlands waterstaat.³⁵ Met name waren dat Adriaen van Swieten (1572-1584), Jacob van Duvenvoirde en Woude (1567-1577), Johan van der Does van Noordwijck (1571-1589), Jacob van der Does (1553-1577), Johan van Duvenvoirde en Woude (1577-1610), Gerard van Poelgeest (1577-1614), Gijsbrecht van Duvenvoirde (1577-1581), Paulus Buys (1577-1594) en Pieter de Kies (1577-1597). In het bijzonder heeft de secretaris-rentmeester Jan van Brouhoven ondanks zijn lidmaatschap van de Hollandse rekenkamer (1573-1582) zich ingezet voor het herstel van Rijnlands waterstaat.

De in 1570 gesignaleerde gebreken, in het begin van dit artikel uiteengezet, bleven echter bestaan. De bedreiging door het groeiende Haarlemmermeer en de gebrekkige lozingsmogelijkheid noodzaakten het college van Rijnland de in 1572 voor korte tijd gerealiseerde plannen weer ter hand te nemen. Sinds 1600 was men rusteloos bezig met het visiteren en toetsen van de oude rapporten. Rijnlands waterstaat bleef echter nog tot 1807 kampen met de in de vijftiende en zestiende eeuw vermelde gebreken.

AANTEKENINGEN

1. *De Allerheiligenvloed van 1570*, onder redactie van K. de Vries en J. P. Winsemius, Leeuwarden 1970. Zie ook: Archief Hof van Holland (A.R.A.), 5de memoriael van den hove van Holland ten tijde van griffier Ernst, 1568-1570, fol. 220 (verslag van de aangerichte schade op 1 nov. 1570).

2. P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, Den Haag 1910/12, dl. I blz. 79, di. II blz. II. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 21: Register van resolutiën van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden, 1537-1585, resolutie 13-5-1538.

3. S. J. Fockema Andreae, Jan van Brouhoven, rentmeester van Rijnland, 1540-1588, *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 22 (1929/1930), blz. 74 e.v.

4. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 21, fol. 107 e.v., 110 r.

5. Oud Archief Rijnland, Geschonken en aangekochte archiefstukken van particuliere herkomst, verzameling van Leyden Gael, kenmerk LG 1 B: Register van privilegiën,

octroyen, resolutiën van Holland, Sententiën van de Hoven van justitiën, resolutiën van hoogheemraden, 1560-1590 (*Inventaris van de oude archieven van Rijnland*, door S. J. Fockema Andreae, blz. 250).

6. Zie het artikel, genoemd onder aant. 3.

7. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 21, fol. 110 r.

8. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 5021: Verbaal gehouden bij mr. Jacob Du Quesnoy, raedt van den Hove van Hollandt, **ende Wilhelm van Berendrecht**, secretaris van denselven **Hove**, beroerende de Waterloosinge tot Catwijk, 28 mei-17 oct, 1570.

9. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 12: Groote Register etc., c. 1449-1561, fol. 27 r.; keur nr. 182, St. Pieterscouwe 1460 (22 febr.). Oud Archief Rijnland, inv. nr. 15, Protocol 1461-1483, fol. 27 r.; keur 1469 St. Jansscouwe. Gedrukte keuren Rijnland 1596, keur nr. 181, blz. 47. Gedrukte keuren, uitg. 1769 1ste stuk, keur nr. 158, blz. 118.

10. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 5036: stukken betreffende de plannen tot het maken **ener** nieuwe uitwatering te Katwijk, 1627-1628, met retroacta 1570-1611.

11. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 5036.

12. Protocol van keuren, vergunningen, vonnissen en resolutiën, 1483- 1515. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 16, fol. 57 r.

13. Rijnland verzette zich niet tegen dit gebruik, omdat in een zeer vochtig jaargetijde door het doen onderlopen van polders de overmaat van het boezemwater zodoende gemakkelijk kon worden geborgen, vandaar de naam „**bergpolders**”.

14. R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574*, Den Haag 1874, blz. 88 e.v.

15. Zie voor het verslag van een tijdgenoot: I. H. van **Eeghen**, Dagboek van broeder Wouter Jacobsz. 1572-1579, *Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 4de serie, nr. 5 (1959), blz. 434-446.

16. S. J. Fockema Andreae, De militaire inundatie van het vasteland van Holland in het jaar 1574, *Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijkskundig genootschap*, 2de reeks dl. 70 (1953) nr. 3, blz. 309-3 15; hierin een uitvoerig exposé.

17. R. Fruin, J. E. H. Hooft van Iddekinge en W. J. C. Rammelman Elsevier, *De oude verhalen van-het beleg en ontzet van Leiden*, Den Haag 1874.

18. Oud Archief Rijnland, inv.nr. 1440: Verzoekschrift, met beschikking der Staten van Holland betreffende het herstel van den Hogen Rijndijk, 1578. Zie ook C. H. Dee, *Memorie betrekkelijk den Hoogen Rijndijk*, 1879.

19. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9611: Eerste en tweede rekeninge van Hereberts Stalpart van der Wyele, Heemraedt van Rhijnlandt 't zelve Heemraedschap concernerende, d'annis XV.C. LXXIV en XV.C. **ende** LXXV.

20. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9609: Eerste **ende** leste rekeninge van mr. Cornelis van der Hooch Claesz. rentmeester bij provisie van Rhijnlandt 't zelve Heemraedschap **con-**cernerende d'annis XV.C. **ende** LXXIII en XV.C. **ende** LXXIIII.

21. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9610: Documenten behorende tot de eerste en leste rekeninge van' mr. Cornelis van der Hooch, in zijn leven provisioneel Rentmeester van 't Heemraetschap van Rijnland, 't zelve Heemraetschap concernerende, de **annis** 1573 en 1574, 22. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9612: Documenten behorende tot de eerste en tweede **reëkeningen** Hereberts Stalpaert van der Wyele, Hoogheemraad van Rijnland, van zijne ontfang en Uytgaaff hetzelve Heemraetschap concernerende, in den **jaaren** 1574 en 1575.

23. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9613: Derde rekening Hereberts Stalpart van der Wyele, etc.; over 1576.

24. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9609 (zie aant. 20) (daarin losse stukken).

25. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9613: Derde rekening Hereberts Stalpart van der Wyele, etc.; over 1576.

26. 'Archief Hof van Holland (A.R.A.): 't **Sevende** memoriaelbouck gehouden bij tijden van meester Bartolt Ernst bynnen der stede van Delfft, beginnende den 3en december 1572 **ende** eindende den 16en septembris 1579 (fol. 109 en 110).

27. Oud, Archief Rijnland, inv. nr. 9475: Stukken betreffende het herstel der in den oorlog **beschadigde** dijken en sluizen en het uithalen der in boezemwateren gezonken schepen, 1576-1578.

28. Zie aant. 16.

29. Zie aant. 5.

30. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9475 (zie aant. 27).

31. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 21, fol. 110 v°.
32. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 21, fol. 119 e.v.
33. **Handvesten. aan de stad Haerlem en haare burgers verleend.** Haarlem 1751, blz. 321-325. S. J. Fockema Andreae, **Het Hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857**, Leiden 1934, blz. 148.
34. Oud Archief Rijnland, inv. nr. 9475.
35. Zie aant. 3.

DE ROL VAN DE SCHANSEN BIJ HET BELEG 1572- 1574

door

ir. H. A. van Oerle

Oorlogvoeren in vroeger tijden droeg een geheel ander karakter dan in onze dagen. In de middeleeuwen waren de versterkte kastelen de militaire steunpunten bij uitstek. De aanvallers moesten, alvorens zich heer en meester in een gebied te kunnen voelen, de kastelen van hun tegenstanders veroveren en — zoals het ging in die dagen — met de grond gelijk maken. Het was, zoals Fockema Andreae het heeft genoemd, een soort schaakspel met kastelen tussen twee partijen.

De strijd ging steeds meer een landelijk karakter krijgen, waarbij de steden de functie van de kastelen gingen overnemen. De landsheer was voor zijn oorlogvoering steeds meer aangewezen op de medewerking van de groeiende steden. Zij voorzagen hem van geld en mankracht voor zijn veldtochten.

Bij de verdediging van de steden speelde het element van de verrassing een grote rol. Door de gebrekkige communicatie in die dagen was het mogelijk, dat de vijand, begunstigd door het nachtelijk duister of slechte weersomstandigheden, onverwacht voor de stadsmuur zou verschijnen. De steden namen daarom de nodige voorzorgen. Er werden buiten de steden blokhuizen en schansen gebouwd. Hier konden de eerste **gevechtsaanrakingen** met de vijand plaats vinden. **IJlboden** konden de stad van het naderend gevaar verwittigen, zodat de stadspoorten tijdig konden worden gesloten. Het aantal wachten in de poorten werd vergroot en ook gedurende de nacht was er een bezetting.

In de kerktorens werden observatieposten ingericht. Via kleine mandjes, die aan een touw konden worden neergelaten, werd het stadsbestuur van de waarnemingen op de hoogte gesteld. In tijden van onrust werden er ook informanten uitgezonden. Het waren veelal vrouwen, die zich meer ongemerkt onder de inwoners van de dorpen en steden konden ophouden. Zij vingen daar berichten op, die inzicht konden geven over de positie en plannen van de vijand.

De stadspoorten hadden aanvankelijk smalle doorgangen, waardoor alleen personen te voet konden passeren. Vijandelijke ruitery werd daardoor tot afstijgen gedwongen. De Hogewoerdspoort werd eerst verbreed nadat er in Alphen een blokhuis was gebouwd. Ook tijdens het beleg bleven de stadspoorten in functie. Er moesten voortdurend personen en vee worden in- en uitgelaten. Zelfs tijdens het beleg graasden nog lang de koeien onder de stadsmuur.

Toen tijdens de opstand tegen Spanje het oorlogsgevaar vaste vorm ging aannemen en de marsroutes van de vijand zich gingen aftekenen ontstond een grote bedrijvigheid in het bouwen van tijdelijke versterkingen. De steden, die het doelwit waren, bouwden voor zich of met andere steden tezamen versterkte punten op de strategisch belangrijke plaatsen. Het ging erom de opmars te vertragen en zo mogelijk af te grendelen. De vijand begon zich te verschansen zodra hij een stad had ingesloten. Hij blokkeerde daarmee de belegerde stad, maar consolideerde tevens zijn eigen posities en maakte zich sterk tegen uitvallen, die vanuit de stad ondernomen konden worden. Bij het beleg van Leiden waren er dan ook Spaanse en Leidse schansen.

Voor Leiden kwam het beleg niet onverwacht. De Hollandse steden die trouw waren gebleven aan de prins van Oranje stond een belegering vroeg of laat te wachten. Uit de berichten valt wel op te maken, dat er in wijde omtrek een stelsel van schansen was opgebouwd, dat een regionale weerstand vormde.

Bij Oude Wetering lagen twee schansen: de noordschans en de zuid-schans, waaraan blijkens de rekeningen Leidenaars hadden meegewerkt. Ook in Dieperpoel in de Kaag lag een schans. Zij blokkeerden de vaarwegen. Overigens was er van een landelijke verdedigingsgordel weinig te bespeuren.

We danken onze uitgebreide kennis over de schansen rondom Leiden aan kaarten die kort na het beleg zijn vervaardigd, waarop deze vrij gedetailleerd zijn weergegeven. Dit zijn de kaart van Bilhamer en de kaart van Liefcrinck.

De kaart van Bilhamer (afb. 1)

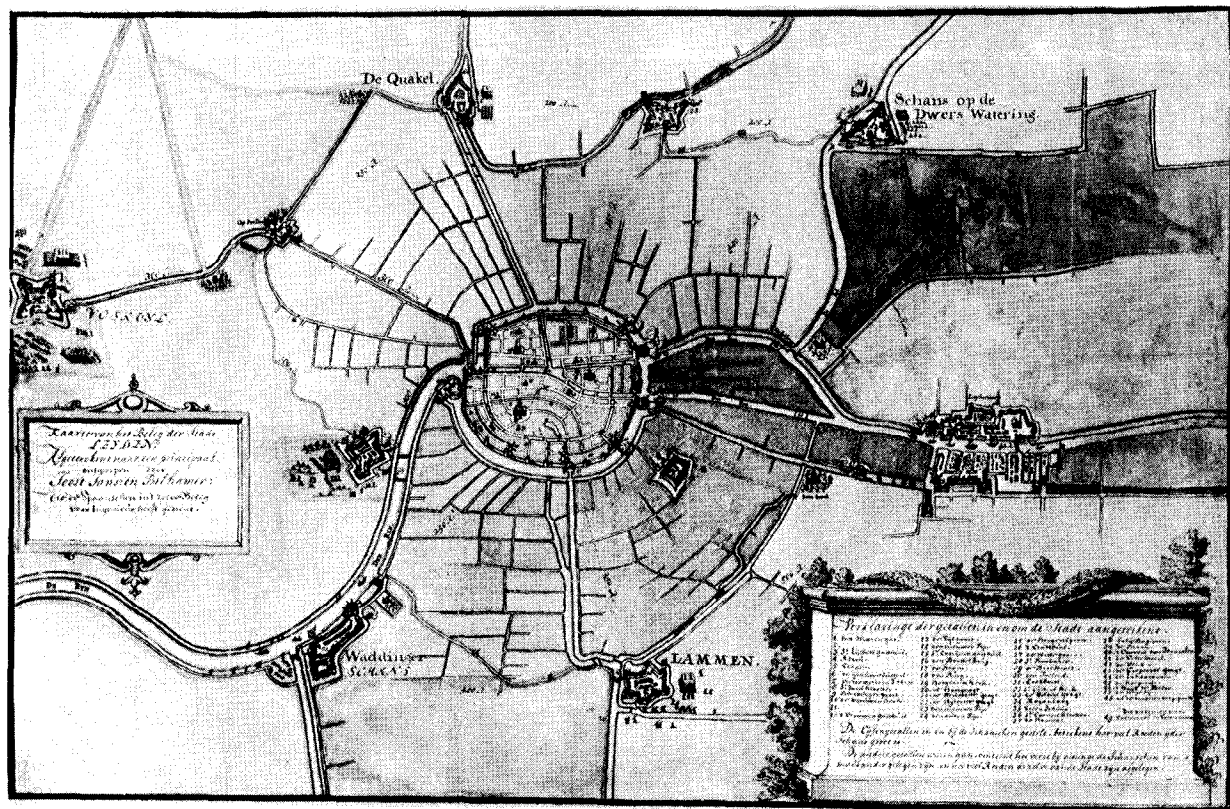
Deze kaart van de belegering van Leiden in 1572- 1574 werd getekend door T. Reets in 1717 naar een door Bilhamer kort na de beëindiging van het beleg gemaakte militaire kaart van de toestand ten tijde van het beleg. Het opschrift is als volgt:

Kaarte van het Beleg der Stadt
Leyden
Afgeteeckent naar een principaal
ontworpen door
Joost Janszen Bilhamer
die de **Spaansen** in 't zelfve Beleg
voor Ingenieur heeft gediend

Alva had de medewerking van Joost **Jansz.** Bilhamer, een man van uitzonderlijke kwaliteiten, die naast beeldsnijder, architect, horlogemaker, cartograaf ook vestingsbouwkundige was.¹ Bilhamer deed dienst onder Frederik de Toledo bij het beleg van Haarlem in 1573 en nam ook deel aan het beleg van Leiden onder Valdez. Zijn medewerking met de vijand is hem niet kwalijk genomen. Hij bleef een belangrijk persoon in de Amsterdamse samenleving.

Zelfs heeft hij zijn activiteiten bij de belegering van Leiden voor het nageslacht vastgelegd. Vooreerst heeft hij op de kaart van Noord-Holland en West-Friesland, die hij in de jaren 1570-1573 in opdracht van Alva maakte, deze schansen rond Leiden ingetekend. Voorts heeft hij een uitgebreide kaart van het beleg met het stelsel van schansen rond de stad getekend.

Deze kaart zelf is niet meer voorhanden. We danken deze wetenschap aan de hierbij afgebeelde kaart van T. **Reets** uit 1717. Deze copiiist vermeldt uitdrukkelijk dat deze copie teruggaat op een kaart die was ontworpen door Bilhamer. Dit kan ook moeilijk anders. De vakkundigheid waarmee deze schansen zijn getekend verraaft het werk van een vakman, die deze verdedigingswerken uit eigen aanschouwing moet hebben gekend. De schansen zijn direct na het beleg gesloopt en moeten kort daarna in tekening zijn gebracht. Vermoedelijk heeft **Reets** zich niet bediend van het origineel van de hand van Bilhamer, maar moeten we een oudere nu nog in de prentverzameling van het Leidse Gemeentearchief aanwezige kaart² zien als de „principaal” waarnaar hij heeft gewerkt. Het bijschrift aan de linkerkant op deze kaart is bijna letterlijk overgenomen. Op het basement van de steen van de „Verklaringe . . .” voegde hij de mededeling toe „Deze Accuraat Gecopieerd in 't jaar 1717 door my T. **Reets**”. Dit is vermoedelijk de tekening die afkomstig was uit de nalatenschap van de in 1717 overleden Nicolaas Witsen, die een verre nazaat van Bilhamer was.³



afb. 1. Het beleg van Leiden, 17de-eeuwse copie naar de kaart van J. Bilhamer (ca. 1574). Leiden, Gemeentearchief.

De kaart van Hans Lieftrinck (afb. 2)

Hans Lieftrinck heeft kort na het ontzet een ets vervaardigd, die een voorstelling geeft van de stad Leiden en zijn naaste omgeving nadat de Spanjaarden waren weggetrokken. Op de kaart staat de aantekening: „ghedaen ende voleynt tot Leyden ten huysen van Joannes Lieftrinck A° 1574 November 17 achter de Hogelantsche Kerke op de Middelwech”. Lieftrinck heeft zich blijkbaar gehaast dit voor Leiden zo historische moment zo snel mogelijk voor het nageslacht vast te leggen.

Om deze tekening te kunnen maken heeft Lieftrinck zich buiten de stad moeten begeven om het zo geheel veranderde landschap met eigen ogen te bekijken. Om zijn impressies vast te leggen maakte hij een voorstudie, een veldkaart. Een bijzonderheid is dat deze „veldkaart” nog bestaat. Beide – de veldkaart en de daarnaar gemaakte ets – bevinden zich in de prentverzameling Bode1 Nijenhuis. De veldkaart geeft een beeld van de stad met haar wallen en de wegen en vaarten rondom de stad. Lieftrinck heeft met potlood op deze schetskaart zijn verkenningen genoteerd. Op de stadswal tekende hij met kruisjes de plaats waarheen de buitenmolens in januari 1574 werden overgebracht. Op de definitieve ets werkte hij deze stadsmolentjes verder uit.

De bouwblokken, als ledige vlakken op de schets aangegeven, zijn op de latere ets met huizen gevuld, waarbij ook de belangrijkste gebouwen zijn opgenomen. De stadspoorten zijn weinig natuurgetrouw weergegeven. De Hogewoerdspoort evenals de Zijlpoort met hun vooruitgeschoven bastion zijn als poortgebouw met vier hoektorens getekend. Op het schetsblad tekende Lieftrinck alle gegevens op die hij tijdens zijn verkenning in het verwoeste land nog aantrof. Daarbij vermeldde hij de verschillende Spaanse schansen.

Hij kon deze tot dichtbij naderen en heeft niet nagelaten ze in tekening te brengen. Sommige vermeldt hij met de namen waaronder ze in het Spaanse kamp bekend waren; de schans in het broekland heette „la Casse Vasse”, de lage plaats. Voorts beeldde hij het hele krijgsgescheuen van het ontzet uit: het versperren van de Vliet bij Voorschoten door twee grote schepen, het opvaren van de vloot uit Zoeterwoude langs het verlaten fort Lammen door de Naaktsluis naar het Vlietgat. Ook de namen van de bevelvoerende legeraanvoerders met hun hoofdkwartieren geeft hij.

Niet al deze notities heeft Lieftrinck in de latere ets overgenomen. Hij is blijkbaar bij zijn verkenningstochten ook de Vliet langs gelopen en heeft de schans van Jaep Claesz. aan het eind van de Waddinger vliet – het huidige Allemansgeest – in tekening gebracht. Dit was een dubbelschans, gelegen aan de noord- en zuidzijde van de Vliet. Deze is niet op de latere ets te zien. Aangezien op de kaart van Bilhamer deze schans niet is opgeno-

men, geeft de veldkaart van Lieftrinck ons de enig betrouwbare afbeelding, door een ooggetuige opgetekend, van dit vestingwerk. Latere tekenaars hebben dit gegeven benut. Lieftrinck heeft niet goed raad geweten met het verloop van de Waddinger of de Korte Vliet. Hij geeft twee wateringen aan, die elkaar dicht naderen. Het was in de eerste dagen na het beleg nog onveilig in deze buurt, omdat de Spanjaarden zich nog ophielden in de Waddinger schans.

Bij de uitwerking van de tekening heeft Lieftrinck dit verbeterd. De ets is in deze vorm, voor zover ons bekend, niet verder verspreid, doch gelukkig is het origineel bewaard gebleven.

De belangrijkste kaart voor de kennis van de schansen is echter ongetwijfeld die van Bilhamer. Hij werd uitdrukkelijk vermeld als „**Ingenieur** die de **Spaansen** bij het beleg heeft gediend”. Er kan weinig twijfel over bestaan dat hij de ontwerper en bouwverantwoordelijke van deze schansen is geweest. Hij geeft deze militaire werken zeer gedetailleerd weer. De kaart bevat ook gegevens over de grootte van de bezetting. De militaire eenheden zijn aangegeven.

Er waren schansen met een garnizoen en andere, die blijkbaar een wisselende bezetting hadden. Bij het kamp **Voskuil** zijn veel troepen getekend. Hier was blijkbaar het depot gevestigd. De bewapening is echter niet groot geweest. Het is bekend, dat het Spaanse leger hier niet over zwaar geschut beschikte. Het was juist de grote klacht van de belegeraars, dat ze hierdoor zo weinig konden uitrichten. Het geschut, dat in de schansen getekend staat, was dus van licht kaliber. De legers die zuiver een passieve taak hadden, moeten zich wel verveeld hebben. Slechts enkele malen hebben ze getracht de muren te benaderen door schansen te bouwen bij de Witte poort en de Lopsenpoort, maar na uitvallen van de Leidenaars hebben ze deze pogingen niet meer herhaald.

Nog lang bleef er gelegenheid bestaan om overdag vee buiten de poorten te laten grazen en groente uit de warmoeslanden te halen. Ook boodschappers konden nog lang ongehinderd de stad verlaten.

De Leidse schansen

Het stadsbestuur van Leiden heeft geen grote activiteit in het bouwen van schansen aan de dag gelegd. De stad zelf heeft buiten de muren er vier gebouwd: de schans bij Lammen, de schans aan de **Poelbrug** en een schans op de Steenweg naar Rijnsburg, op de grens van de stzdsvrijheid; hier lagen de tuinen, die nog **lange** tijd voedsel aan de stad hebben geleverd. Voorts was er een schans bij Ter **Wadding**. De meeste aandacht besteedde de stad aan de bouw van de schans Lammen. Dit beschouwde men blijkbaar als een strategisch belangrijk punt. Op woensdag 14 oktober 1573 werd met

de bouw van deze schans **begonnen**.⁴ De burgers van Leiden werden opgeroepen om zich 's morgens om vijf uur met bijlen, schoppen, spaden en houwelen voor het stadhuis te verzamelen en werden tegen een daggeld van 5 stuivers te werk **gesteld**.⁵ Aan het einde van de maand werd de schans door gewapende mannen bezet. Erg veilig voelde deze bezetting zich overigens niet. Op 11 november gelastte de gouverneur de soldaten in de vesting te blijven en beloofde hij dat hij een aantal arbeiders zou zenden om het fort te verhogen en te **versterken**.⁶ Lang heeft het niet stand gehouden. Op 7 januari 1574 verschanste de vijand zich te Lammen.' De Leidenaars hebben nog tevergeefs een uitval op deze verschansing ondernomen met zes schuiten vol gewapende mannen.

Toen Haarlem gevallen was en uit deze richting het gevaar dreigde, wierpen de Leidenaars op 26 april 1574 een schans op in Valkenburg, maar deze kon door de snelle nadering van de vijand niet meer worden afgemaakt en werd door de laatste bezet. De schans op de **Poelbrug** bleef nog zo lang in handen van Leiden, tot ook deze vanuit de Spaanse schans de **Voskuil** werd veroverd. Wel hebben de Leidenaren nog een drijvende schans „'t schoot-vrije **schip**”⁸ gemaakt, zoals de Delftenaren hun „**Arck**” hadden. Deze bestond uit boten, waarop een verschansing was gebouwd, waarmee men op het water kon **opereren**.⁹

De Spaanse schansen

Wijs geworden door de ervaringen, die hij had opgedaan bij de belegering van Alkmaar en de inname van Haarlem, had Alva zijn tactiek voor het veroveren van de stad Leiden bepaald. Ik ga, zo schreef hij de koning, de troepen in goede kwartieren legeren en zo de stad door gebrek aan voedsel tot overgave dwingen of mogelijk, wanneer de grachten zijn dichtgevroren, overrompelen. Reeds tijdens het eerste beleg, dat van 31 oktober 1573 tot 21 maart 1574 duurde, was Valdez begonnen de stad in te sluiten. Hij moest het beleg tijdelijk opgeven om het leger van Lodewijk van Nassau tegemoet te gaan, dat bij Mook werd verslagen nog vóór zijn troepen aan de slag konden deelnemen.

Op 25 en 26 mei, te middernacht, twee maanden na het beleg, keerden de Spanjaarden in hun oude kwartier in Leiderdorp terug. De vrijbuiters die onder kapitein Andries Allertsz. daar een verkenning deden, moesten dat met het verlies van hun commandant en nog enige doden bekopen. Vliegensvlug bezetten de Spanjaarden Zoeterwoude en Leidschendam en nog diezelfde dag deed Gayten zijn intocht in 's Gravenhage. Nu kwam Leiden aan de beurt.

De Leidse schans Valkenburg, een maand tevoren ontworpen, maar niet klaar gekomen, die door vijf vendels Engelsen was bezet, kon het niet

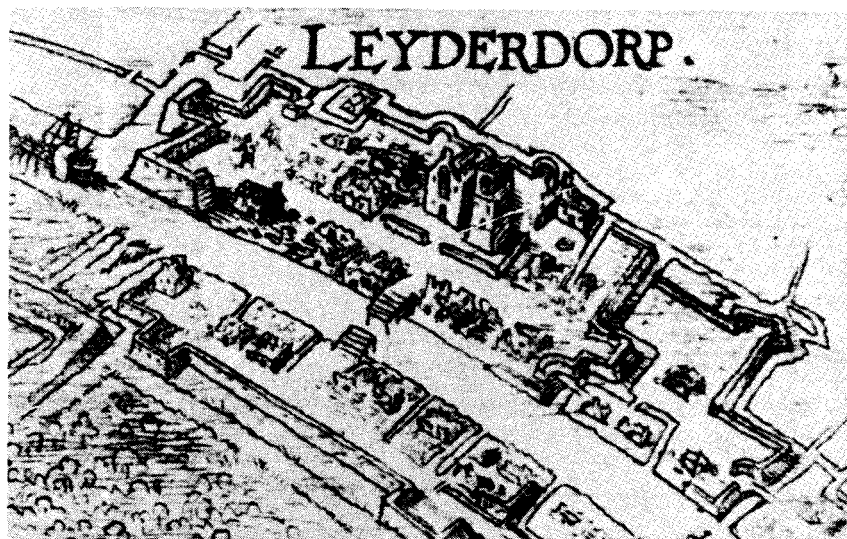
houden tegen de troepen, waarmee baron De Licques uit Haarlem was gekomen. De bezetting werd ten dele ontwapend in de kerk van Valkenburg en de rest meldde zich aan de Witte poort om te worden toegelaten tot de stad. Toen dit geweigerd werd gaven zij zich over. Op 28 mei 1574 stond de vijand aan de Waddingerschans. De schans bij de Goudse sluis en het versterkte dorp Alphen hielden het langer uit. Valdez, die hier persoonlijk de krijgsverrichtingen leidde, moest tot vier maal toe stormlopen. De vrijbuiters onder leiding van Gerrit van der Laan vluchtten naar Leiden. Ook aan deze kant stond nu de vijand voor de stad.

Valdez begon nu aan de blokkade van de stad. Het gehele gebied werd met een netwerk van strategisch goed gekozen plaatsen bezet. De stad Leiden werd door een gordel van schansen ingesloten. Tegen het eind van juni was de insluiting al een heel eind gevorderd, maar men werkte er nog de hele maand juli aan door en zelfs op 30 augustus werd er nog een schans aangelegd. De Rijn en de wegen daarlangs waren aan de oostzijde afgesloten door Leiderdorp, dat met het terrein aan de zuidelijke oever, tot één groot fort was ingericht. Aan de westzijde van de stad sloot de **dubbelschans Ter Wadding** en aan de noordzijde van de Rijn de later gebouwde schans bij het **galgveld** de wegen af. Op de weg naar Oegstgeest en Rijnsburg was de schans de **Voskuil** gebouwd. De Mare werd beheerst door de schans bij de **Kwakel**. De vaart in de Zijl werd geblokkeerd door de schans aan de Dwarswetering waar de aan de **Broekweg** gelegen schans de kring sloot. Aan de weg uit Zoeterwoude lag bij Cronesteyn de schans Lammen, die bij het ontzet zoveel van zich heeft doen spreken. Aan de Vliet tenslotte, bij de ontmoeting met de Oude of Waddinger Vliet bij het huidige Allemansgeest, lag de schans van Jaep Claesz., een dubbelschans die zich aan beide zijden van de Vliet uitstrekte. De Spanjaarden hadden zich dus stevig in het land genesteld. De dorpen Zoeterwoude en Voorschoten waren, evenals Leiderdorp geheel versterkt.

Volgens de geschiedschrijvers waren er in totaal 21 schansen. Wanneer we de schans van Jaep Claesz., die een dubbelschans was, voor twee tellen, het Zoeterwoudse deel van de schans Leiderdorp apart nemen en de tijdelijke schans aan het einde van de stadsvrijheid meetellen, komen we inderdaad aan een aantal van 21 versterkingen.

De schansen rond Leiden waren kleine vestigingen variërend van 10 tot 17 vierkante roeden. Zij waren doorgaans op de knooppunten van de wegen gebouwd. Binnen de wallen lagen de wapenvoorraden. Het legerkamp, waar de troepen in tenten bivakkeerden, lag buiten de vesting in het open veld.

Het fort was ommuurd en altijd door een gracht omringd, waarbij men zoveel mogelijk van de bestaande weteringen gebruik maakte. De ingangen waren in bajonetvorm gebouwd en altijd gelegen aan de achterzijde. Het



afb. 3 Fort Leiderdorp, detail van afb. 2.

is niet geheel duidelijk van welk materiaal zij werden opgetrokken. Men moet zich hierbij voorstellen dat door de afgebroken kastelen en boerderijen, steen- en kalkovens, aan duurzaam materiaal geen gebrek zal zijn geweest. Men beschikte over landlieden voor het verrichten van het grondwerk en de vaklieden uit de buurt om dit werk uit te voeren. De onderlinge afstand varieerde al naar gelang de belangrijkheid en de geografische situatie, evenals de afstand van de schansen tot de stad.

Het fort Leiderdorp (afb. 3)

Zowel Bilhamer als Lieftrinck geven deze vestiging gedetailleerd weer. Het deel ten noorden van de Rijn was 42 roeden (± 158 m) lang. Het lag tegenover de brug over de Rijn en ook de kerk met de toren lag hierbinnen. Aan de stadszijde lag een wal met drie geschutopstellingen en de verdere om-muringen waren aangepast aan de lokale situatie. Het deel aan de zuidzijde van de Rijn lag in het ambacht Zoeterwoude en was ook zwaar versterkt. Hier lag het legerkamp. Aan de zijde van Alphen lagen twee versperringen achter elkaar. Van deze zijde moest men altijd op komst van ontzetters blijven rekenen. De weg was hier geheel opgebroken en in de verdediging opgenomen.

Nog meer gold dit voor de zuidelijke richting, waar het klooster Roomburg en de schans Lammen lagen. Op de toegangsweg naar het klooster werd 'een versperring gelegd, die in de rug door nog een grotere werd gesteund. Aan de zijde van de stad lag nog een versperring tegen eventuele uitvallen van de belegerden. Gezien de sterkte van de vesting van Leiderdorp **besloot Boisot** van de weg naar Leiden langs de Weypoortse weterring af te zien.

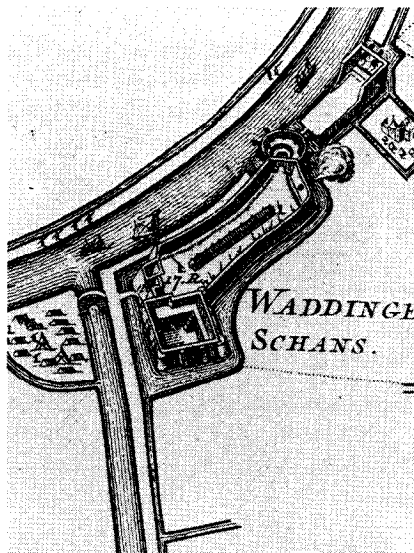
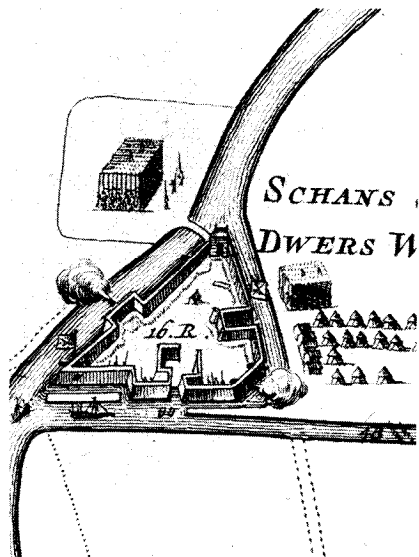
De schans aan de Dwarswetering (afb. 4)

Ten noorden van Leiderdorp lag op de plaats waar de Dwarswetering in de Zijl uitkwam, een driehoekige schans. Zij was 16 roeden groot en beheerste de scheepvaart op deze wateren. Het legerkamp lag aan de oostzijde buiten het fort. In de noordelijke punt stond een poort, die door een brug over de Zijl met de Broekpolder in verbinding stond.

De Waddingerschans (afb. 5)

De Waddingerschans was gelegen aan de zuidelijke Rijnsoever tussen de plaatsen, waar de oude Vliet, ons bekend als de Korte Vliet, en de Voorwetering in de Rijn uitmondden. De toegang lag aan de weg naar Voorshoten, tegenover het bruggetje, via welke men over de Voorwetering naar het huis Ter **Wadding** ging. De schans, die op de kaart van Bilhamer wordt vermeld, ontleende haar naam hieraan.

De schans werd gevormd door twee fortjes, die op een afstand van ongeveer 150 meter van elkaar lagen en door wallen met elkaar waren verbonden. Het terrein dat ertussen lag deed dienst als opslagplaats voor het wapentuig en voor alles wat voor de oorlogvoering van vitaal belang was. Het hoofdfort lag aan de Voorschoterweg ten zuiden van de toegang tot de schans. Het was een vierkant versterkingswerk, van $\pm$ 50 bij 50 m, met ronde verzwaringen op de hoeken en steunberen tegen de muren. Het had een **weergang** en was ingericht voor schutters. Aan de oostzijde, aan de oude Vliet, lag een rondeel, een rond versterkingswerk, op dezelfde manier uitgevoerd als de vóórverdedigingen aan de Hogewoerds- en Zijlpoort. Dit fort dat een doorsnee van $\pm$ 40 m had was over de weg heen gebouwd, die daartoe was weggegraven. Het had een **weergang**, was ingericht voor geschut en beheerste binnen een hoek van 180° de noordelijke Rijnsoever en het terrein ten zuiden van de Rijn. Aan de andere zijde van de brug over de oude Vliet, die blijkbaar nog intact gehouden was, lag nog een vóórverdediging, die in verbinding hiermee stond. Deze beheerste de weg naar de stad. Dit verdedigingswerk sloot aan bij de ruïne van het huis Coebel, die ten zuiden daarvan lag. De muren om het middenterrein



afb. 4 De schans aan de Dwarswetering, detail van afb. | (prent 1724).

afb. 5 De schans bij Ter Wadding, detail van afb. | (prent 1724).

waren van schietgaten voorzien. De totale lengte langs de Rijn bedroeg ongeveer 325 m, terwijl de grootste breedte aan de Voorschoterweg ongeveer 100 m bedroeg. Dit was een zeer uitgebreid verdedigingswerk. Het legerkamp zelf, waar de troepen gelegerd waren, lag aan de westzijde van de Voorschoterweg ten noorden van het huis Ter Wadding. Op de plaats waar deze schans werd gebouwd lag vóór die tijd een steenoven en ten noorden hiervan, in de uiterwaarden, een kalkoven, waarvan de fundering onlangs is blootgelegd. Aan materialen voor de bouw zal dus wel geen gebrek zijn geweest.

De Voskuil (afb. 6)

De schans de Voskuil lag op het kruispunt waar de Morsdijk en de Rijnsburgerweg samenkomen en in de Rijngeesterstraatweg overgaan. De schans had een vierhoekig grondplan van 16 roeden in het vierkant en was uitgerust met bastions op de vier hoeken, die al naar gelang de situatie, tandsgewijs scherphoekig naar voren waren uitgebouwd. Zij waren geheel over het kruispunt heengebouwd, zodat de wegverbindingen onderbroken waren. Ze was met een gracht omgeven. Deze viel juist

buiten de oude Rijnzichtweg, de voormalige Groenesteeg. Bilhamer geeft het legerkamp aan op de plaats van de voormalige hofstad de Voskuil, waaraan deze schans haar naam ontleende.

Ze speelde aanvankelijk een belangrijker rol, omdat zij de eerste weerstand was op de beide wegen uit de stad. Na de bouw van de schans bij de galg en de verovering van de Leidse schans op de Poelbrug was het een tweede linie geworden. De toegang tot het fort lag aan de noordzijde, De zuidkant was met enig geschut het sterkst bewapend. Hier stond aan de kant van de vijand de vlag op het fort. Tijdens het beleg heeft dit fort geen rol gespeeld.

De schans bij het Galgenveld

De stoutmoedige aanval van 29 juli, vanuit de Witte poort, op de Boshuizen-schans, waarbij Andries Schot met zijn vendel schutters langs de Mors was opgetrokken om deze operatie in de flank te steunen, had de Spanjaarden zeer verrast. De schans de Voskuil lag echter te ver weg om bij een herhaling hiervan tijdig steun te kunnen bieden. De Spanjaarden bouwden nu bij het Galgenveld een nieuwe schans, die op 30 augustus gereed kwam. Het was een schans van 10 roeden in het vierkant met bastions op de hoeken. De ingang lag aan de zijde van de Voskuil bij het legerkamp en was bajonetvormig. Aan de voorzijde was geschut geplaatst, waarmee men de Rijn en de Morsweg beheerste. De vesting was gebouwd over de Morsdijk, die naar de Voskuil liep en liet de dijk langs de Rijn vrij. Ter hoogte van deze vesting werd de Rijn op twee plaatsen versperd door paalwerken, die onverwachte aanvallen moesten keren en pogingen tot aanvoer van voedsel konden verhinderen, vooral gedurende de nachtelijke uren. De schans wordt ook wel de Warmoesschans genoemd.

De schans aan de Kwakel

Tussen de schans de Voskuil en die bij de Dwarswetering lagen nog twee vestingwerken, die aan de noordzijde van de stad de ring van schansen sloten. Van Endegeest af liep een weg (thans Kwaaklaan geheten) over de Mare het broekland in. De brug was ten gerieve van de scheepvaart met een hoge doorvaarhoogte gemaakt. Men noemde zo'n brug een kwakel, waarnaar deze schans is genoemd. De schans was gelegen aan de oostelijke over, was 16 roeden groot en had de vorm van een langgerekt eiland. Aan de zijde van Endegeest lag, op de plaats waar de weg over de Mare het fortje binnenkwam, een klein bastion. De toegang lag aan de zijde van het broekland. Aan de stadszijde lag een geschutsopstelling.

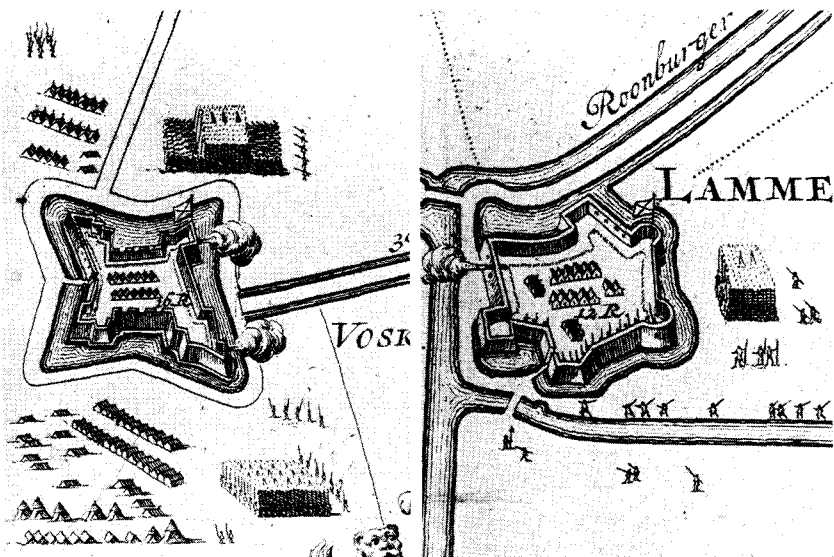
Bilhamer geeft geen legerkamp aan, doch wel twee afdelingen manschappen als bezetting.

*De schans aan de **Broekweg***

In een lichte buiging van de **Broekweg** lag midden tussen de schansen aan de **Kwakel** en aan de Dwarswetering een klein verdedigingswerk. Het was niet over de weg heengebouwd, maar lag aan de weg en bood de gelegenheid dit grote weiland, dat een ideaal terrein was voor communicatie van buiten met de stad, onder controle te houden. De weg zelf was aan beide zijden met een frontale versperring afgesloten. De schans was 11 roeden groot en was aan twee zijden voor geschut ingericht. Op de veldkaart van Lieftrinck staat er de naam Fort Casse Vasse bijgeschreven. Dit duidt op de lage ligging van deze schans in de Broekpolder.

De schans bij de brug van de Boshuizerwetering

Half juli bouwden de Spanjaarden als vooruitgeschoven post van de Wadingerschans een schans aan de Boshuizerwetering. Het was vermoedelijk geen groot fort. Bilhamer heeft het op zijn kaart niet opgenomen. Toch was deze schans getuige en doelwit van de grootste krijgsverrichtingen tijdens het beleg. Dit verdedigingswerk was de Leidenaren een doorn in het oog. De vijand kon van hieruit vuur uitbrengen op de stadswallen, hetgeen een voortdurende onrust veroorzaakte bij de wachters op de muur. Ernstiger nog werd de toestand toen dichtbij de Witte poort coupures in de weg werden gegraven, die als loopschansen werden ingericht en van waaruit voortdurend werd geschoten op de wachters van het ravelijn. Men besloot een uitval te wagen om aan deze opdringerigheid een eind te maken. 29 juli werd als datum voor de aanval vastgesteld. Jan van der Does, heer van Noordwijk, trok de Witte poort uit met een vendel stadssoldaten, bijgestaan door Mees Haviksz. en zijn mannen. Hij werd daarbij op de zuidelijke flank gesteund door Jan van Duvenvoorde, die met zijn vrijbuiters gewapend met pieken en vuurroeren, door het **Vlietgat** de stad verliet en over het weiland naar de **Boshuizer**-schans trok. Aan de noordzijde van de Rijn trok Andries Schot met zijn mannen langs de **Morsweg** op om de actie kracht bij te zetten. De Leidenars hadden als verrassing een drijvende schans op boten gebouwd, bewapend met musketiers. Deze werd onder commando van Gerrit van der Laan naar het strijdtoneel geroeid. De overval slaagde, de schans werd veroverd en de bezetting, naar schatting 60 man, overleefde het niet. De vijand had een les geleerd en bouwde een nieuwe schans bij het Galgeveld.



afb. 6 De schans Voskuil, detail van afb. 1 (prent 1724).

afb. 7 De schans Lammen, detail van afb. 1 (prent 1724).

De schans Lammen (afb. 7)

De schans Lammen was gelegen op de hoek van de Roomburgerwetering en de Vrouwevaart naar Zoeterwoude, niet ver van het kasteel Cronesteyn. Het was een schans die in de geschiedenis van het béleg en ontzet van de stad een onuitwisbare naam zou verwerven. Op 1 juni 1574 begon de vijand hier te schansen. De Leidenaren hadden reeds eerder zelf een schans bij Lammen gebouwd, maar deze zal vermoedelijk aan de stadszijde van het water gelegen hebben. De Spaanse schans had een afmeting van 12 roeden en was dus bescheiden van afmeting. Ze had een zeshoekig grondplan met twee ronde bastions aan de oostzijde. Bij de toegang, gelegen aan de zuid-Westhoek, lag een bastion dat deze onder controle had. De andere muren waren bij het verloop van de wateringen aangepast. Er was minstens één geschutsopstelling en naar men vermeldt was er een bezetting van 300 man en kanonnen van zwaar kaliber. Bilhamer geeft geen legerkamp aan, maar wel een bezetting. Zij stond in het oosten in verbinding met de vesting Leiderdorp en in het westen met de Waddingerschans. De Leidenaren deden nog een uitval met zes schuiten vol gewapende mannen, maar zij moesten na contact met de vijand met

verlies van een schuit en enkele gewonden het veld ruimen.

Op 3 oktober 1574 werd hier het ontzet van Leiden een feit. Boisot zocht met zijn vloot een doorvaart naar Leiden. Het water in de weiden was niet diep genoeg voor de schepen. zodat hij genoodzaakt werd de waterwegen te volgen. Het volgen van de Weipoortsewetering zou hem genoopt hebben de stad te bereiken via het fort Leiderdorp, dat onneembaar was. Hij koos de Vrouwevaart en maakte zich klaar om het fort Lammen, de laatste hindernis, met geweld te overmeesteren. Hij ontbood Asseliers met groot geschut van de Noord Aa. De ondersteuning vanuit de stad bleef achterwege, omdat de boodschapper, een postduif, was verdwaald. Op 3 oktober kwam dit bericht door en op deze dag maakte Gerrit van der Laen zich met zijn benden gereed voor de uitval. Intussen had Valdez, beangstigd door het zien van al het ondergelopen land, Barja opdracht gegeven zich op Leiderdorp terug te trekken, hetgeen de Leidse jongen, die de nacht op de muur had doorgebracht, niet was ontgaan. Hij bracht het blijde nieuws van het ontzet binnen de muren.

De schans aan de Poelbrug

De Leidenaren hadden nog enige tijd een steunpunt in het vijandelijk gebied bezet kunnen houden. Het was de schans aan de Poelwetering op de kruising met de Rijnsburgerweg, dichtbij het klooster Mariënpool. Aan het behoud hiervan was hun veel gelegen. Buiten de Lopsenpoort strekte zich de stadsvrijheid, een stadsgebied buiten de muren, uit. De grote kloosters die er lagen waren weliswaar vernield, maar er waren goede tuinen, die de stad van groente voorzagen.

Op 7 juni maakte de vijand zich vanuit de Voskuil meester van deze schans en bracht hier vernieuwingen aan om haar zelf te kunnen gebruiken. Ze konden nu de warmoeslanden bestoken. Spoedig daarna trok de vijand nog verder op naar de stad en bouwde een versterking op de grens van de stadsvrijheid onder de rook van de stad. Dit werd de belegerden te bar. Een dappere uitval had succes en verdreef de vijand uit deze vooruitgeschoven post, waarin ze niet meer is teruggekeerd.

Bilhamer heeft de schans op de Poelbrug in zijn kaart opgenomen, maar geeft de afmetingen niet aan. Er was een opstelling voor geschut. De toegang lag aan de noordzijde. Vermoedelijk was hier geen garnizoen, maar een wisselende bewaking vanuit de schans de Voskuil. Een legerkamp staat op de kaart niet aangegeven. Aan beide zijden van de schans, die over het kruispunt van weg en watering was gebouwd, waren loopschansen gebouwd, die de afweermogelijkheid wel hebben vergroot. Deze schans wordt ook wel de schans Marion genoemd.

De schans Roomburg

Tussen het kasteel Rodenburg en de vestmuur lag aan de Roomburgerlaan nog een kleine vesting. Bilhamer geeft haar aan als een zeer eenvoudig verdedigingswerk met enkele geschutopstellingen. Hij geeft de afmetingen niet nader aan, waardoor een betrouwbare reconstructie niet mogelijk is. Op de kaart van Lieftrinck is vóór dit kunstwerk nog een frontale versperring getekend.

Na de bevrijding werden de schansen zo spoedig mogelijk afgebroken. Bij het eerste beleg had de stad dit achterwege gelaten, wat haar duur is komen te staan, omdat de vijand zich bij de tweede aanval weer snel in zijn oude stellingen had kunnen nestelen.

AANTEKENINGEN

1. ***Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek***, Leiden 1924, dl. VL kol. 88-89. A. Staring, Joost Jansz, Bilhamer, Opus ***Musivum***, Assen 1964, blz. 201-213.
2. Gemeentearchief Leiden. Prentverzameling nr. 44360, 42 x 65 cm.
3. E. Pelinck, De eerste gedrukte plattegronden van Leiden en de oudste kaarten betreffende het beleg en ontzet der stad, ***Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*** 40 (1948), blz. 94-108. Kaarten voorhanden in de prentverzameling van het Leidse Gemeentearchief:
- nr. 44360 — 17de eeuwse tekening in kleur, 42 x 65 cm; nr. 44357 — copie van T. Reets uit 1717, 46 x 67 cm; nr. 44359 — prent door J. Stemmers Sr. uit 1724, 44 x 67 cm; nr. 44361 — verkleining van de kaart van Reets A° 1752, afgedrukt in J. Wagenaar, ***Vaderlandse Historie***, dl. VI, 1782, blz. 481.
4. J. J. Orlers, ***Beschrijvinge der Stadt Leyden***. Leiden 1641, blz. 570.
5. Gemeentearchief Leiden. Aflezingboek C, blz. 95.
6. Gemeentearchief Leiden. Aangekochte stukken betreffende het beleg, nr. 10.
7. Orlers, ***a.w.***, blz. 570.
8. Gemeentearchief Leiden. Secretariearchief 1253-1574, inv. nr. 724, Rekening van de stadsverdediging 1572-1574, fol. 180 v° en 283. J. van Vloten, ***Nalezing, aantekeningen en bijlagen op Leidens Beleg en Ontzet***. Leiden 1867, blz. 107.
9. In de rekening van de stadsverdediging (zie noot 8, fol. 3 19-320 v°) is nog sprake van een „yzeren schans”. Van Vloten, ***a.w.***, blz. 107.

DEMUNTENVANLEIDEN, GESLAGENTIJDENSDE BELEGERINGEN VAN 1573 EN 1574

door

E. J. A. van Beek

De Leidse noodmunten van 1573 en 1574 vallen door twee verschillende oorzaken nogal op als ze met andere noodmunten worden vergeleken, die in dezelfde tijd door verschillende steden in de Nederlanden geslagen zijn.

De eerste oorzaak is de bijzonder fraaie uitvoering van de munten (zie afb. 2 op blz. 5). Beide zijden dragen goed gesneden voorstellingen, die duidelijk de hand van een ervaren stempelsnijder verraden. Helaas weten we niet wie die stempelsnijder geweest is. De Leidse stadsarchitect uit de vorige eeuw, S. van der Pauw, houdt het op Cornelius Aquanus (waarschijnlijk de latijnse vorm van Cornelis van Aken en niet Cornelis de Water zoals Van der Pauw schrijft), een goud- en zilversmid die in die tijd in Leiden werkzaam was en die ook bekendheid genoot als penningkundige.' Jammer genoeg voert Van der Pauw geen enkel bewijs aan om deze bewering te staven. Dr. H. Enno van Gelder, directeur van het Koninklijk Penningkabinet, veronderstelt in zijn boek *De Nederlandse noodmunten van de Tachtigjarige oorlog* dat de stempels door de stempelsnijder van de Hollandse Munt in Dordrecht vervaardigd zijn.² Dit boek bevat een uitstekende beschrijving van de meeste noodmunten uit deze periode.

Andere noodmunten uit het begin van de tachtigjarige oorlog zijn veel minder fraai. Die van Haarlem van 1572 en 1573 bestaan uit rechthoekige en ruitvormige zilveren plaatjes, die aan één zijde met een aantal afzonderlijke stempels bewerkt zijn. Dit geldt ook voor die van Middelburg van 1572. Bij het beleg van Alkmaar in 1573 worden noodmunten uit tin vervaardigd, waarvan de exemplaren van de emissie van september 1573 met één stempel zijn geslagen met als voorstelling de burcht uit het Alkmaarse wapen en als omschrift XIGILLVM DE ALCMAR. De onerva-

renheid van de stempelsnijder blijkt onder andere uit de omkering van de letter S. (afb. 1)

De andere oorzaak waardoor de Leidse noodmunten meteen opvallen betreft het materiaal waarvan sommige gemaakt zijn, namelijk papier. Om het opzienbarende hiervan in te zien moeten we dit niet volgens onze ideeën over geld bekijken, maar er met 16de-eeuwse ogen tegenaan kijken.

Wij zijn zeer gewend aan „papieren” geld. Het belangrijkste deel van onze transacties gaat via bank- en girotegoeden, het zogenaamde girale geld.

Het girale geld in Nederland maakt op het ogenblik ruim de helft van de totale geldhoeveelheid uit. De rest bestaat hoofdzakelijk uit bankbiljetten, aangevuld met een klein bedrag aan muntgeld, dat nog geen tien procent van het bedrag aan bankbiljetten uitmaakt. Onze huidige munten zijn onvolwaardige munten, dat wil zeggen dat de intrinsieke waarde, de metaalwaarde, veel lager is en ook niets te maken heeft met de nominale waarde, de waarde waarvoor de munt in omloop wordt gebracht. Zouden in ons systeem onvolwaardige munten door stijgende metaalprijzen plotseling toch „volwaardig” worden, dan worden ze zo snel mogelijk door de Staat ingenomen zoals vorig jaar nog met de zilveren guldens en rijksdaalders gebeurd is. Ook onze bankbiljetten zijn „niets” waard. Je kunt ze sinds de Bankwet van 1948 zelfs niet meer bij de Nederlandse Bank omwisselen tegen iets anders dan andere bankbiljetten (dit laatste geldt natuurlijk ook voor de munten). Het komt er dus op neer, dat al ons geld zijn waarde ontleent aan het feit dat iedereen voldoende vertrouwen heeft in het systeem.

In de 16de eeuw was de situatie geheel anders. Toen waren evenals nu de edele metalen goud en zilver zeer in trek en de munten ontleenden hun waarde dan ook aan het gehalte aan goud of zilver dat ze bevatten, zodat we van volwaardige munten kunnen spreken. Anders gezegd: de nominale waarde was gelijk aan de intrinsieke waarde. Dit gaat niet helemaal op, omdat de kosten van het slaan en de winst van de muntmeester en soms ook van de **muntheer** voor een verschil zorgen. Bankbiljetten en bank- en girotegoeden bestonden in deze tijd nog niet. Wanneer de prijs van de edele metalen steeg **dan werd** de waarde van de munt **mee-**verhoogd. Zo steeg de waarde van sommige goud- en zilverstukken in de Nederlanden tussen 1572 en 1581 uitgedrukt in stuivers, de toenmalige rekeneenheid, met ruim veertig procent.³

Het is nu begrijpelijk dat de invoering van papieren munten in Leiden in 1573, munten dus zonder enige intrinsieke waarde, op groot verzet ging stuiten bij de bevolking en dat daardoor het geldverkeer ernstig in moeilijkheden kon komen.



afb. 1 Noodmunt van Alkmaar, tin, 1573.

afb. 2 en 3 Voorzijde en stempel van het oordje van het Catharina gasthuis, 1573. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

Waarom geeft een stad noodmunten uit? In het algemeen omdat de geldvoorraad in een afgesloten stad ontoereikend is geworden. In Leiden kwam de wol- en lakennijverheid door de oorlogshandelingen en de insluiting door de Spanjaarden geheel stil te liggen, zodat een belangrijke bron van inkomsten voor de stad wegviel. Voor de betaling van soldij aan het garnizoen is veel extra geld nodig en zodoende werd de stedelijke overheid al vrij spoedig na het begin van het beleg gedwongen om maatregelen te nemen. Om deze maatregelen goed te kunnen volgen moeten we de data van het begin en het einde van de twee gedeelten van het beleg voor ogen houden. De eerste insluiting was in de laatste dagen van oktober 1573 voltooid en het beleg duurde voort tot 21 maart 1574. Het Spaanse leger trok toen weg, maar was op 25 mei 1574 weer voor de stad aangekomen om het beleg te hervatten. Dit tweede deel van het beleg eindigde met het ontzet op 3 oktober 1574.

Als bronnen voor het volgende overzicht zijn rekeningen van stadsgecommitteerden, de gerechtsdagboeken en de aflezingsboeken van Leiden gebruikt.

Hierin is sprake van de volgende munten:

1. koperen oordje of kwart stuiver van het Catharina gasthuis
2. papieren munt van een gulden of twintig stuivers
3. papieren munt van vijf stuivers
4. koperen groot of halve stuiver
5. zilveren munt geslagen met stempels van de papieren gulden
6. zilveren munt geslagen met stempels van de papieren vijf stuivers
7. gouden munt geslagen met stempels van de papieren vijf stuivers.

1. *Koperen oordje van het Catharina gasthuis* (afb. 2 en 3)

Beschrijving: vz. het Leidse wapen, daarboven het jaartal 1573 met als omschrift (kruis) GEDENCT DEN ARMEN.

kz. een gekroond rad met daarin een kruis. Aan het rad zijn zes vilmessen bevestigd.

De diameter van de munt bedraagt 20 tot 21 mm en het gewicht ongeveer 1,6 gram. De stempels van deze munt worden bewaard in het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.⁴ De eigentijdse beschrijving is zeer summier. Alleen bij het verzoek de munt te mogen slaan wordt iets over het uiterlijk vermeld, namelijk dat er aan de ene zijde het Leidse wapen zal komen en aan de andere zijde een rad.⁵ Het rad was het wapen van het Catharina gasthuis. Samen met het zwaard behoort het tot de attributen van de heilige Catharina.

Het Catharina of Katrijnen gasthuis was oorspronkelijk gesticht als een doorgangshuis voor arme vreemdelingen, bedelmonniken e.d., maar in de late middeleeuwen is het zich meer toe gaan leggen op de verpleging van zieke armen. Door de slechte omstandigheden aan het begin van de opstand zijn de inkomsten sterk teruggelopen. Juist rond 1570 moet het gasthuis uitgebreid worden, waardoor zo goed als alle reserves **verdwenen**.⁶ Nog erger wordt het als het Catharina gasthuis een vrij groot aantal zieke, gewonde en verminkte soldaten moet opnemen. De gasthuismeesters berekenen eind 1572 of begin 1573 hun onkosten aan de soldaten op meer dan drieduizend gulden. Om uit de nood te komen verzoeken ze aan de Staten van Holland koperen munten te mogen slaan, één ter waarde van een oordje (kwart stuiver) en één ter waarde van een halve stuiver, samen tot een bedrag van drieduizend gulden. Deze munten moeten dan zowel binnen als buiten Leiden gangbaar zijn. Binnen zes jaar na de uitgifte zullen de gasthuismeesters deze munten weer innemen en verzilveren.

Op 17 augustus 1573 krijgen ze toestemming slechts één koperen munt te slaan ter waarde van een oordje, tot een totaal bedrag van duizend gulden.⁵

De gasthuismeesters worden verplicht deze oordjes minstens eenmaal per drie maanden om te wisselen ten gerieve van de bakkers, korenkopers, brouwers en tappers. Bovendien mag de munt alleen in Leiden circuleren. De gasthuismeesters zijn daarom niet verplicht om exemplaren te verzilveren die van buiten de stad worden aangeboden. Uit niets blijkt dat men verbaasd was over dit verzoek en ook wordt in de tekst, die toch tamelijk breedspakig is, nergens vermeld dat dit verzoek bij hoge uitzondering toegestaan wordt. Op 12 november 1573 wordt de inhoud van dit besluit in de stad afgelezen' en worden met name de bakkers, koren-

kopers, brouwers en tappers gemaand de nieuwe munt in betaling aan te nemen.

Hieruit blijkt dus duidelijk, dat dit oordje niets met de belegeringen van Leiden te maken heeft. Ook zonder de komst van de Spaanse troepen zou deze emissie plaats gevonden hebben. Het is daarom misschien beter hier van armengeld te spreken en in deze geldschepping een vorm van krediet te zien voor het Catharina gasthuis.

In de rekeningen van het gasthuis heb ik geen aantekeningen betreffende de oordjes kunnen vinden. Het is dus niet zeker of er inderdaad voor een bedrag van duizend gulden is aangemunt.

Op 3 april 1576 werden de oordjes ingetrokken omdat er nogal veel vervalste exemplaren waren gesignaleerd.* Tegelijkertijd werden ook alle koperen of kleine munten beneden de halve stuiver, die door steden, gemeenten of armenhuizen geslagen waren, verboden. Alleen de kleine muntjes, die door de Staten geslagen waren, bleven geldig. In de 18de eeuw vermeldt Van Loon dat de godshuizen van onder andere Leiden en Delft het recht hadden koperen armengeld te slaan.⁹ Deze aflezing op 3 april 1576 is mijns inziens de enige vermelding van dergelijk armengeld in de Noordelijke Nederlanden in de 16de eeuw.

2. *Papieren munt van een gulden of twintig stuivers*

Beschrijving: vz. een klimmende Hollandse **leeuw**, in de klauwen een lans met een hoed daarop. In het veld links 15, rechts 74. Boven de leeuw in het omschrift een kroon. De leeuw staat op een stuk grond. Het omschrift luidt HAEC LIBERTATIS ERGO. De woorden worden door roosjes gescheiden.

kz. in een cartouche het wapen van Leiden met twee **concentrische** omschriften. De buitenste: GOD BEHOEDE LEYDEN, de binnenste: NOVLS GIPAC. De rekening betreffende deze **munten**¹⁰ beschrijft ze gelijkkluidend en vermeldt dat voor de afkorting gelezen moet worden: Nummus Obsessae. Urbis Leydensis Sub Gubernatione Illustris. Principis Aurice Cusus, hetgeen betekent **munt** van de belegerde stad Leiden onder het stadhouder-schap van de doorluchtige prins van Oranje geslagen.

De diameter bedraagt 35 tot 37 mm.



afb. 4 en 5 Voor- en keerzijde van de munt van 5 stuivers, papier, 1574.

3. *Papieren munt van vijf stuivers* (afb. 4 en 5)

Beschrijving: vz. de Hollandse Leeuw met in de rechter klauw een kromzwaard (braqueman) en in de linker een schild met het wapen van Leiden. De leeuw staat op een stuk grond en heeft boven zich een kroon in het omschrift. Het omschrift luidt: PUGNO PRO PATRIA 1574.

kz. (in vier regels) LUG DUNUM BATAVO RUM. Daaromheen een lauwerkrans.

De diameter bedraagt 28 tot 31 mm. Ook deze munt wordt in de rekening van de papieren munten op dezelfde wijze vermeld. Bij de munten waarvan de verschillende lagen papier losgelaten hebben kan men zien dat ze van oud bedrukt papier zijn gemaakt. Sommige schrijvers vermelden dat deze munten van het perkament van oude missalen van de Rooms-katholieke eredienst gemaakt zijn, maar dit heb ik bij geen enkel exemplaar kunnen waarnemen.

Deze stempels worden ook in de Lakenhal bewaard." Op 10 december 1573 werd besloten papieren noodmunten te slaan.¹⁰ Op 19 december 1573 werd de uitgifte van een papieren munt van een gulden afgelezen¹² en op 24 december die van de papieren vijf stuivers.¹³ Om er zeker van te zijn dat niemand de nieuwe munten zou weigeren te gebruiken wordt elke weigering beboet met het uitzonderlijk hoge bedrag van tien gulden. In oktober 1573 ontvingen de werklieden aan de schansen vijf stuivers per dag en in november 1573 werd de prijs van een pint zoete melk op drie duiten gesteld en een pond nieuwmelkers kaas op drie groot (1 stuiver = 2 groot = 8 duiten). Uit de rekening van Huygh Claeszoon Gael, Gerrit Wiggerszoon en Dirck van Kessel, gecommiteerden van het gerecht¹⁰ blijkt, dat de boekbinder Jan Adriaenszoon 250 dikke papieren platen

gemaakt heeft. Hiervan zijn er 200 gebruikt om er stukken van twintig stuivers uit te slaan tot een totaal van achtduizend stuks. Hiervan zijn 152 exemplaren als mislukt aangemerkt. Ook zijn er 501 dunne papieren platen gemaakt, waarvan 28.307 vijf-stuiverstukken geslagen zijn. Het totaal bedraagt dus ongeveer 15.000 gulden. De aanmuntning heeft plaatsgevonden tussen 19 december 1573 en 10 februari 1574. De hoge boete van tien gulden heeft het verzet van de bevolking tegen de nieuwe en vreemde munten niet kunnen doen verstommen. Al op 21 december 1573 verscheen er een aflezing waarin iedereen bevolen werd het nieuwe geld in betaling aan te nemen. Tegelijkertijd werd de waarde van het circulerende klein zilvergeld verhoogd om het tekort aan pasmunt enigszins op te vangen.¹⁴ Ook op 11 januari 1574 werd nogmaals bevolen het papieren geld als betaling te ontvangen, want er bleken nog steeds personen te zijn die alleen zilver geld wilden **aannemen**.¹⁵ Om het voor een eventuele aanbrengrer aantrekkelijker te maken en om de schout aan te sporen zijn plicht te doen zouden zij ieder een derde deel van de boete van tien gulden ontvangen. Al vrij snel bleek bovendien, dat de stukken van een gulden en vijf stuivers vervalst werden. Door aflezingen op 16 en 28 januari 1574 stelde men er iedereen van in kennis.¹⁶ Men gaf ook aan waar speciaal op gelet moest worden: de valse stukken waren kleiner en niet helemaal rond. De letters waren ‘dikker en de leeuw op de vervalste stukken miste een achterklauw. Zo werden nog enkele verschillen genoemd. Om verdere narigheid te voorkomen moesten alle papieren munten ter controle ingeleverd worden. De goede exemplaren werden daarna met een leeuwtje geklopt en de valse ingetrokken. De reeds eerder genoemde gecommiteerden waren ook belast met het toezicht op deze omwisseling.¹⁰

Ze vonden elf valse guldens, 22 valse vijf-stuiverstukken en verder nog tachtig gulden aan stukken die niet voldeden. In de marge van hun rekening staat, dat van beide vervalste soorten één exemplaar naar de prins van Oranje gezonden is.

Na het eerste beleg wilde men de papieren munten vervangen door zilveren munten die boven hun intrinsieke waarde uitgegeven zouden worden.” Men hoopte dat de prins van Oranje toestemming zou verlenen om deze munten ook buiten de stad gangbaar te stellen. Het is niet bekend of dit plan werkelijk uitgevoerd is. Op 27 maart 1574 werden de papieren munten **ingetrokken**.¹⁸ Als bewijs van inlevering van de munten ontvingen de inwoners briefjes, waarop later als gedeeltelijke verrekening brood afgegeven werd.¹⁹ Ook werd een extra belasting geheven om de intrekking te verrekenen.²⁰ Volgens Rammelman Elsevier, archivaris van Leiden in de vorige eeuw, is een bedrag van 14.690 gulden en tien stuivers aan papieren geld ingeleverd.²¹ De rekening, waarop hij zich



afb. 6 Stempel van de keerzijde van de groot of halve stuiver, 1574. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

afb. 7 en 8 Voor- en keerzijde van de munt van 20 stuivers, zilver, 1574.

baseert, heb ik niet kunnen terugvinden. Het archief bevat wel een alfabetische lijst van personen betreffende de inlevering van het papieren geld, echter zonder vermelding van bedragen. De lijst is niet gedateerd.²²

4. *Koperen groot of halve stuiver* (afb. 6)

Beschrijving: vz. een klimmende leeuw in het veld 74, in het omschrift boven de leeuw een kroon. Het omschrift luidt: HEERE ONTBERMT HOL (roosje)

kz. stadswapen, met als omschrift (roosje) ENDE SALICHT LEYDEN.

De diameter bedraagt 23 tot 24 mm en het gewicht ongeveer 3,0 gram. Ook van deze munt worden de stempels in het museum de Lakenhal bewaard.²³ Van deze munt ontbreekt een eigentijdse beschrijving. Het is dus niet volstrekt zeker dat het hier beschreven grootje dezelfde munt is als degene die in de aflezingsboeken wordt genoemd.

De eerste aflezing over de koperen grootjes vond plaats op 29 maart 1574.²⁴ Op deze datum werden ze ingetrokken. De procedure van intrekken geschiedde op dezelfde wijze en gelijktijdig met de papieren munten waarmee ze in de desbetreffende aflezingen steeds in één adem worden genoemd.

Tijdens het tweede beleg werden ze op 2 augustus 1574 wegens gebrek aan pasmunt opnieuw in omloop gebracht, maar nu tegen de koers van één duit.²⁵

In deze aflezing wordt wel vermeld dat ze tijdens het eerste beleg gangbaar zijn geweest. De bevolking protesteerde heftig tegen deze verlaging, maar de stadsregering wees op 18 september 1574 onder andere op de

koperen Statenmunten die nu ook **circuleerden**²⁶ en constateerde dat het gewicht van de koperen noodmunt niet zoveel verschilde van het gewicht van de **Statenduit**.²⁷ De stadsregering hoopte zelfs, dat de noodmunten, na verkregen toestemming van de Staten, in geheel Holland gebruikt konden gaan worden. Op 20 oktober 1574 werden de koperen duiten echter al ingetrokken.**

5. *Zilveren munt geslagen met stempels van de papieren gulden* (afb. 7 en 8)

Beschrijving: zie papieren gulden.

Volgens de catalogus van het stedelijk museum de Lakenhal komen zowel op de zilveren als de papieren exemplaren in het omschrift GODT en GOD door elkaar voor.²⁹

6. *Zilveren munt geslagen met stempels van de papieren vijf stuivers*

Beschrijving: zie papieren vijf stuivers

7. *Gouden munt geslagen met stempels van de papieren vijf stuivers*

Beschrijving: zie papieren vijf stuivers

Exemplaren van de nummers 5, 6 en 7 zijn geslagen volgens een rekening van Dominicus Gherytszoon Doe en Claes Ghysbrechtsz. Coopal, goudsmeden.³⁰

In deze rekening verantwoorden zij zich voor de hoeveelheden goud en zilver die zij onder andere van de secretaris van Leiden, Jan van Hout, ontvangen hebben. Dit goud en zilver bestond gedeeltelijk uit voorwerpen die bij de katholieke eredienst gebruikt waren: een vergulde kelk, twee zilveren pullen en een vergulde pateen. Het verguldsel leverde acht engels fijn goud op, waarvan één munt geslagen is met stempels van de vijf-stuiverstukken. Omgerekend moet deze munt dus ongeveer 12,3 gram wegen. Verder zijn er 137 munten met stempels van de gulden geslagen met een gewicht van vier mark per vijftig stuks (ongeveer 19,7 gram per stuk), en 398 stuks met **stempels** van de vijf stuivers met een gewicht van vier mark per honderd stuks (ongeveer 9,9 gram per stuk). De rekening is gedateerd op 14 april 1574. Er wordt niet vermeld wanneer de munten geslagen zijn. Omgerekend naar de Filipsdaalder die bij de uitgifte in 1557 op 35 stuivers werd gesteld en een gewicht had van 34,3 gram is de verhouding twintig stuivers op bijna twintig gram niet zo onlogisch.

Het is niet duidelijk waartoe deze munten gediend hebben. De volgen-

de mogelijkheden komen in aanmerking: of ze vormen de aanzet tot een serie die bedoeld was om de papieren munten te vervangen volgens de plannen van 21 maart 1574,” of deze exemplaren zijn als beloning uitgegeeft zoals ook na afloop van het tweede beleg gebeurd is. Uit de aflezing van 10 juli 1574³¹ meen ik te mogen opmaken dat de eerste mogelijkheid de meest waarschijnlijke is, maar dat men of van de kosten van vervanging teruggeschrokken is, of van de prins van Oranje geen toestemming gekregen heeft ze ver boven de intrinsieke waarde uit te geven. Op 10 juli 1574 wordt namelijk afgelezen dat er in het voorgaande beleg twee soorten zilveren munten geslagen zijn, één in uiterlijk overeenstemmend met de papieren gulden en één overeenkomstig de papieren vijf stuivers. De grootste bevat „12 engels, 1 fierling fijn zilver” en de kleinste „6 engels, 1 fierling en 1 troy fijn zilver”. De intrinsieke waarde was op dat moment 25 resp. 12,5 stuivers. Samen met de munten die nu van stadswege geslagen werden moesten deze munten voor 28 resp. 14 stuivers in betaling aangenomen worden.

Er zijn nog andere stukken bekend zoals een papieren daalder van dertig stuivers en papieren stukken van 28 en 14 stuivers, maar van deze exemplaren is geen enkele vermelding in de officiële stukken van 1573 en 1574 terug te vinden, zodat we moeten aannemen, dat dit latere „aanvullingen” zijn, die ten behoeve van verzamelaars zijn vervaardigd. Dr. H. E. van Gelder neemt op stilistische gronden aan, dat deze stukken uit de 17de eeuw dateren.³² Opvallend is wel dat in de marge van de aflezing van 10 juli 1574 in vermoedelijk 17de eeuws handschrift staat: „hier is t’ papieren gelt verandert in sylveren gelde.”

AANTEKENINGEN

1. S. van der Pauw, *Geschiedenis van Leiden* (onuitgegeven), Gemeentearchief van Leiden, bibl. nr. 3249, blz. 635. S. van der Pauw, *Plakboek van de Tentoonstelling 1824* (onuitgegeven), bibl. nr. 2002, nr. 97.

H. Enno van Gelder, *De Nederlandse noodmunten van de Tachtigjarige oorlog*, 's Gravenhage 1955, blz. 22.

3. Van Gelder a.w., blz. 7.

4. J. C. Overvoorde, *Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum „De Lakenhal” te Leiden*, Wassenaar 1924, nrs. 705 en 706.

5. Gerechtsdagboek Leiden, 1567-1574, *secre arch.* Leiden 1253-1575, nr. 1383, fol. 139 e.v.

6. Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16de eeuw*, Den Haag 1908, blz. 81 e.v.

7. Aflezingsboek C, *secre arch.* Leiden 1253-1575, nr. 389, fol. 100.

8. Aflezingsboek D, *secre arch.* Leiden 1575-1851, nr. 689, fol. 94.

9. G. van Loon, *Beschryving der Nederlandsche Historipenningen*, deel I, 's-Gravenhage 1723, blz. 180.

10. *Secre arch.* 1253-1575, nr. 1360.

11. Catalogus Lakenhal 1924, nrs. 3297 e.v.

12. Afl. boek C, fol. 110 vs.
13. Afl. boek C, fol. 113.
14. Afl. boek C, fol. 112 vs.
15. Afl. boek C, fol. 115.
16. Afl. boek C, fol. 116 vs. en 119
17. Afl. boek C, fol. 130.
18. Afl. boek C, fol. 131 vs.
19. Afl. boek C, fol. 138.
20. Afl. boek C, fol. 138 vs. en 153.
21. W. J. C. Rammelman Elsevier, *Inventaris van het Archief der Gemeente Leyden 1240-1644*, Leiden 1863, blz. 37, nr. 6a.
22. **Secr. arch.** 1575-1851. nr. 3731.
23. Catalogus Lakenhal 1924, nrs. 3302 e.v.
24. Afl. boek C, fol. 132 vs.
25. Afl. boek C, fol. 160.
26. Afl. boek C, fol. 172 vs.
27. Het exemplaar van de noedmunt in het Koninklijk Penningkabinet, Den Haag, inv.nr. 129 (vG. 53a) weegt 3,00 gram, de Statenduiten 3,73-3,85 gram; H. Enno van Gelder, Het oudste kopergeld in de Nederlanden, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 49 (1962), blz. 35 en 36.
28. Afl. boek C, fol. 179
29. Catalogus Lakenhal 1924, nrs. 3319 en 3326.
30. **Secr. arch.** 1253-1575, nr. 1359.
31. Afl. boek C, fol. 155.
32. **H.** Enno van Gelder, *De Nederlandse noodmunten van de Tachtigjarige oorlog*. 's Gravenhage 1955, blz. 22.

TWEE STUKKEN LEIDSZILVER RONDHETBELEG

door

drs. M. L. Wurfbain

Ofschoon sedert de late middeleeuwen in Leiden honderden goud- en zilvermeden werkzaam zijn geweest, is hun werk slechts sporadisch bewaard gebleven. Uit de 14de of 15de eeuw is — de berichten over Gherit die goudsmit en anderen ten spijt — geen enkel stuk overgeleverd.

Uit de eerste helft van de 16de eeuw, toen steeds ongeveer tien goudsmeden tegelijkertijd in de stad vermeld werden, kennen wij niets, hoewel dit toch het tijdperk is geweest van schilders als Cornelis Engebrechtsz. en zijn zoons, Hugo Jacobsz. en zijn zoon Lucas van Leyden en nog een aantal anderen.

Deze schaarste is maar ten dele verklaarbaar door „normale” factoren als Beeldenstorm en opsmelting. Tot diep in de 18de eeuw werden bij het plaatsen van bestellingen bij een goud- of zilvermid, oude gouden of zilveren voorwerpen ingeleverd vanwege de materiaalwaarde. De goudsmit (want pas later werd gedifferentieerd tussen goud en zilvermeden) woog deze, en verrekende de waarde bij de betaling van het voorwerp dat hij ten dele, of geheel uit het ingeleverde goud of zilver vervaardigd had. Tijdens de Beeldenstorm van 1566 is waarschijnlijk het merendeel van het kerkelijk goud en zilver verloren gegaan; zekerheid hierover hebben wij echter niet. In oorlogstijd was soms, zoals tijdens het Beleg, inlevering van goud en zilver verplicht, teneinde na opsmelting munten aan te kunnen maken voor het betalen van levensmiddelen en soldij.

Het geringste risico omgesmolten te worden, liepen wei de nautilus- en kokosnootbekers, omdat de hoeveelheid zilver maar een betrekkelijk klein onderdeel van het geheel uitmaakte. Hoewel dit type luxe edelsmeedkunst vermoedelijk vrij weinig werd aangemaakt, waren de overlevingskansen hier hoger, hetgeen een gedeeltelijke verklaring kan betekenen voor het naar verhouding vrij hoge percentage van deze soorten bekers onder de zilveren voorwerpen die bewaard zijn gebleven.

Afgezien van zegels, cachets, e.d. en van de beide pedellenstaven van

de Universiteit zijn mij slechts twee zilveren voorwerpen bekend, die in de loop van de 16de eeuw in Leiden zijn vervaardigd: het ene vóór, het andere kort ná het Beleg van Leiden.

***Kokosnootbokaal, Lawrence (Kansas), Ver. Staten* (afb. 1)**

In 1958 ontving het University of Kansas Museum of Art van de Heer en Mevrouw Jack Linsky te New York, een kokosnootbokaal ten geschenke, waarvan de gegevens als volgt zijn.'

De totale hoogte is 25,4 cm, de diameter bedraagt 9 cm. De voet is versierd met een gedreven fries van ranken en Silenuskoppen, nauw verwant aan de fries op het houten koorhek in de Pieterskerk te Leiden uit ca 1540-50.² De stam is tot aan de nodus (of handgreep) concaaf, versierd met bloem- en bladmotieven tussen naar buiten krullende voluten, waarop de halfronde nodus steunt die is behangen met een rij bladeren. Hierop rust de noot zelf, die onder- en bovenaan afgezet is met simpele lijstjes gestileerde bladeren. Zoals gewoonlijk worden zilveren greep en drinkrand verbonden door drie verticale zilveren banden met ingeslagen plantaardige versiering. De drinkrand van de bokaal is glad en onversierd, afgezien van de drie hierop ingeslagen merken. Het deksel vertoont onderaan een vergelijkbare rankenfries als op de voet, waarboven een tweedelig handvat, voor de onderste helft bestaande uit naar boven versmallende, gedraaide knorren, waarop een krijgsman.

De kokosnoot zelf vertoont drie gesneden voorstellingen uit de klassieke oudheid: 1) de geschiedenis van Pyramus en Thisbe, en wel naar een prent van de Duitser Heinrich Aldegrever uit 1529³ (afb. 2), 2) Dionysus zittend op een wijnavat, en 3) de strijd tussen de Centauren en Lapithen, na drankmisbruik door eerstgenoemden. Voor de twee laatste voorstellingen is geen direct voorbeeld aan te wijzen.

Merken

Op de buitenzijde van de drinkrand (afb. 3) bovenaan een toetssteek, met daardoorheen geslagen: 1. jaarletter H, 2. groot keur van Leiden,⁴ en 3. wapenschild met een dwarsbalk boven vergezeld van twee wassenaars en onder van één. Op de onderrand van het deksel eveneens een toetssteek, die er echter niet geheel overtuigend uitziet. Onder de drinkrand boven de voorstelling van de strijd tussen de Centauren en Lapithen een Nederlands belastingmerk, een **dolfijntje**.⁵



afb. 1 Kokosnootbokaal, Leids, 2de helft 16de eeuw. Zilver, h. 25,4 cm. University of Kansas Museum of Art.



afb. 2 Pyramus en Thisbe, door H. Aldegrever, 1529. Prent, diam. 5,4 cm.

afb. 3 Detail van afb. 1.

Toestand

Voor zover uit de foto's valt te oordelen, is de toestand van de noot goed, behoudens een barst in de bovenrand van de Dionysusvoorstelling. Vorm en uitvoering van de bokaal zelf, zien er authentiek uit. Van het deksel is ook de fries, door de geschetste overeenkomst met de voet, hoogstwaarschijnlijk origineel. Het gedeelte daarboven, met gedraaide voetstuk en ridderfiguur, ziet er echter wat verdacht uit.⁶ Dergelijke gedraaide knorren komen wel voor, met name in Duitsland in de vroege 16de eeuw.⁷ Mocht het handvat van het deksel origineel zijn, dan lijkt het tegenover de rest van de bokaal ouderwets: een datering van het *costuum* is moeilijk, mogelijk ca 1530-40. Bovendien lijkt de ridderfiguur te groot voor een juiste verhouding.

Datering

Is er nog meer te vertellen over de merken? Het merk van Leiden komt precies zo voor op het tweede Leidse stuk dat wij zullen behandelen, een zilveren schaalje met jaarletter W en datumsinscriptie 1583 in het Rijksmuseum.

De jaarletters van beide stukken zijn van hetzelfde formaat en uitvoering, en maken derhalve misschien deel uit van hetzelfde alfabet. Uitgaande van een voor jaarletters gebruikelijke reeks van 24 letters (J en U vallen doorgaans uit, om verwarring met I en V te voorkomen), zouden wij in dit geval uitkomen op een datum van ca. 1570 voor de kokosnootbokaal.

Dit komt stilistisch redelijk uit voor voet en nodus, maar niet voor de handgreep van het deksel, zoals boven reeds werd vermeld. Een datering volgens het voorafgaand alfabet, ca. 1546, zou echter daarmee juist wel overeenkomen. Beide mogelijkheden blijven dus voorlopig bestaan.

Het meesterteken (schild met twee wassenaars boven, en één onder de dwarsbalk) komt als familiewapen vrij veel voor. Van de door Renesse vermelde geslachten,* waren alleen die van Van Griecken en Buys in de 16de eeuw in Leiden woonachtig. Weliswaar waren de kleuren verschillend: volgens Rykhuysen⁹ was dat van Buys een gouden balk op groen veld en van Van Griecken een rode balk- op blauw veld. Het gaat er nu om, na te gaan of er in Leiden in de periode 1546-1570 goudsmiden uit deze geslachten werkzaam waren. Van de familie Buys zijn geen goudsmiden aangetroffen, noch in de Poorterboeken, noch in het Bevolkingsregister van 1581, noch in het Rekeningenboek van het Leidse goudsmidengilde, dat echter pas in 1558 aanvangt. Daarentegen heeft het geslacht Van Grie(c)ken in de 16de eeuw twee goudsmiden opgeleverd: Gysbrecht Arentsz. van Griecken (vermeld 1528-63) en zijn neef Jan Jansz. van Griecken (ca 1554- 1605). Van deze twee interesseert ons gezien hun leeftijd eigenlijk alleen de eerste.

Gysbrecht Arentsz. van Griecken

Zijn vader was Arent van Griecken, sinds 1501 vermeld als Schout van Jacobsoude en van Alkemade, Rijnsateroude en Leimuiden. Hij was geboortig te Alphen, Leimuiden en Alkemade. Hij stierf in 1531, en zijn nalatenschap werd 13 juni 1531 verdeeld onder de vijf kinderen, die vermoedelijk deels nog onmondig waren. Onze Gysbrecht werd toen als minderjarige beleend met elf hond land in de Noordpolder achter de Kaag.¹⁰

De volgende vermelding is 11 mei 1545, wanneer hij als goudsmid wordt ingeschreven als poorter van Leiden.¹¹ Op 6 mei 1546 worden huwelijksvoorwaarden opgesteld tussen Gijsbrecht Arentsz. van Griecken, goudsmid, en Margarita Zeger Huygensdr.¹² Als getuige treedt dan voor hem op zijn moeder Sanna Dirckdr., die inmiddels hertrouwd blijkt te zijn met Pieter Cornelisz., goudsmid. De bruid heeft als getuige haar oom, zekere Cornelis van Wout. Het is niet onmogelijk dat Gysbrechts stiefvader Pieter Cornelisz. van Buyten zijn leermeester is geweest. Deze staat voorts op 12 januari 1549 voor Gysbrecht Arentsz. borg, bij de koop van een huis aan de **Pieterskerkgracht**,¹³ aan de achterzijde grenzend aan de Latijnse School. De koopprijs was 146 Karolus gulden.

De vader van Margarita, Zeger Huygensz. van Campen, was overigens van 1530 tot 1542 vroedschap van Leiden geweest. Zowel Gysbrecht als zijn vrouw behoorden dus duidelijk tot de betere stand. Gysbrecht wordt

voorts in Leiden vermeld in 1556.¹⁴ Tenslotte is hij in 1563 nog in leven, aangezien hij in **dat** jaar voogd blijkt te zijn over de nagelaten kinderen van zijn broer Jan Arentsz. en Alijt **Jansdr.**¹⁵

In 1577 is hij echter óf overleden, óf uit de stad vertrokken, aangezien bij het huwelijk van zijn neef, de goudsmid Jan **Jansz.** van **Griecken** op 2 februari 1577 met Maritgen Jansdr., wonende in de Donkersteeg, zijn neef geassisteerd werd door zijn voogd Jacob Dirczn., en niet door **Gysbrecht** Arentsz.

Het is natuurlijk mogelijk dat Gysbrecht Arentsz. tijdens het Beleg is gesneuveld, of naar elders verhuisd is. Zekerheid dat hij in 1570 in Leiden woonde en werkte is er helaas niet; een mogelijkheid blijft het stellig. In 1546 was hij er duidelijk wél.

Van deze goudsmid kennen wij geen ander werk; gezien echter het feit dat hij van ca 1545 tot minstens 1563 werkzaam is geweest, zal de kokosnootbokaal van zijn hand kunnen zijn, althans voor wat betreft de zilveren onderdelen, waarvan de rand van de bokaal het meesterteken draagt.

De bewerking van de noot zelf is zeker niet door hem geschied: Rolf Fritz heeft aannemelijk gemaakt dat het bewerken van dergelijk hard en toch breekbaar materiaal een specialisme was van de stad **Keulen**.¹⁶ Dat een voorbeeld van Aldegrevier gevolgd is, en niet bijv. van Lucas van Leyden, die ook een Pyramus en Thisbe **maakte**¹⁷ ondersteunt deze theorie. Bovendien is er op de bokaal geen sprake van het zoeken naar een aansluiting tussen de voorstellingen op de noot en het zilverwerk.

Functie

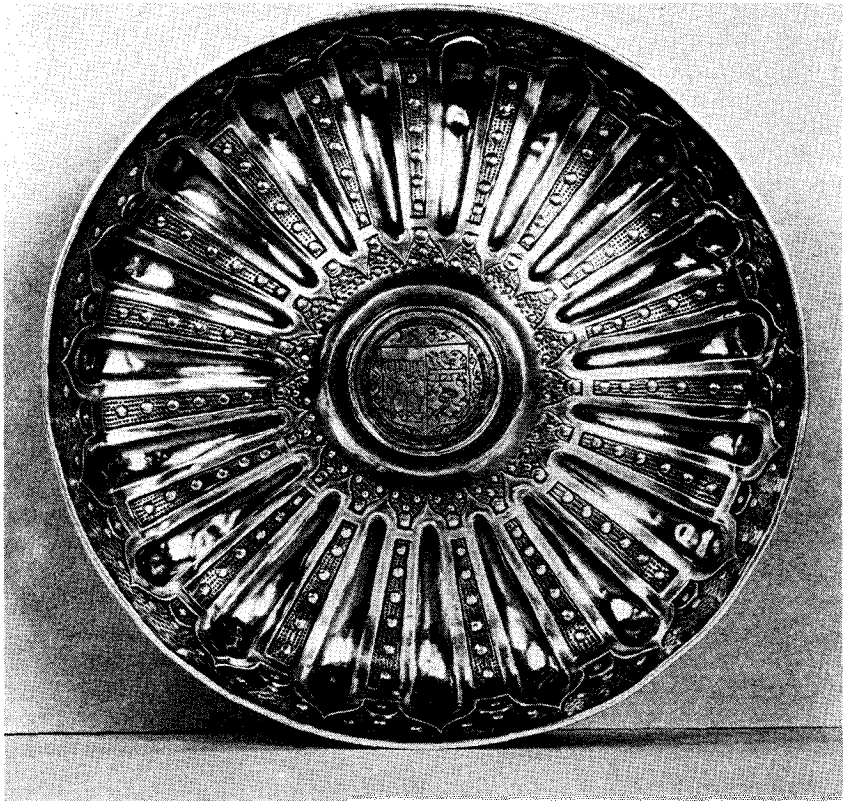
De bokaal zal wel een huwelijksgeschenk zijn geweest. Hierbij moet men bedenken dat dergelijke taferelen als op de noot gesneden zijn, een waarschuwende, vermanende betekenis hadden, zoals bijv. de opvoering van de tragedie van Pyramus en Thisbe bij het huwelijk van de Hertog en Hertogin in Shakespeare's „**As you like it**”.

Wie het bruidspaar is geweest, is natuurlijk in het geheel niet te zeggen. Stellig was het bemiddeld, en waarschijnlijk zal de bruidegom een klas-sieke opleiding hebben genoten.

In elk geval was deze kokosnootbokaal al in de tijd van zijn ontstaan een belangrijk en zeldzaam stuk, en het is verheugend dat het bewaard is gebleven, en nog wel in een openbare verzameling, al is de plaats van bewaring wel erg ver verwijderd van de plaats van vervaardiging.

Het zilveren schaal-tje in het Rijksmuseum (afb. 4)

Het Rijksmuseum kocht door tussenkomst van de Vereeniging Rem-



afb. 4 Drinkschaaltje, Leids, ca. 1583. Zilver, diam. 14,5 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

brandt in 1909 een zilveren drinkschaaltje aan, dat als volgt te beschrijven is.¹⁸ Het is een gedreven schaal, met een diameter van 14,5 cm, dat steunt op een lage, ronde voet; de hoogte is slechts 4,5 cm. De kom is versierd met 19 godrons, afgewisseld met gegranuleerde velden, waarin steeds 6 rondjes gedreven zijn. In het midden bevindt zich het gegraveerde alliantiewapen Van Swieten-Van Naaldwijk, met daarboven het jaartal 1583.



afb. 5 Wapenbord van Adriaan van Swieten, 1584. Paneel, 105 x 105 cm. Haarlem, Stadhuis.

afb. 6 Adriaan van Swieten, door Hendrik Gohzius, 1579. Gravure, 7,6 x 5,7 cm.

Merken

De drie merken zijn: het grootkeur van **Leiden**,¹⁹ de jaarletter W, en een meesterteken bestaande uit drie rondjes in een schild, geplaatst 2 en 1. In aanzien zijn deze merken geheel gelijk aan die van de kokosnootbokaal, terwijl ook de afmetingen ervan dezelfde lijken: wij zouden dus te maken kunnen hebben met hetzelfde alfabet.

Het jaartal 1583 duidt hoogstwaarschijnlijk op het jaar van aanmaak van het schaalteje; de jaarletter W zou dan gebruikt zijn tussen 1 december 1582 (St. Eloijsdag) en 30 november 1583.²⁰

De mogelijke eigenaar

Minder zekerheid is er met betrekking tot de opdrachtgever en/of bezitter van het schaalteje, alsmede met betrekking tot de Leidse zilversmid die het vervaardigd heeft.

Het wapen (vgl. afb. 5) kan alleen maar betrekking hebben op het echtpaar Jonkheer Adriaan van Swieten (afb. 6)²¹ (ca 1532 – begr. Gouda 16 december 1584) en Josina van Naaldwijk (? – begr. Gouda 20 november 1575). Het valt al direct op, dat in 1583 Josina van Naaldwijk niet meer in leven was. Er zou dus aan één van hun kinderen gedacht kunnen worden als eigenaar van het schaalteje. Gegevens over deze kinderen zijn

schaars; van de kinderen die volwassen werden, waren de beide zoons Cornelis en Adriaan militair, en de vijf dochters, Anna, Maria, Bertha, Geertruyd en Adriana, waren eveneens met militairen of baljuwen getrouwd.

Van de dochters is trouwens maar één huwelijksdatum precies bekend: op 10 maart 1582 trouwde Anna in de St. Janskerk te Gouda met Daniel Glaizer (of Gleezer) uit Dantzig. Deze datum klopt helaas net niet met de datering van het schaalte, en het echtpaar Glaizer kan als eigenaars daarom vermoedelijk verworpen worden.

Aangezien het type schaalte blijktens de herhaalde weergave ervan op Amsterdamse schutterstukken²² kennelijk door militairen werd gebruikt, kunnen wij trouwens eerder denken aan één van de beide zoons. De oudste, Cornelis, was geboren vóór 1562, aangezien hij in een akte uit 1587, alleen met zijn zusters Anna en Bertha mondig genoemd wordt.²³ Hij zou het schaalte b.v. ter gelegenheid van zijn meerderjarigheid, of bij gelegenheid van zijn vertrek naar het front, gekregen kunnen hebben. In elk geval werd Cornelis al in 1589 door de Spanjaarden doodgeschoten tijdens de strijd om Heusden, en werd hij, als Heer van Swieten, op 11 november 1589 in de St. Janskerk te Gouda begraven. Voor zover bekend, was hij op dat moment ongehuwd. De jongste broer, Adriaan, was vermoedelijk een heel stuk jonger; in 1587 was hij duidelijk nog minderjarig, en komt hij bepaald minder in aanmerking dan zijn broer als degene voor wie het schaalte gemaakt is.²⁴

Mogelijke opdrachtgevers

Wie zou als schenker zijn opgetreden? In aanmerking komt vooral Jonkheer Adriaan van Swieten († 1584), die ofschoon woonachtig te Gouda als Hoogheemraad van Rijnland regelmatig in Leiden zal zijn geweest, en dus best in die stad een opdracht geplaatst kan hebben. Een andere mogelijkheid is Alida van Bloemendaal, schoonmoeder van de zojuistgenoemde, die volgens het Kaartenboek van Leiden in de Breestraat woonde, in een huis dat haar schoonzoon Adriaan ondanks chronisch geldgebrek in 1577 had weten te kopen.²⁵ Zij overleed pas 15 augustus 1593. Een derde gegadigde is Ida van Nieveen, weduwe van Gijsbert van Swieten († 1547), grootvader van Jonkheer Adriaan van Swieten. Ook zij woonde te Leiden, en was in 1587 nog in leven, aangezien zij in de bovengenoemde akte voorkomt.²⁶

De zilversmid

Een Leids wapen met drie rondjes, zoals dat op het schaalte als meester-

teken is gebruikt, komt op de Wapenkaart van Rykhuysen alleen voor als het wapen van de goudsmid-veertigraad Zacharias Cloodt.²⁷ Deze was echter te jong om in 1583 een schaal te hebben gemaakt: hij komt pas in het jaar 160314 in het Rekeningenboek van het gilde voor.²⁸

Volgens dit Rekeningenboek waren in 1583 de volgende leden actief: Claes Cornelisz. van Noordt als deken, Claes Ghijsbrechtsz. van Campen en Cornelis Vincenten als keurmeesters, en Pieter Maertensz. de Swart, Hobbe Florisz. Pott, Cornelis Dircksz., Joost Herthals, en Bartholomeus Willemsz. Dolendo als gewone leden. Bovendien worden in voorafgaande of volgende jaren vermeld: Quirijn Jansz., Hendrik Gerritsz. Doe, Willem Quirijnsz. en Cornelis Claesz. van Aecken. Via Rykhuysen weten wij dat Hobbe Florisz. Pott, Claes Cornelisz. van Noordt, Hendrik Gerritsz. Doe en Claes Ghijsbrechtsz. van Campen (wier geslachten alle in de vroedschap opgenomen waren), familiewapens voerden, die niet lijken op de drie rondjes. Ook Pieter Maertensz. de Swart is niet waarschijnlijk: volgens Rietstap voerde het geslacht De Swart een wapen dat niet in overeenstemming te brengen is met het meesterteken op het schaalte. Joost Herthals' wapen komt afwijkend voor op een glasruitje in de Lakenhal;²⁹ ook hij komt dus nauwelijks in aanmerking. Van Willem Quirijnsz. en zijn vader (?) Quirijn Jansz. is niets bekend. Blijven over: Cornelis Claesz. van Aecken, Cornelis Vincenten, Cornelis Dircksz. en Bartholomeus Dolendo. Deze laatste valt eigenlijk af, en wel om twee redenen. Ten eerste wordt hij pas voor het eerst in datzelfde jaar 1583 als „gezel” aangemerkt, en was toen even in de twintig,³⁰ het is **dus** niet zo waarschijnlijk dat hij een opdracht van zo'n belangrijke familie zou hebben gekregen. Bovendien was **Dolendo** tevens graveur, en het medaillon in het midden van het schaalte is juist nogal onhandig gegraveerd.

Jong waren ook Cornelis Vincenten en Cornelis Dircksz.: de eerste wordt pas in 1579, de tweede in 1580 in het Rekeningenboek van het gilde genoemd.

Van de in aanmerking komende goudsmeden lijkt Cornelis Claesz. van Aecken (afb. 7) de beste papieren te hebben, en wel om de volgende redenen. Ten eerste woonde hij aan de Breestraat, bij de Blauwe Steen, schuin tegenover het huis van Alida van Bloemendaal.³¹

Ten tweede was hij een overtuigde aanhanger van de geuzen geweest, en zou uit dien hoofde bij de familie Van Swieten bien reçu zijn geweest. Ten derde heette het huis, waarin al in 1564 zijn herbergiers- en goudsmeden-beroep was gevestigd, naar zijn nevenfunctie van wisselaar: „In de Wissel”, en is het zeer wel mogelijk dat het uithangteken van dit **huis** drie munten vertoonde, ongeveer in een verband als op het bewuste mees-terteken (twee munten boven een derde), als symbool van het wisselen. Ten vierde wordt Van Aecken op de prent die Johan Wierix (1549 – in of



• CORNELIVS - AQUANVS - ANTIQVARIVS -
• BATAVO - LVGDVNENSIS - ÆTA - 64 •

Hic inquit Aquanus: is est. et possis credere Vvum.
Dimidia expressus hic nisi parte foret.
In nutricatu Musarum eductus Aquanus,
Robore vir, iuuenis pectore, crine senex.
Illic cui tantum Res Antiquaria debet,
Ffauteno quantum Belgica Calliope.
Que mihi ad Lusonię proficisci ruderera, Romam
Dum mihi Aquanę, donū sit reperire tuę!

na 1615) in 1578 van hem maakte, voorgesteld terwijl hij twee munten in de hand houdt, en een derde op de tafel voor hem ligt. Weliswaar gaat het hier om *Romeinse* munten, maar Van Aecken heeft zich hier uitdrukkelijk laten portretteren als „*antiquarius*”, als oudheidkenner. Een ondersteuning vindt deze hypothese misschien in het feit, dat de schrijfwijze van het jaartal 1583 op het schaalte, met name voor wat betreft de 5, zonder vlag bovenaan, opmerkelijk ouderwets is, en eigenlijk meer in de eerste helft van de 16de eeuw past. Cornelis van Aecken was in 1583 69 jaar oud, en is een van de zeer weinige goudsmeden die oud genoeg waren om zo archaisch te schrijven.

Al met al kan worden gesteld dat Van Aecken het meest in aanmerking komt, als de vervaardiger van het bijzonder aardige schaalte in het Rijksmuseum.

Wat bracht het Beleg voor de Leidse goudsmeden met zich mee?

Het is een erg gelukkige omstandigheid dat wij het Rekeningenboek van het Goudsmedengilde bezitten, omdat hieruit toch wel interessante conclusies getrokken kunnen worden.

Allereerst betreffende de periode vóór het Beleg. Het blijkt dat het een sterk erfelijk beroep was, maar dat is in deze tijd bepaald geen uitzondering. Tal van goudsmeden hadden een vader, of oom, of broer in het vak.

Voorts blijkt uit de Poorterboeken, bij het nazoeken van de namen uit het Rekeningenboek, dat ongeveer één derde van buiten Leiden afkomstig was (hiertoe behoorden zowel Gysbrecht Arentsz. van Griecken, als Corneis Claesz. van Aecken!).

Vóór het Beleg was ook een aanzienlijk deel lid van de vroedschap; de goudsmeden stonden dus tamelijk hoog in aanzien.

Het ziet er naar uit, dat het gilde tamelijk democratisch te werk ging bij het kiezen van de overlieden: bijna alle in het Rekeningenboek vermelde gezellen werden bij tijd en wijle verkozen tot deken en/of keurmeester. Niet iedereen had blijkbaar leerjongens; sommigen hadden echter meerdere leerjongens tegelijkertijd. Het aantal leden vóór het Beleg bedroeg ongeveer acht à tien; na het Beleg zijn het er tien à twaalf.

Van de goudsmeden die voor het eerst na 1574 vermeld worden, is een aantal uit de stad afkomstig, en een aantal niet. Wel is het opmerkelijk dat de van buiten afkomstigen niet, zoals vóór het Beleg, uit Delft, Den Haag of Alkemade afkomstig zijn, maar dikwijls uit het buitenland komen: de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland, Hongarije e.d.

◀ afb. 7 Cornelis Claesz. van Aecken, door Johan Wiercx, 1578. Gravure, 22 x 11,5 cm.

Ook na het Beleg zijn er leden van de Vroedschap die het beroep van goudsmid uitoefenen, maar het zijn er minder.

Tijdens het Beleg ging het gildeeventje blijkbaar gewoon door: men vergaderde, men hield volgens het Rekeningenboek nog steeds vrolijke bijeenkomsten en maaltijden, en men koos geheel volgens de traditie de hoofdlieden. Uit slechts één aantekening blijkt iets van de benarde tijden: in 1573- 1574 is Dominicus Gerritsz. Doe samen met Cornelis Claesz. van Aecken keurmeester. Doe krijgt opdracht noodmunten te maken. Of hij ze gemaakt heeft, valt te betwijfelen: in het Rekeningenboek staat in dat jaar geschreven: „Dominicus Gerritsz. saelyger overleeden wesende . . .”

Hoewel zowel het Beleg als het Ontzet van Leiden voor bepaalde goudsmeden bijzondere opdrachten betekenden (noodmunten, resp. gouden ketens voor de admiraals van de Geuzenvloot e.d.), kan in het algemeen worden gesteld dat 1573-1574 bij de goudsmeden geen caesuur betekent.

AANTEKENINGEN

1. Inv.nr. 58.119; geschenk van de heer en mevrouw Jack Linsky, New York. Tent.: *Lawrence*, University of Kansas Museum of Art, *Renaissance Art in the Museum Collections*, 1960, nr. 38; Houston, Museum of Fine Arts, *From the collection of the University of Kansas Museum of Art*, 1971, nr. 48; Litt. *Jacob Burckhardt and the Renaissance: 100 Years after*, University of Kansas Museum of Art, 1960, blz. 46, 55 nr. 28 (met afb.); *The Register of the Museum of Art*, University of Kansas, II, 2 (juni 1959), blz. 38 (met afb.); *Handbook, The Museum of Art*, University of Kansas, 1962, blz. 45 (met afb.). De directeur van het museum, Charles Eldredge, ben ik dank verschuldigd voor zijn welwillende toestemming het stuk te publiceren en voor de foto's.
2. E. I-I. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst: VII, I, Leiden en Westelijk Rijnland*, Den Haag 1944, blz. 73 afb. XLVI (122-8).
3. A. Bartsch, *Le peintre graveur*, Vol. VIII, Wenen 1808, nr. 101; H. Zschelletischky, *Das graphische Werk Heinrich Aldegrevers*, Straatsburg 1933, afb. 111. Ik ben Dr. Rolf Fritz, Münster, dank verschuldigd voor deze verwijzing en voor zijn verdere belangstelling.
4. E. Voet, *Nederlandse goud- en zilvermerken*. Den Haag 1966, blz. 15 nr. 1.
5. Voet, *a.w.*, blz. 47 nr. 2. (belastingstempel 1859-1893).
6. R. Fritz (brief 28-5-1972) meent dat voet en gehele deksel bijgemaakt zijn. Hierbij baseert hij zich op de z.i. vreemde friezen; dit hoeft niet het geval te zijn, vgl. aant. 2.
7. Vgl. H. Kohlhaussen, *Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit, 1240 bis 1540*, Berlin 1968, blz. 296-350.
8. Th. de Renesse, *Dictionnaire des figures héraldiques*. VI, Brussel 1902, blz. 13 (Croissants accompagnant d'une fasce). Ik zou graag de heer K. A. Citroen, Amsterdam, willen bedanken voor het feit dat hij mij op dit spoor heeft gebracht, en voor zijn verdere waardevolle suggesties.
9. G. Ryckhuysen, *Wapenkaart behelzende alle de wapens en naamen van de edele groot achtbare heeren veertigen der stad Leyden*. Leiden 1763, pl. 2, 2, 3 (Buys) en pl. 3, 7, 9 (van Grieken).
10. Ds. Wüstenhoff, Genealogie Van Grieken, *De Wapenheraut 6* (1902), blz. 282-285; cf. Aantekeningen van wijlen W. C. H. Machen betreffende Warmondse geslachten, II (medeged. door A. G. van der Steur) *Rijnland VII* (1970), nr. 25/6, blz. 863-864. Voorts: Leiden, Gemeentearchief, Weeskamer archief nr. 113, Reg. van Grote Bewijzen B, fol. 145-146.
11. Gemeentearchief Leiden, Archief der secretarie 1253-1574, inv.nr. 22, Poorterboek D (1532-1588), fol. 30.

12. Gemeentearchief Leiden, Rechterlijk Archief, inv.nr. 76 deel B 1, Register van huwelijks voorwaarden nr. 184, fol. 47 v°.
13. Gemeentearchief Leiden, Rechterlijk Archief, inv.nr. 73, Inbrengboek A, fol. 48 v°.
14. A. S. de Blécourt en J. J. A. Wijs, **Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen, Kenningboek der stad Leiden 1553-1570**, Utrecht 1936, blz. 43-45 nr. 96 a-d.
15. Weeskamer archief nr. 113, Reg. van Grote Bewijzen B, fol. 341 v°.
16. R. Fritz, Ein geschnitzter Kokosnusspokal und andere **Kölner Kokosnusspokale, Miscellanea pro arte, Festschrift für Hermann Schnitzler**, Düsseldorf 1965, blz. 263 e.v.
17. F. W. H. Hollstein, **The graphic art of Lucas van Leyden**, Amsterdam z.j., blz. 97: Pyramus en Thisbe, 1514 (B. 135).
18. Inv.nr. N.M. 12135; Litt.: **Catalogus van goud- en zilverwerken**, 1952, nr. 51; J. W. Frederiks, **Dutch Silver**, I, Den Haag 1952, nr. 23 blz. 38: „artist of great technical skill”; **Kunstgeschiedenis der Nederlanden**, Utrecht enz. 1955, II, blz. 249 afb. 22: tent.: Amsterdam, Arti et Amicitiae, 1880, nr. 810 (uit coll. Van Gelder, Amsterdam): Londen, Burlington House 1929. nr. **829. Dutch art. 1450-1900**.
19. Voet, a.w., blz. 15 nr. 1.
20. E. Pelinck, **Beschrijvende catalogus van beeldhouwwerken, goud en zilver**. Stedelijk Museum „De Lakenhal” Leiden 1951, blz. XII noot 1, leest de jaarletter als M. Dit is niet waarschijnlijk; de gebruikte letter is een dubbele v (VV), en zou als M bovendien ondersteboven zijn ingeslagen.
21. Zoon van Cornelis van Swieten (begr. Leiden, Pieterskerk, 23-9-1543) en van Anna van Borselen (overl. Leiden, 15-10-1554, begr. Pietersk.). Adriaan was Hoogheemraad van Rijnland 1565-1568, maakte zich toen als Watergeus verdienstelijk en werd in 1572 gouverneur van Gouda. In hetzelfde jaar werd hij wederom benoemd tot Hoogheemraad van Rijnland. In 1579 werd zijn portret door H. Goltzius gegraveerd (Hirschmann, *Verzeichnis des Graphischen Werks von H. Goltzius*, 1921, nr. 223). (afb. 6)
22. Vgl. A. Riegl, **Das Holländische Gruppenporträt**, Wenen 1931, bijv. afb. 14 (onbekende meester, 1557), afb. 15 (Dirck Jacobsz., 1539), afb. 16 (idem, 1563), afb. 17 (idem, 1561) en afb. 18 (Dirck Barendsz., 1562).
23. Gemeentearchief Leiden, Not. Archief, inv.nr. 52 (notaris W. Cz. van Oudevliet), fol. 209 v°; de exacte datum is 17 augustus 1587.
24. Ibid.
25. Gemeentearchief Leiden, Archief der secretarie 1575-1851, inv.nr. 1074, Kaartboek ca. 1578, uitgave W. Pleyte, **Leiden vóór 300 jaar en thans**, Leiden 1874, pl. VI, blz. 21, 78 (nu nrs. 127-129); val. Bevolkingsregister 1581. fol. 15 v°. Het eigendomsrecht van dit huis wordt in 1594 de kinderen van Adriaan en Josina betwist door Josina's broer Jonkheer Jan van Naaldwijk (1550-1616): Den Haag, Alg. Rijksarchief, Archief Hoge Raad nr. 928, rapport d.d. 15-2-1594.
26. Zie aant. 23.
27. Cloot was een zoon van Mr. Bartholomeus Cloot, woonachtig te Delft, wiens weduwe Adriana Symons 17-6-1590 hertrouwde met de wiskundige-schermmeeester Ludolph van Ceulen (1540-1610). Vgl. Leiden, G.A., Kerkelijk Ondertrouwregister Lf E, fol. 117 v°. Vandaar de vestiging van Zacharias te Leiden.
28. Gildearchieven, inv.nr. 603 (deel I, aanvangende 1558).
29. Stedelijk Museum „De Lakenhal”, inv.nr. 7704. Voor De Swart zie J. B. Rietstap, **L'Armorial général**, dl. V, Den Haag 1921, pl. CCCLXXIII.
30. Vgl. E. Pelinck, Een prent met het ontzet en het profiel van Leiden door Bartholomeus Dolendo, **Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken** 39 (1957), blz. 101.
31. Vgl. H. van Rooijen, Het Mirakel van Leiden, **Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland** 35 (1943), blz. 119 e.v.; E. Pelinck, Cornelis van Aecken en de Gedenkstenen in de St. Jeroensbrug, **Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland** 35 (1943), blz. 180 e.v.

SYMON WILLEMSZ. WASSENAER UIT DE LANGE COPPENHICXSTEEG

DE INVENTARIS
VAN EEN LAAT ZESTIENDE EEUWS LEIDS BURGER

door

Jet Dommisse, Katie Heyning en **Beatrijs Hustinx-van Acker**

Stierven in vroeger tijden ouders van minderjarige kinderen, dan werd, om de financiële positie van de wezen te verzekeren, voor de Weeskamer een inventaris van de boedel opgemaakt. Daar vrijwel niemand, arm of rijk, zich hieraan kon onttrekken, geven deze inventarissen een goede doorsnee van alle lagen der bevolking. Wij onderzochten een kleine honderd boedel-inventarissen uit de Leidse Weeskamerarchieven' daterend van 1570- 1600. Aan de hand hiervan konden we ons een beeld vormen van een huisinrichting uit die dagen. Als voorbeeld hebben wij de inventaris van Symon Willemsz. Wassenauer gekozen, „schuytvoerder” van beroep. Over zijn boedel zijn wij zeer goed ingelicht, omdat zowel de inventaris als de taxatie en gegevens omtrent de verkoop ervan bewaard bleven.

Symon Willemsz. Wassenauer stierf op 2 december 1581. Hij was twee keer gehuwd geweest; de eerste maal met Weyntje Jansdr. en na haar dood met Catharina Cornelisdr. Uit zijn eerste huwelijk bleven drie kinderen in leven: Cornelis, Weyntje en Willem, die ten tijde van zijn overlijden de leeftijd van respectievelijk 6, 5 en 3 jaar hadden; het tweede huwelijk was kinderloos. Dat de drie kindertjes in het weeshuis werden opgenomen, blijkt uit een contract met de Weesmeesters. Notaris Salomon van de Wuert maakte op 4 december de onderzochte inventaris op.

Symon Willemsz. bezat een „huys ende erva” aan de noordzijde van de Lange Coppenhixsteeg lopend tussen de Hooglandse Kerkgracht en de Kaasmarkt vlak achter de Oude Rijn. Ten oosten van zijn huis woonde Pieter Willemsz. en aan de westzijde bevond zich een „watersteeghe”, waarvan het water uitliep in de Oude Rijn. Deze stroomde achter Symon's huis langs en vermoedelijk lag hierin zijn schuit.

Huis en schuit werden elk op 200 gulden getaxeerd. De gehele inboe-

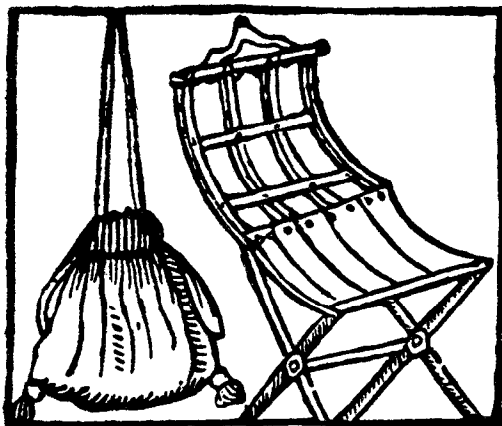


afb. 1. Het wassen van de vachten en het sorteren van de wol, door Isaac Claesz. Swanenburgh, tussen 1594- 1612. Olieverf op paneel, detail. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

del kwam op 400 gulden uit. Uit deze bedragen blijkt dat Symon Willemsz. een middelmatig vermogend man was. Dit valt ook af te leiden uit de opgegeven kleinodiën: zes ringen, verschillend van vorm en soms ingelegd met edelstenen, een met zilver beslagen schede met „raecx” (ketting) en een beurs met negen zilveren knopen, door goudsmid Hendrik Gerijts tezamen op 27 gulden getaxeerd.

Daarnaast is het aardig te zien wat in deze tijd van oproer en verzet binnen Leiden een gemiddeld burger aan wapens in huis had. Symon bezit een slagzwaard, twee lange „roers” (soort geweer), een „sinck roer”, een rapier, een degen, een dolk, drie loden kolven en vijf slagballen.

Laten we terugkeren naar zijn huis. Het bestaat uit de volgende vertrekken: een voorhuis, een keuken, een gang, een kamer met daarboven een voor- en achterzolder en een zomerhuisje. Dit is de meest voorkomende indeling van een huis uit die tijd in Leiden. Eventueel kon de kamer verdeeld zijn in een voor- en achterkamertje of een op- en nederkamer. Soms troffen wij bij de onderzochte huizen een kelder of een achterhuis aan. De grotere huizen met rijkere boedels hadden vaak nog een reeks vertrekken op de eerste verdieping, zoals bijvoorbeeld de „camer boven het voor-



afb. 2. Eén uit reeks van 16 emblemata, Hollandse school, 16de eeuw. Houtsnede, detail.

afb. 4. Tweede prent uit de reeks „Sorgeloos”, door Jan Ewoutsz., 1541. Houtsnede, detail.

huis, boven de neercamer, boven de keuken”. Nog hoger lagen de zolders, in een of meer verdiepingen. Over het algemeen was de inrichting van de huizen in deze tijd nog zeer sober en maakten de vertrekken een kale en lege indruk, temeer daar de stoelen en banken langs de wand stonden en de eventueel aanwezige tafel kon worden opgeklapt.

Het Voorhuis

Aan de hand van de inventaris van Symon Willemsz. Wassenaer zullen wij nu ieder vertrek nader bekijken. We betreden het huis via het voorhuis. Bij ons onderzoek bleek, dat een voorhuis slechts in 10 van de ongeveer 100 gevallen als winkel dienst deed; meestal blijkt een dergelijke functie uit de lange opsomming van te verkopen artikelen. Wij vonden enkele kruideniers, een drankhandelaar, een lakenwever, een goudsmid, een schoenmaker, een apotheker en een kistmaker. In de andere gevallen werd het voorhuis als werkruimte gebruikt. Bij Symon Willemsz. treffen wij hier een „koy”, een „lose banck” en een besloten bank als grote meubelstukken aan. Er bevindt zich verder een kapstok, een preekstoeltje en een schrijfleij met schrijfkoker en aan de muur hangt een tafereel van Adam

en Eva, een „bardeken”² en een teljoerhuis. Het teljoerhuis is een opberg-ruimte voor teljoeren (tafelborden). Meestal treft men die tezamen met de lepelhuisjes in de keuken aan.

Bij het preekstoeltje gaat het niet om een grote kansel: het is een klein vouwstoeltje van geringe waarde (10 stuivers³), dat men meenam naar de kerkdienst (afb. 2). In deze tijd stonden in de kerken slechts zitbanken voor de stedelijke en kerkelijke besturen. De gemeente zat op zelf meegebrachte stoeltjes of matten (zogenaamde kerkmatten). Enkele inventarissen noemen ook kerkstoven.

Zowel de schrijfleij als het kantoor („cantoor, cantoir, comptoir”) bevinden zich vaak in het voorhuis. De functie van het kantoor is te vergelijken met die van ons huidige bureau. Dit meubelstuk, waaraan vaak de betalingen verricht werden, gaf aan het vertrek waarin het voorkwam later de naam „kantoortje”.

De losstaande bank werd getaxeerd op 3 gulden, de besloten bank op 3½ gulden. Een besloten bank is een kistvormige bank met opklapbare deksel, waarin allerhande voorwerpen opgeborgen konden worden. Als belangrijkste bergmeubel diende echter de „koy”. Dit meubel werd in de helft van de onderzochte boedels aangetroffen en blijkt over het algemeen het kostbaarste stuk in huis te zijn. Bij Symon Willemsz. wordt de koy voor 12 gulden verkocht. In tegenstelling tot wat J. Prinsen J. Lz.⁴ meende dat een koy was, namelijk een houten rekje met vier afdelingen, kunnen wij met zekerheid zeggen dat het hier om een kast gaat: een paar maal staat namelijk in de inventarissen „een koy ofte kasse” vermeld. Ook de indeling van een koy met drie of vier „opgaende bonnen” (vermoedelijk vakken met openslaande deurtjes), waarin linnengoed, koper- en tinwerk en zelfs kleren werden opgeborgen, bevestigt dit vermoeden. Op de koy staan vaak vier tot acht tinnen „coycannen” met een bijbehorend kannebart.⁵

Omdat wij in de boedel van Symon Willemsz. naast de koy geen andere kast van betekenis aantreffen, mogen we wel aannemen dat hierin de kleren, die we verder niet zullen behandelen en het „lindewaet” (linnengoed) lagen.

Het linnen- en beddegoed vormden doorgaans het kostbaarste huisraad. Op het beddegoed komen wij nog terug. Tot het linnengoed van Symon Willemsz. behoren vijf tafellakens (geschat op 1½ gulden), waarvan er drie nader gespecificeerd zijn als „van cruyswerck”. Vermoedelijk wordt hier linnen met een bepaald weefmotief mee bedoeld; het komt in alle onderzochte boedels voor. Vervolgens twaalf servetten van cruyswerck, ieder 2 stuivers waard, acht slaaplakens (9 gulden), negen fluwijnjen (kus-senslopen) tezamen 2½ gulden waard en twee peluwlakens (12 stuivers); tot slot worden nog tien neusdoeken (6 stuivers) en acht manshemden (9 gulden) genoemd. De talrijke handdwalen (handdoeken), droogdoeken,



afb. 3. „Rasor”, door J. Th. De Bry. Illustratie uit *Proscenium vitae humanae sive emblemata*, Frankfort 1627, fol. 41.

hoofd- en halsdoeken die we in andere boedels aantreffen, komen hier niet voor.

De huisnijverheid van het spinnen en weven was in Leiden zeer omvangrijk. Dit blijkt uit de talrijke spinnewielen, spinrokkensvoeten, haspels en getouwen die in de boedelinventarissen genoemd worden. Zo vinden we bij Symon Willemsz. naast zijn spinnewieltje 68 ponden middelbaar vlas, 6 strengen fijn vlas, waarvan 4 strengen weggebracht zijn om gehekeld te worden, en verder nog 9 bossen vlaswerk en 16 pond gehekeld vlas. Dit alles is tezamen geschat op 44½ gulden; gezien de waarde van de boedel, een aanzienlijk bedrag.

De Keuken (zie afb. 3-6)

Na het voorhuis belanden we in de keuken, de belangrijkste leefruimte in deze sobere huizen van de gewone burger. Naast het kook-, eet- en haardgerei staan er eenvoudige meubels met aan de wanden opbergkastjes, plankjes en rekjes.

Tot het keukenmeubilair van Symon Willemsz. behoort allereerst een **schabeltafel**. Vermoedelijk was dit een klein tafeltje, dat veel van het schabelletje of krukje **weghad**. Het kon inklapbaar zijn en had zoals uit drie inventarissen bleek soms een eigen tafellakentje. Geschat op $2\frac{1}{2}$ gulden is het het duurste meubel in de keuken. Aangezien een tafel normaal in prijs varieert van 2 stuivers tot 2 gulden moet het een mooi werk geweest zijn. Daarnaast zijn er vijf groene stoelen en een klein bankje, samen 1 gulden en 8 stuivers waard.

Aan de muur vinden we een hangend tresoortje (12 stuivers), een kastje dat diende voor het opbergen van voedsel en keukengerei. Veel vaker kwam het staande **tresoor** voor, een kastje met één of meer deurtjes op hoge stijlen (poten) (vgl. afb. 4). Op het open onderstuk stond doorgaans een bekken met lampetkan. Verder treffen we hier het „cannebart en platielbart” aan, samen op 1 gulden geschat. Deze rekken waaraan **drinkkannen** hingen en waarop de borden ofwel platielen stonden, waren een vertrouwd beeld in keuken en gang. Ze komen in vrijwel iedere boedel voor, waarbij soms het aantal haken aan het cannebart (variërend van 10 tot 18) vermeld wordt. De tafereeltjes die in de keuken aan de muur of boven de schoorsteen hingen, waren met uitzondering van de rijkste boedels, meestal heel sobere schilderijtjes of beschreven bordjes. Ook in deze inventaris treffen we drie „**bordekes** ofte taverelkes” (samen slechts 8 stuivers) aan.

Vervolgens is er een houten **kaarsla**, waarin alle gebruikte en ongebruikte kaarsen opgeborgen werden. Samen met het aarden of houten zoutvat (vgl. afb. 10) is het op 5 stuivers geschat. Ook een gebruikelijk **keukenvoorwerp** is de weegschaal, hier bestaande uit twee houten schalen met vier gewichten van 4, $2\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{4}$ pond (4 stuivers waard). Manden worden in deze boedel **sporadisch** genoemd, hoewel ze een van de belangrijkste opbergmiddelen waren. Hier treffen we alleen een kaasmandeke aan.

Tot slot komen wij bij het belangrijkste gedeelte van de keuken, namelijk de schoorsteen. Naast het kookgerei bevindt zich hier het grootste gedeelte van de in deze boedel genoemde ijzeren voorwerpen, die alle in en rond de haard hun functie hadden.

Boven het haardvuur hangt de **hogel**. Dit is een haal waaraan potten en ketels vastgehaakt kunnen worden. Hij bestaat uit twee gedeelten, het ene is voorzien van een vertanding — een zaag —, het ander van een daarin passende pal zodat de hogel naar wens verkort of verlengd kon worden. Vaak zijn er meerdere **hogels** in een schoorsteen aanwezig, verfraaid met koperen knopen of bellen. Daarnaast treft men ook hangijzers aan. De **hogel** en het hangijzer worden hier op 14 stuivers geschat. De haardijzers in de schoorsteen, waarop het brandende hout ligt opgestapeld, worden hier niet genoemd; evenmin als de blaasbalg, waarmee het vuur



afb. 5. Maaltijd van Zacheus, naar Petrus van der Borch, eind 16de eeuw. Prent, detail.

wordt aangewakkerd. Wel is er een spit, drie verschillende roosters (samen 9½ gulden) en een treeft (een onderzettertje).

Verder zijn er twee tangen (4 stuivers), een asschup (3 stuivers), een vleesvork (1½ stuiver), twee vouttangen en een vouthangel. Wat er met deze laatste twee termen bedoeld wordt, kunnen we niet met zekerheid zeggen, maar samen met de eerder vermelde haardattributen en de in deze boedel niet genoemde maar elders veel voorkomende schuimspanen, druiplepels, aalspeten en wafelijzers hingen ze vaak in een rek naast de schoorsteen. Op sommige afbeeldingen van keukeninterieurs treffen we een niet thuis te brengen ijzeren voorwerp aan. Het diende om pannen en ketels zonder hengel aan de hoge1 te bevestigen. Zou dit de vouthengel kunnen zijn? (Ook slecht zichtbaar op afb. 6). Een enkele keer wordt in

de inventarissen melding gemaakt van een ijzeren haardplaat; vaker nog van een botergoot, die waarschijnlijk de vetvanger onder het spit is. Ook de stolp, van aardewerk of koper, waarmee het smeulende vuur werd afgedekt, en het haardscherm worden in Symons boedel niet genoemd.

Naast twee koperen „vispaenen” (6 stuivers) en een koperen goteling (ketel of emmer) ter waarde van 1 gulden vinden we een koperen ketel en twee potten (samen $3\frac{1}{2}$ gulden), waarin het voedsel werd toebeleid. Dit lijkt ons erg weinig, zodat we vermoeden dat het meeste kookgerei van aardewerk geweest zal zijn. Het laatste wordt bevestigd door de vermelding van zes aarden potten, twee testen met gaten en „ander diversch aerdewerck”.

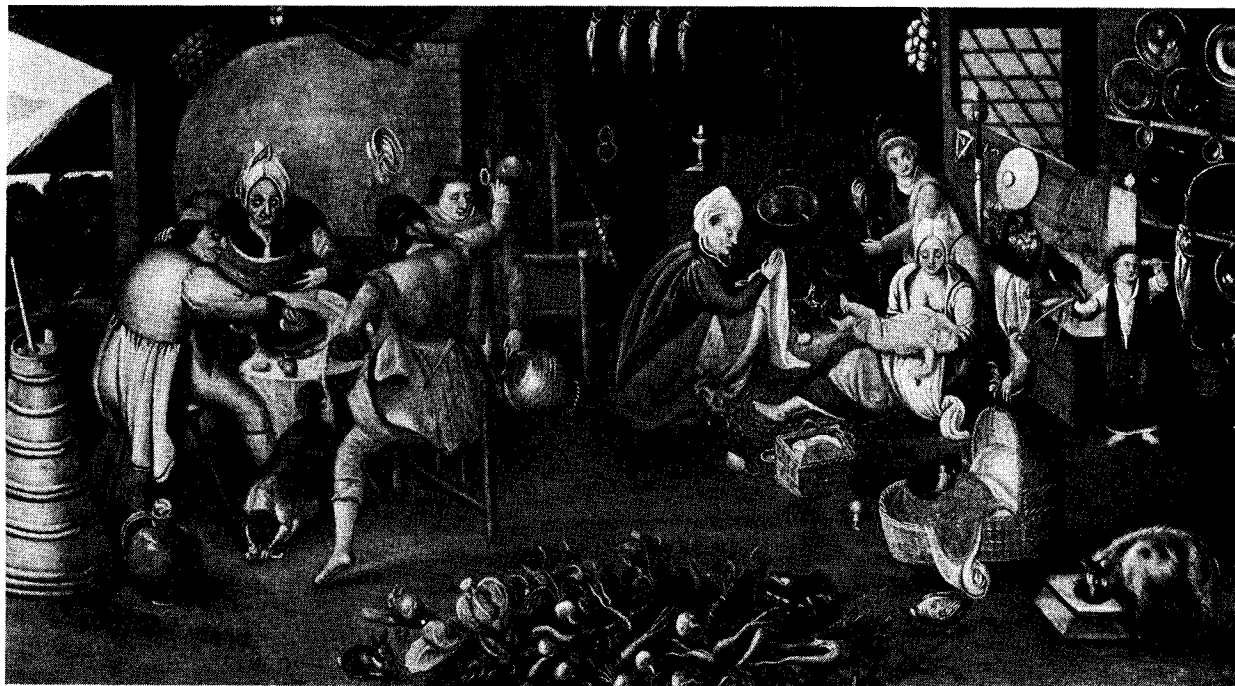
Naast het haardvuur zorgen drie koperen en twee houten kandelaars met twee koperen blakers voor de verlichting. De twee armen waren vermoedelijk aan de schoorsteen bevestigd.

Waar de onder het koperwerk genoemde crensen voor dienden, is niet met zekerheid te zeggen. Aangezien we ze meestal op tafel en op de schoorsteen aantreffen, is het mogelijk dat hier onderzetters of **schotel**-ringen mee bedoeld worden. Tezamen met de roos komen wij deze voorwerpen in de helft van de onderzochte boedels tegen. De crensen zijn, naar hun waarde te oordelen, vrij eenvoudige voorwerpen; zij kosten gemiddeld 4 stuivers. De roos is daarentegen vrij kostbaar, deze wordt bij Symon Willemsz. op 1 gulden en 2 stuivers getaxeerd; een vrij hoge prijs in vergelijking met de overige koperen voorwerpen uit deze boedel: de beddepan wordt op 14 stuivers getaxeerd, de twee blakers op 7 stuivers, de drie koperen kandelaars op 12 stuivers en de twee snuyters op 3 stuivers.

Laten wij nu onze aandacht op het eten richten. Naar aanleiding van Erasmus' „De beleeftheit der **kinderlijke** zeden” en een laat 16de eeuwse bewerking hiervan' kunnen wij ons een goed beeld van de maaltijd in deze tijd vormen. Deze werd in dit soort eenvoudige huizen in de keuken genoten. Of de in deze inventaris vermelde **schabeltafel** hiervoor gebruikt werd dan wel een tweede tafel bestaande uit losse planken op schragen of de z.g. schijftafel, een ronde tafel op meestal drie poten, is hier niet na te gaan,

Allereerst werd de tafel gedekt met een tafel- of ammelaken, waarop het **zoutvat**, de „**scotelrinx**” en de teljoeren of platielen (ronde of rechthoekige plakjes) ieder een plaats kregen (vgl. afb. 7). Nu eens werd bij iedere gang een nieuw teljoer gegeven, dan weer werden het benodigde aantal borden opeengestapeld. Naast het teljoer, legde men het brood en het servet, dat gebruikt werd om mond, handen en bestek aan af te veegen. Ook in de 16de eeuw was het zeer onbeleefd om het tafellaken als servet te gebruiken.

Bijna al het tafelgerei was van tin, wat ook duidelijk blijkt uit de **vopr**-



afb. 6. Maaltijd, copie naar Maarten van Cleef, 1594. Olie verf op paneel, 34 x 62,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal, Foto Dingjan.

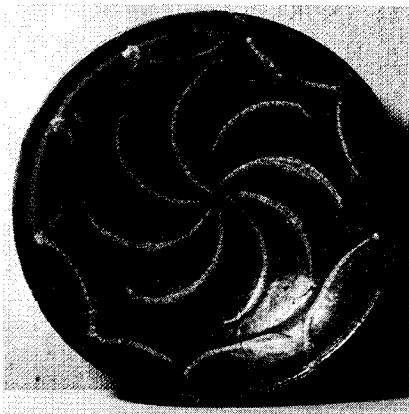


afb. 7. Stilleven, Nederlandse school, ca. 1580-1590. Olieverf op paneel, 60 x 114 cm. Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen.

werpen die in het huis van Symon Willemsz. worden aangetroffen. Hij bezit negen en twintig tinnen en drie aarden platielen (vgl. afb. 8), acht houten teljoeren en vijftien tinnen Spaanse teljoeren (platte borden met een vlakke rand, die we pas in het laatste kwart van de 16de eeuw aantreffen (afb. 9). Het verschil tussen teljoeren en platielen is niet geheel duidelijk. De platielen, die in deze tijd in de boedels het meest voorkomen, zijn over het algemeen van tin vervaardigd; de ronde of rechthoekige teljoeren van tin of hout. Spaanse teljoeren (altijd van tin) komen in gelijke hoeveelheden voor.

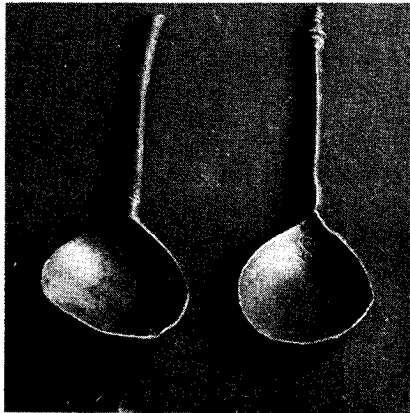
De schotelring treffen we in Symons boedel niet aan. Op zijn tafel zullen echter wel de in de inventaris genoemde tinnen boterpot, tinnen mosterd-pot (een veelgebruikt kruid in deze tijd, waarin peper nog zeer kostbaar is) en drie tinnen zoutvaten gestaan hebben.

Voordat men aan tafel ging, werden de handen gewassen. Het lampet of de waterkan met het bijbehorende bekken behoorden hiervoor klaar te staan. De handen werden aan een dwael of handdoek afgedroogd. Meestal hing deze aan een rekje aan de muur, een dwaelstok. Als alle gasten zaten, werd de eerste gang op schotels en schalen met de bijbehorende sausen in saucieren (kleine kommetjes) opgediend. Bij deze gang werd volgens Erasmus, evenals vóór tafel, niet gedronken. Pas bij het tweede gerecht bracht men de volgeschonken glazen op tafel. Als presenteerblad gebruikte men hiervoor een „glasebort”. Op afbeelding 7 ziet men een dergelijk bord. Het was ook mogelijk dat een ieder zichzelf bediende. In dat geval



afb. 8. Schotel, midden 16de eeuw. Aardewerk, diam. 8,6 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

afb. 9. Spaans teljoor, midden 16de eeuw. Tin, diam. 22 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.



afb. 10. Zoutvat, 2de helft 16de eeuw. Aardewerk, hoogte 6,2 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto R.O.B.

afb. 11. Lepels, ca. 1600. Tin, lengte 16,7/17 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

zette men de kroezen of glazen met de schenkkannen al van te voren op tafel. De zeven „drincglazen” die we in Symons boedel aantreffen, kunnen onmogelijk het enige drinkgerei geweest zijn. Onder de zes en twintig tinnen kannen, die hij bezit, bevinden zich zeker enige zogenaamde „drincannen”. Daarnaast waren er vermoedelijk ook schenkkannen, wijnkannen en diverse maatkannen („pint-, halfpint-, vierendeel- en mengeles-cannen”). In deze inventaris worden nog acht aarden kruiken met tinnen deksels (ter waarde van 1 gulden), twee tinnen pullen en drie tinnen kopjes genoemd.

Na iedere gang werden de schotels en vuile teljoeren weggehaald. Alleen de schotelring en het **zoutvat** bleven staan. Het laatste zelfs tot en met het fruit: appels en peren werden immers met zout gegeten.

Het is opvallend dat – terwijl de vork in deze tijd nog helemaal niet aan de tafel van de gewone burger gebruikt werd – ook bijzonder weinig gebruik van de lepel gemaakt werd (vgl. afb. 11). Deze diende slechts voor het opscheppen van vloeibare spijzen. Alleen dan werd er met de lepel gegeten als het voedsel zo vloeibaar was, dat het niet met een mes of met behulp van een stuk brood naar de mond gebracht kon worden. Zelfs een ei werd met mes en brood gegeten. At men toch met een lepel, dan werd deze aan het servet afgeveegd en steeds doorgegeven. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen, dat Symon Willemsz. maar drie tinnen lepels bezit. Het mes daarentegen werd aan tafel zeer veel gebruikt. In de onderzochte inventarissen troffen wij echter zelden messen aan, omdat ieder het zijne bij zich droeg.

Als we het tin uit deze boedel vergelijken met de overige onderzochte boedels blijkt Symon Willemsz. een voor een doorsnee gezin gemiddelde hoeveelheid te bezitten. Alleen het aantal schotels (twee) en saucieren (één) ligt vrij laag. De waarde van zijn tin werd op 28½ gulden geschat.

De Gang

Na deze uitgebreide bespreking van de keuken lopen wij via de gang naar de kamer. Niet alle huizen hadden een gang en alleen bij rijke boedels bood deze plaats aan waardevolle of grote meubels. Bij Symon Willemsz. vinden wij een „cannebort”, een „scharfbart” en twee andere „bardekens” (tezamen 10 stuivers), een marktemmer, twee manden en een lantaren van blik.

Met „bort, bart of bardeke” kunnen verschillende voorwerpen bedoeld worden. In de eerste plaats zijn het schilderijtjes op paneel in tegenstelling tot taferelen op doek of aarden bordjes met een voorstelling. Daarnaast bedoelt men er ook vaak houten planken of rekken voor platielen (platielbart), voor kannen (kannebart), voor lepels (lepelbart) of voor glazen

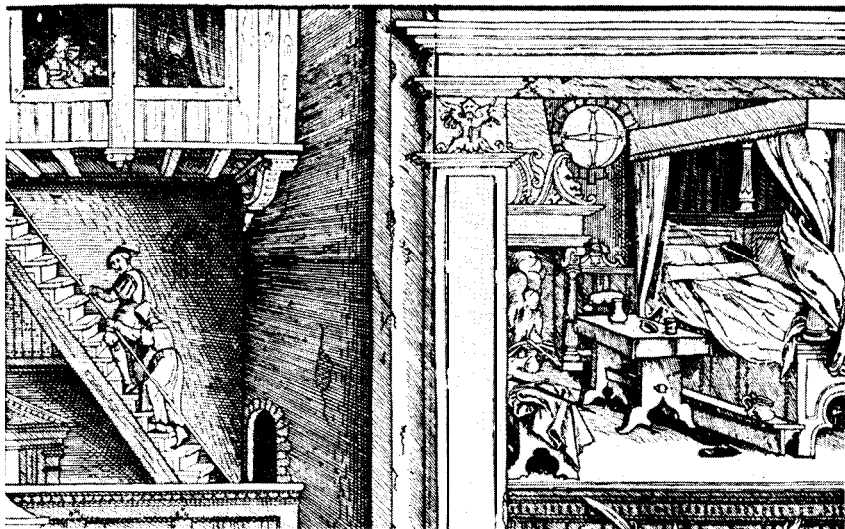
(glasebart) mee. Tenslotte kan het ook nog een gewoon bord o.a. voor kaas (caesbardeken) of suiker (suikerbardeken) aanduiden. Het scharfbort, dat we hier aantreffen, is een snij- of hakplank waarbij het scharfmes behoort. Deze bardekens vinden in alle gangen een plaats, evenals de manden en marktemmers.

De Kamer

Naast de keuken was de „camer” het belangrijkste leef- en slaapvertrek. In Symon Willemsz.’s huis is deze spaarzaam gemeubileerd: een leunstoel (waarde 1 gulden), een voetschabel (8 stuivers), een tweede besloten bank (3 gulden) en het reeds eerder genoemde spinnewiel (9 stuivers). Daarnaast bevinden zich hier nog een kleebezem en een „recht bort”, een voorwerp waarvan de functie ons niet geheel duidelijk is. Aan de wand hangen twee waardevolle taferelen of schilderijen (beide ter waarde van 2 gulden) en nog zeven „cleyne bardekens ofte taverceelkens” (tezamen 10 stuivers). In de ongeveer honderd onderzochte boedels kwamen wij een kleine driehonderd schilderijen tegen, al dan niet met vermelding van onderwerp. De onderwerpen waren over het algemeen bijbels. Symon bezat twee oud-testamentische voorstellingen (Adam en Eva en een taferel van Mozes) en één nieuw-testamentisch (De Calvarienberg). Taferelen met wereldse voorstellingen werden slechts vijftien maal genoemd: o.a. kwam de Spaanse Inquisitie drie maal voor en de „Begravenis van de Prins” (Willem van Oranje) één maal. Portretten of „tronges” kwamen alleen in de zeer rijke boedels voor, afgebeeld waren dan meestal de heer des huizes en zijn vrouw.

Het aantal zitmeubelen in het huis van Symon Willemsz. valt in vergelijking met de andere kamerinrichtingen bijzonder tegen. Aan het einde van de zestiende eeuw bezit men reeds een grote verscheidenheid aan stoelen. De meest voorkomende typen zijn de mattestoelen, de kamerstoelen, de mans- en vrouwestoelen, de driestalde- en krekstoelen, de leunstoelen, de tonnestoelen of houpstoelen, de dronckestoelen en de schabelen. Kleur en materiaal van de stoelen worden soms genoemd. Wageschot is de meest voorkomende houtsoort, eikenhout wordt minder gebruikt. Tiender (gevlochten riet) wordt daarentegen vrij vaak toegepast. Wanneer men goedkoop hout verwerkte, voorzag men de stoelen vaak van een kleur (meestal groen of rood). Pas in de 90-er jaren komen wij enkele beklede stoelen tegen: Spaanse stoelen. Van sommige worden materiaal en kleur van de bekleding apart genoemd. Over het algemeen liggen de prijzen van stoelen vrij laag (4 tot 8 stuivers). Zodra echter een mooie houtsoort gebruikt wordt, liggen de prijzen beduidend hoger.

Meestal werd in de gewone huizen in de kamer of in de keuken ge-



afb. 12. Interieurscene, door monogrammist A. P., 1ste helft 16de eeuw. Houtsnede, detail.

slapen (vgl. afb. 12). Omdat het beddegoed in de onderzochte inventaris tezamen met het linnengoed wordt genoemd, is het moeilijk vast te stellen waar Symon en zijn gezin sliepen. Al hoewel bedsteden en ledikanten die aan de muur vastzaten of in de lambrizing opgenomen werden, vrijwel nooit in een inventaris genoemd worden, kunnen we toch vaak de slaapplaats vaststellen aan de hand van het gevonden beddegoed, bedgordijnen (al dan niet in zakjes hangend) en rabatten (vallen), die per vertrek genoemd worden. Het bed met zijn „toebehoren” bestond uit een **bedde**, waarmee de huidige matras en vermoedelijk ook de bedgordijnen met vallen bedoeld werden, verder een of meer peluwen (rolkussens), oorkussens, soms ook buikkussentjes, slaaplakens, wollen dekens en tot slot beddekleden of spreien. Hier vinden we een **bedde** met drie peluwen en vier oorkussens, tezamen $2\frac{1}{2}$ gulden. Twee beddekleden voor $1\frac{1}{2}$ gulden en twee oude bedden voor $7\frac{1}{2}$ gulden. Tot slot treffen we nog drie wollen dekens aan, een rode en een „tenete” deken ieder 3 gulden en een **spanse** deken voor $1\frac{1}{2}$ gulden.

Geheel afzonderlijk hiervan zijn de zitkussens die bijna altijd op stoelen en banken, losstaande of vaste muurbanken met harde houten zittingen lagen. Daarom is het des te opmerkelijker dat hier slechts één zitkussen voor 8 stuivers genoemd wordt. Er moeten er meer geweest zijn.

Het Zomerhuisje

Het zomerhuisje is het laatste vertrek op de benedenverdieping. Of het achter de kamer lag als een soort uitbouwje in de tuin of op de plaats is onzeker. **Meischke**⁸ noemt het zomerhuis de directe voorloper van het tuinhuis; overigens komt het in de rest van de onderzochte inventarissen niet voor, wel is er soms sprake van een achterhuisje of een schuur. Het „huyske” hier lijkt een opbergruimte te zijn en werd misschien tevens als washok gebruikt. We treffen er slechts een wastobbe, vermoedelijk met stelling, en een wateremmer aan, samen 16 stuivers waard. Daarnaast nog een houten hoge1 (5 stuivers) en wat „oude rommeling”.

De Zolders

Via een trap of ladder komen we op de zolder. Bij vergelijking van de boedels bleek, dat als een huis één zolder bezat, deze als opslagruimte dienst deed. Was de zolder in meerdere ruimten verdeeld, dan werd een van deze kamertjes vaak als slaapvertrek gebruikt. In het huis van Symon Willemsz. bevinden zich een voor- en achterzolder. Op de voorzolder liggen volgens de inventaris een grote hoeveelheid turf (waarde 6 gulden), wat rommel en twee „glasen ofte fiolen” met vleerazijn en goutsblom-azijn opgeslagen. Vermoedelijk wordt hier ook het voedsel bewaard; in deze boedel onder het hoofd „eetbare spijse” apart opgesomd. Naast diverse soorten gerookt en gezouten vlees („een zijde specx, een hamme, een tonge en worsten van een varken”) worden Stolwijckse, Tsgraven-santse en groene kassen genoemd;

Op de achterzolder treffen we een klein tafeltje, drie kleerstokken, waarover de kleren konden worden opgehangen, enige oude tonnen en wederom wat rommel aan.

Hiermee is de inboedel van het sterfhuis behandeld. Daarnaast wordt in de officiële stukken nog de schuit van schuitemaats Symon Willemsz. genoemd. Hij lag achter het huis in de Oude Rijn en was een overdekt schip. Aan boord bevond zich al het gereedschap dat nodig was voor een schip opdat het „rijlde en zeylde”. Ook de twee ijssleden worden apart genoemd. Op het moment van Symon Willemsz.’s dood waren zij niet in huis aanwezig, al behoorden ze wel tot zijn bezit. Eén bevond zich in het boterhuis in Leiden. de ander was in Koudekerk.

Met deze uitgebreide beschrijving van de boedel van Symon Willemsz. Wassenaer hopen wij een beeld gegeven te hebben van het doorsnee woonhuis in de jaren rond Leiden’s ontzet. Hoe het er in die tijd precies uitzag,

is natuurlijk nooit meer na te gaan. Door bestudering van het vele materiaal dat in de Nederlandse archieven aanwezig is, blijkt het echter mogelijk iets meer over de inrichting in vroeger tijden te weten te komen.

Bijlage

Inventaris van de nalatenschap van Symon Willemsz Wassenaer, 4 december 1581
Weeskamerarchief 4374b en 4374e, Gemeente Archief Leiden.

HUYSRAET ENDE INBOEDEL, TAXATIE

Int voorhuys

Eerst een koye mit een cannebart, 12 gul.
Noch een lose banck van wageschot, 3 gul.
Noch een teljoerhuysken, 12 st.
Noch een capstock, 10 st.
Noch een taverel van Adam ende Eva, 18 st
Noch een besloten banck, 3 gul. 10 st.
Noch een preeckstoel, 10 st.
Noch een cleyn bardeken, 6 st.
Noch een schrijffleijde, 2 st.

Inde koecken

Eerst een schabeltafel, 2 gul. 10 st.
Noch een cannebart mit een platiel bart, 1 gul
Noch drie bardekens ofte taverelkens, 8 st.
Noch een banckgen, 8 st.
Noch een caerslade mit een zoutvadt, 6 st.
Noch vijf groene stoeien, 1 gul.
Noch een hanghende tresoor, 12 st.
Noch een caesmandeken, 2 st.

Inde gange

Een cannebart met twee andere bardekens, 8 st.
Noch een scharffbart, 2 st.
Noch een lantaren van blick, 10 st.
Noch een marctemmer, 2 st.
Noch twee mandekens, 6 st.

Inde camer

Eerst een besloten banck, 3 gul.
Noch een leenstoel van wageschot, 1 gul.
Noch een rechtbart, 3 st.
Noch een taverel van den berch van Calvarien, 2 gul.
Noch een taverel van Moyses, 2 gul.
Noch zeven cleyne bardekens ofte taverelkens, 10 st.
Noch een voetschamel, 8 st.
Noch een cleerbesem, 1½ st.
Noch een spinwielngen, 9 st.

Int zomerhuysken

Eerst een wastobben mit een wateremer, 16 st.
Noch een houten hogel, 5 st.
Noch zeeckere oude rommeling, 4 st.

Opte voorzolder

Eerst zeeckeren turff, 6 gul.

Noch twee glazen ofte fiolen **deene** mit vleerazijn ende dander mit goutsblomazijn, 16 st.
Noch zeeckere oude rommeling, 3 st.

Opte achterzolder

Eerst een viercant tafelen, 3 st.

Noch drie cleerstocken, 3 st.

Noch zeeckere oude thonnen **ende** ander rommeling, 3 gul. 5 st

Thinnerwerck

Eerst negen **ende** twintich platielen groot **ende** cleyn, 13 gul. 7 st. 12 penn

Noch vijftien spaensche teljoeren, 4 gul. 3 st. 4 penn.

Noch zessentwintich **cannen** groot **ende** cleyn,

Noch twee schotelen,

Noch drie soutvaten,

Noch drie thinne copgens,

Noch een mosterpodt,

Noch een thinne pispodt,

Noch drie lepelen,

Noch een saucier,

Noch twee pullen,

} alles samen 11 gul. 3½ st.

Coperwerck

Eerst een ketel, 1 gul. 10 st.

Noch twee **coperen** potten, 2 gul.

Noch een beddepan, 14 st.

Noch een goteling, 1 gul.

Noch twee **coperen** armen mit twee crensen. 1 gul. 4 st.

Noch drie **coperen** candelaeers, 12 st.

Noch twee snuyters, 3 st.

Noch een **coperen** roos, 1 gul. 2 st.

Noch twee vispanen, 6 st.

IJserwerck

Eerst een hoghel, 12 st.

Noch een spit, 3 st.

Noch twee roosters, 8 st.

Noch een **cleyn** roosterken. 1½ st

Noch een **vouthangeles**, 2 st.

Noch een hangijser, 2 st.

Noch twee tangen, 4 st.

Noch een asschoupgen, 3 st.

Noch een treeft, 1 st.

Aerdewerck

Eerst acht cruycken mit thinne decselen, 1 gul.

Noch zeeckere ander diversch aerdewerck.

Lindewaet

Eerst vijf tafellaeckenen drie van cruyswerck **ende** twee slechte, 1 gul. 10 st

Noch twaelf servietten van cruyswerck, 1 gul. 6 st.

Noch acht slaepplaeckenen, 9 gul.

Noch negen fluwijnen, 2 gul. 10 st.

Noch twee peululaeckenen, 12 st.

Noch twaelf naesdoucken, 6 st.

Noch acht mans hemden, 12 gul.

Noch 68 ponden middelbaer vlas, 17 gul.

Noch zes strenen **fijn** vlas, daarvan vier **strenen** buyten den huyse gebracht sijn om geheeckelt te werden, 7 gul. 16 st. + 1 gul. 6 st.

Noch acht bosgens vlaswerck, | $1\frac{1}{2}$ st.
 Noch 16 ponden fijn geheeckelt vlas, 16 gul. 18 st.
 Noch ettsel oude lindewaet, nihil.
 Noch een bedden mit drie peuluwen en vier oorkussenen, 21 gul. 10 at.
 Noch twee beddeclederen, 1 gul. 10 st.
 Twee oude bedden, 7 gul. 10 st.

Wollen

Eerst een rode deecken, 3 gul.
 Noch een spaensche deecken, 1 gul. 10 st.
 Noch een tenete deecken, 3 gul.
 Noch een sidkussen, 8 st.

Clederen ten lijve van de voors zalige Symon Willems ende behoort hebbende.

Eerst een swarten mantel, 12 gul.
 Noch drie paer swarte galey hosen, 10 gul.
 Noch een grofgreijnen wambaes, 3 gul. 10 st.
 Noch een wit wambaes, 1 gul. 15 st.
 Noch twee swarte rocgens, 1 gul. 10 st.
 Noch twee root hemtrocken, 3 gul. 10 st.
 Noch vier paer neerhosen, 2 gul. 10 st.
 Noch twee hoeden, 1 gul. 10 st.
 Noch twee mutsen, 15 st.
 Noch een paer coelsche zijde hoofbanden, 16st.
 Noch een zijde gordel, 10 st.
 Noch een swart rocgen mit zijde coorden geboort, 3 gul. 10 st.
 Noch een nacht tabbaert van cleurderoij, 4 gul. 10 st.

Gheweer ten lijve van de voorn. zalige Symon Willems en behoort hebbende.

Eerst een slachswaert, 10 st.
 Noch twee lange roers (teene van Pieter Wielmacker), 1 gul. 5 st.
 Noch een sinck roer, 10 st.
 Noch een rapier, 1 gul.
 Noch een degen, 2 st.
 Noch een dollick, 3 st.
 Noch drie loden colven, 18 st.
 Noch vijff slachballen (een van Jan Willems), 12 st.

Clederen ende cleynodien ten lijve van Catrijn Cornelisdochter des voors Symon Willems en weese behoren

Eerst twee hoycken, 12 gul. 10 st.
 Noch twee swartlaeckensche boeijens, 20 gul.
 Noch een swarte koers, 9 gul.
 Noch een swarte schoot, 2 gul. 10 st.
 Noch een faset schortcleet, 1 gul. 15 st.
 Noch twee swarte lijfgens, 4 gul.
 Noch twee dagelickse keursen, 2 gul.
 Noch een warpen schort, 2 gul. 10 st.
 Noch een paer fasette mouwen, 7 st.
 Noch een laeckens kolet, 8 st.
 Noch drie gouden ringen aen malcander genaempt een suff,
 Noch een gouden turcoys ring,
 Noch een gouden penceelring,
 Noch een gouden casteenringetgen,
 Noch een schee mit zilver beslagen hebbende een zilveren raecxgen,
 Noch een boers mit negen zilveren cnopen,

} tesamen 26 gul.
 } $15\frac{1}{2}$ st.

Andere goeden mitsgaders tgoet twelck inden sterffhuysse bevonden es

Eerst een overderct schip daer mede de voors zalige Symon Willems plach te vairen/mits-gaders de **gereetschap** daertoe dienende zulcx tzelve rijt en zeijlt.
 Noch twee ijssleden daervan **deene** int boterhuys binnen Leyden staende ende dander tot Coudekerk ten huysse van Jan Willems.
 Noch zeven zilveren coninx dalers, die bij Jan Egbertsz **ende** Henrick Roelofssz schuytvoerders geleden omtrent 14 dagen aen handen van za Symon Willemsz gelenert zijn/dwelcke Annetgen Ducsdr (zo deselve Anna zeijt) zijn toebehoren.

Eetbaer spijsse

Eerst zeeckere gesouten vleys wesende van anderhalffe voet vleys gesouten,	}	Nihil.
Noch vier stucken gerooct vleys,		
Noch een zijde specx,		
Noch een geroocte hamme ,		
Noch een geroocte tonge ,		
Noch zeeckere gesouten specx (ende worsten van tuijtval van een half varcken),		
Noch vier stolwijckse kasen ,		
Noch drie groene kasen ,		
Noch twee tsgravensantse kasen ,		

Verhooghinghe

Inden eersten vier **zacken**, van de **welcke** twee tot Ghendt **ende** twee hier tot Leyden zijn,
 | gul. 15 st.
 Noch twee houten kandelaren, 2 st.
 Noch acht houten teljoren, 1½ st.
 Noch een scherfmesse, 1 st.
 Noch een thinnen boterpot, 4 st.
 Noch ses eerden potten so groot **ende** cleyn, } 4 st.
 Noch drie eerden platteelkens.
 Noch twee eerden testkens mit gateren,
 Noch een **ijseren** vleysch vorcxken, 1½ st.
 Noch vier **paer** schoenen zo **out** en zo nieuwt, 1 gul.
 Noch een **paer** houten schalen mit zekere **gewichte** als twee **pondt/ een pondt/ een half pondt/ ende** een vierendeel, 4 st.
 Noch een schrijfkoker, ½ st.
 Noch een bierstellinge, 2 st.
 Noch een biermandeken, 4 penn.
 Noch een **stove/ ende** een nieuw testament, 6 st.
 Noch een thinnen lampe, 3 st.
 Noch zeven drijnckglasen, 4 st.
 Noch een oude seeds tot Frans Louris staende, 15 st.
 Noch een **schilderije** hangende tot de **kinden** bestemoers, 6 st.
 Noch vijftien stuwers van een appelcoopster noch 't ontvangen.
 Noch ses pondt vlas **vercocht**, waer oftgelt noch te ontvangen es/ **ende** es tot zes schell.

AANTEKENINGEN

1. Gemeentearchief Leiden.
2. Vgl. blz. 81.
3. De meest gebruikelijke munteenheid bestond uit de stuiver (waarvan er 20 in een gulden gingen).
4. J. Prinsen J. Lz., De inventaris van een Leidsche herberg in de 16de eeuw, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 5 (1908), blz 123.
5. Vgl. blz. 81 en 88.
6. Zie bijv. de twee prenten van keukenmeiden door Geertruyt Rogman in de serie van vrouwelijke bezigheden, midden 17de eeuw.
7. *Goede, manierlijke zeden.*, Antwerpen 1587; gepubliceerd in De dietsche warande 6 (1864), vooral blz. 546 e.v.
8. R. Meischke en H. J. Zandkuil, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969. blz. 93.

HET GEZIN VAN CORNELIS VAN VEEN

door

drs. R. E. O. Ekkart

Op 20 oktober 1572 vluchtte de Leidse veertigraad en oud-burgemeester Cornelis van Veen met zijn gezin uit de stad. Na de komst van de Geuzen in Leiden in juni van dat jaar, was het leven er voor een overtuigd katholiek als Van Veen onmogelijk geworden. Kerkelijke goederen werden geplunderd, vooraanstaande katholieken voelden zich bedreigd en zagen zich door het optreden van Geuzen en militante stadgenoten in het nauw gebracht. Ook Van Veen, die in het katholieke stadsbestuur van de voorafgaande decennia een belangrijke rol had gespeeld, had reden zich niet meer veilig te voelen in zijn geboortestad. Weinig kon hij echter vermoeden dat zijn vlucht ook voor de kunstgeschiedenis belangrijke gevolgen zou hebben, daar juist hierdoor zijn zoon Otto in Vlaanderen terecht kwam, waar hij, na een voortgezette opleiding,, een carrière als kunstenaar zou opbouwen. Vooral als leermeester van de vermaarde Petrus Paulus Rubens heeft deze Otto van Veen zich een belangrijke plaats in de geschiedenis van de Vlaamse kunst verworven. Dit alles betekent echter niet dat de kunstenaar ná 1572 het contact met zijn geboorteplaats geheel verloren had. Het beste bewijs van zijn latere Leidse connecties wordt gevormd door een groot schilderij in het Louvre te Parijs, waarop Otto zich met zijn ouders en verdere familieleden heeft afgebeeld. Alvorens echter nader op dit familieportret in te gaan, moeten we een blik werpen op de eraan voorafgaande familiegeschiedenis.

De familie Van Veen

Cornelis van Veen werd in 15 19 in Leiden geboren uit een enkele decennia eerder uit Zeeland geëmigreerde familie. Na zijn juridische studie werd Cornelis in 1551 pensionaris van zijn geboortestad, een functie die hij bekleedde tot 1561.' Enkele jaren later, in 1565, werd hij gekozen tot burgemeester; tijdens zijn ambtsperiode brak op 25 augustus 1566 de beelden-

storm los, een, actie waartegen de vier burgemeesters en het verdere stadsbestuur weinig vermochten te doen.* Juist deze woelige maanden zullen bij een vroom katholiek als Van Veen de afkeer voor de ketters zeer hebben versterkt en hem angst hebben ingeboezemd voor de niets ontziende agressie, die alles wat katholiek was, bij sommigen van hen kon oproepen. Ook na zijn aftreden als burgemeester in november 1566 had Van Veen nog een actief aandeel in het stadsbestuur, daar hij enkele maanden tevoren gekozen was tot lid van de veertigraad. Intussen bewoonde de oud-burgemeester met zijn gezin een royale woning aan de westzijde van het Pieterskerkhof, die hij in 1560 gekocht had van Willem van Lockhorst, zelf bewoner van het aloude, nabij gelegen Huis Lockhorst, dat later ook eigendom werd van de familie Van Veen.³ Het gezin bestond behalve uit Cornelis en zijn vrouw Geertruyd Simonsdr. van Neck (dochter van een vooraanstaand Amsterdams koopman), uit een tiental kinderen, zes zonen en vier dochters;⁴ wij zullen ze allen terugvinden op het genoemde familieportret.

Vermeld werd reeds dat Cornelis van Veen het in oktober 1572 voor de veiligheid van hemzelf en zijn gezin verstandiger achtte de stad te verlaten en naar Antwerpen te vluchten; de oudste, reeds zelfstandige zoon Simon, die waarschijnlijk al tot het calvinisme was overgegaan, bleef echter in de stad achter. Het huis aan het Pieterskerkhof werd al spoedig in gebruik genomen door de Geuzen, die er nog geen twee maanden later, op 10 december, de Delftse prior Cornelis Musius op afschuwelijke wijze martelden alvorens zij hem naar de galg op de Blauwe Steen in de Breestraat brachten.⁵ Wij laten de verdere gebeurtenissen in Leiden nu echter terzijde en volgen het gezin Van Veen op zijn odyssee. In februari 1573 vertrok de familie weer uit Antwerpen en begaf zich naar Luik, waar zij waarschijnlijk evenmin lang is gebleven, daar wij Cornelis in september 1574 als inwoner van Amsterdam ontmoeten.⁶ Alleen de in 1556 geboren zoon Otto bleef voor zijn opleiding in Luik. In Leiden had hij reeds tekenlessen gehad van Isaac Claesz. Swanenburgh en nu zette hij zijn opleiding voort bij de Luikse schilder-dichter Dominicus Lampsonius (1532- 1599); ook de kunstenaar Jean Ramey heeft hem waarschijnlijk les gegeven. Nog vóór Otto in 1575 naar Italië vertrok om zijn leertijd af te ronden, moet hij het thans in het Rijksmuseum te Amsterdam aanwezige paneeltje met een afbeelding van Leidens ontzet hebben geschilderd (afb. 1). Vanzelfsprekend had de kunstenaar zijn informatie niet uit de eerste hand en moet een ooggetuige van de Leidse gebeurtenissen hem vrij exacte gegevens hebben verstrekt. Gezien de stijl van het schilderijtje lijkt het vrij waarschijnlijk dat Van Veens vroegere leermeester Isaac Claesz. Swanenburgh deze informant was en dat hij Otto een vrij goed uitgewerkte tekening van de situatie tijdens de haring- en brooduitdeling heeft opgezonden.'

Vijf jaar lang bleef Otto van Veen in Italië (1575- 1 580), waar hij in Rome



Afb. 1. Uildeling van haring en brood op 3 oktober 1574, door Otto van Veen, ca. 1575. Olieverf op paneel, 40 x 59,5 cm. Amsterdam, Rijksmuseum.

werkte in het atelier van de vermaarde Federigo Zuccari. Na een langdurige reis via München en Aken keerde hij in 1583 in de Zuidelijke Nederlanden terug, waar hij in dienst trad van de prins-bisschop van Luik. In 1585 verruilde hij deze betrekking voor één bij de landvoogd Alexander Farnese, die hij tot diens dood in 1594 bleef dienen. Daarna begon hij een atelier te Antwerpen, waar tussen 1596 en 1600 Petrus Paulus Rubens als zijn leerling en medewerker werkzaam was. Bijna twintig jaar heeft Van Veen met veel succes in de Scheldestad gewerkt en schilderijen van velelei aard vervaardigd; in 1614 vertrok hij echter op uitnodiging van de aarts-hertogen **Albrecht** en **Isabella** naar Brussel, in welke stad hij tot zijn dood in 1629 woonachtig bleef. Met deze beknopte levensgeschiedenis zijn wij ver vooruit gelopen op ons verhaal, waarin immers Otto's bezoek aan Leiden in 1584 centraal staat.

Het familieportret

Ná 1574 was Cornelis van Veen weer naar Leiden **teruggekeerd**⁸ en had hij het huis aan het Pieterskerkhof weer betrokken. Daar ontstond waar-

Afb. 2. Het gezin van Cornelis van Veen, door Otto van Veen, 1584. Olieverf op doek, 165 x 250 cm. Parijs, Musée du Louvre.

1. Cornelis Jansz. van Veen (1519-1591)

2. Geertruyd Simonsdr. van Neck (-na 1589)

3. Simon Cornelisz. van Veen (- 1610)

4. Anna IJsnoutsdr. van Nes, echtgenote van 3

5. Elisabeth Cornelisz. van Veen

6. Jan Cornelisz. van Veen

7. Otto Cornelisz. van Veen (1556-1629)

8. Maria Cornelisz. van Veen (- 1612)

9. Gijsbert Cornelisz. van Veen (1562-1628)

10. Pieter Cornelisz. van Veen (ca. 1562-1629)

11. Aldegonda Cornelisz. van Veen

12. Tymon Cornelisz. van Veen (- vóór 1598)

13. Agatha Cornelisz. van Veen (1569-1623)

14. Maria Simonsdr. van Veen (- 1605), dochter van 3 en 4

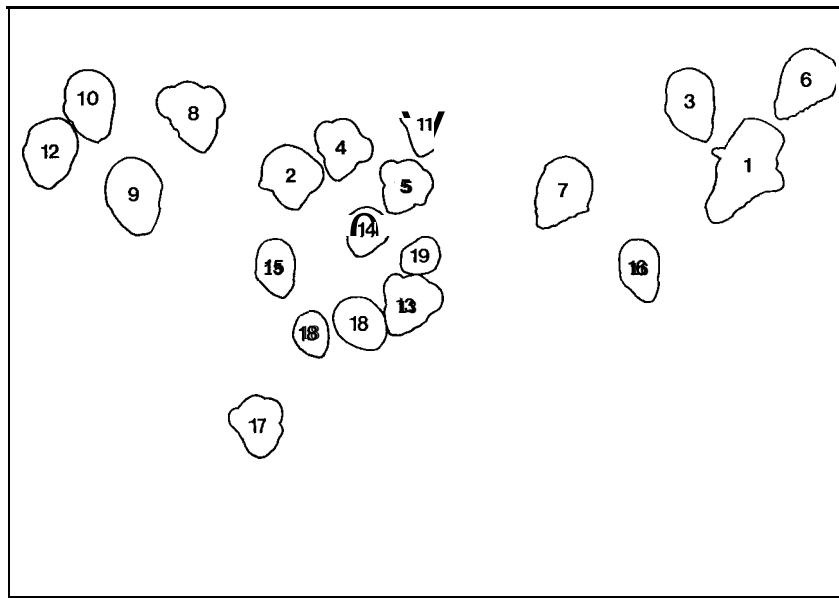
15. Margaretha Simonsdr. van Veen, dochter van 3 en 4

16. IJsnout Simonsz. van Veen, zoon van 3 en 4

17. Elisabeth Simonsdr. van Veen, dochter van 3 en 4

18. Nicolaes Huyghens van Swieten, zoon van 5

19. Huygh Huyghensz. van Swieten, zoon van 5.





schijnlijk het familieportret (afb. 2), dat Otto van Veen tijdens een verblijf te Leiden in 1584 heeft geschilderd en waarop de ouders en alle broers en zusters met hun kinderen zijn **verenigd**.⁹ Blijkbaar hebben, evenals in vele andere Leidse families uit die tijd, godsdienstgeestelingen geen breuk in de familie veroorzaakt, want ook de tot het protestantisme overgegangene gezinsleden zijn op het schilderij afgebeeld.

De negentien personen zijn weergegeven in een vertrek waarvan de wanden zijn behangen met verdure-tapijten. In het midden zien wij de schilder, half op de rug, doch het gelaat naar de beschouwer gekeerd;. op de **vóór** hem staande ezel bevindt zich een schilderij, dat wellicht Esther voorstelt. De verdere aanwezigen zijn in drie groepen verdeeld: rechts de vader met zijn twee oudste zoons en een kleinzontje, links de drie jongere zoons en een dochter, en in het midden de moeder met de overige dochters, een schoondochter en een vijftal kleinkinderen. Ondanks het jarenlange verblijf van de schilder in Italië, is het portret in opzet en uitvoering geheel Nederlands van aard. Het is vooral de compositie van het schilderij, die in de kunsthistorische literatuur veel kritiek heeft ondervonden. Sommige schrijvers achtten het stuk blijkbaar geheel mislukt,¹⁰ andere konden nog wel waardering opbrengen voor Van Veens hier gedemonstreerde gaven als portrettist.¹¹ Eerst in recente tijden heeft men zich gerealiseerd dat de kunstenaar in dit werk een, overigens niet geheel geslaagde, poging heeft gedaan een levendige groepering in een toen moderne stijl te ensceneren.¹² Om dit duidelijk te maken moeten we een stap terug doen in de ontwikkeling van het **16de-eeuwse** groepsportret.

Familieportretten kwamen voor het midden van de 16de eeuw vrijwel uitsluitend voor op luiken en soms op middenpanelen van altaarstukken; stijf werden de geknielde figuren naast en achter elkaar geplaatst, aan de ene zijde de man met zijn zonen, aan de andere zijde de vrouw met haar dochters. In de vroege zelfstandige familiegroepen zien we doorgaans een soortgelijke stijfheid; de figuren zijn strak naast elkaar geplaatst, soms staande, soms zittend achter een tafel. De ontwikkeling loopt vrijwel parallel aan die van de schuttersstukken,¹³ die een zelfde opzet vertonen, maar waar soms in verband met het grote aantal af te beelden personen enkele rijen boven elkaar zijn aangebracht. Slechts een enkele kunstenaar als Maerten van **Heemskerck** heeft al vroeg geprobeerd de starheid enigszins te doorbreken, zoals blijkt uit zijn familieportret in het museum te **Kassel**.¹⁴ Een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling leverde de Antwerpenaar Frans Floris met zijn in 1561 vervaardigde portret van de familie van Berchem, waar vooral de variatie in houdingen en bezigheden der geportretteerden een duidelijke levendigheid in het schilderij **brengt**.¹⁵ Een wel bijzonder opvallende prestatie leverde omstreeks 1571 Floris' stadgenoot Frans Pourbus de Oude met zijn Bruiloft van de familie **Hoef-**

nagel", waarop alle figuren tot hun recht komen in het grote, met behulp van een schuin geplaatste tafel, ruimtelijk ingedeelde vertrek; door de personen in groepjes te ordenen, is een al te grote rommeligheid **vermeden**.¹⁶ Ook hier vindt men een sterke variatie in houdingen en bewegingen. Pourbus vervaardigde met dit schilderij een onmiskenbaar hoogtepunt in de geschiedenis van het **16de-eeuwse** Nederlandse familieportret. In de volgende decennia zou geen enkele kunstenaar dit hoogtepunt nog evenaren. De meeste familiegroepen en schuttersstukken uit de jaren zeventig en tachtig vertonen nog de oude, stijve indeling of zijn, wanneer de kunstenaar een moderner opzet trachtte te maken, een perspectivisch niet duidelijk te verantwoorden wirwar van figuren.¹⁷ In deze ontwikkeling past ook het hier besproken schilderij van Otto van Veen.

Van Veen verdeelde zijn figuren in drie groepen; de beide zijgroepen waren het gemakkelijkst uit te beelden, aangezien daar voor slechts vier personen een redelijke ruimte beschikbaar was. Moeilijkheden kreeg hij echter bij de middengroep, waar een te groot aantal figuren op een te kleine ruimte is samengedrongen. Dit probleem had de kunstenaar slechts kunnen oplossen door zijn schilderij breder te maken (met het risico dat hij een ouderwetse en stijve indeling met teveel figuren naast elkaar zou krijgen) **óf** door (evenals Pourbus deed) een grotere diepte te suggereren. Door dit echter te verzuimen is Van Veen maar gedeeltelijk geslaagd in zijn opzet om een levendig gecomponeerd schilderij te maken. Veel gelukkiger was hij in zijn poging die levendigheid te versterken door een grote variatie in houdingen en gebaren der voorgestelden; daarbij kwam hij zelfs tot de originele vondst om van één van de kinderen niet het gezicht te laten zien, doch slechts de weerkaatsing daarvan in een door zijn nichtje voor hem opgehouden spiegel.

Beziat men het portret van de familie Van Veen in dit kader, dan wordt duidelijk dat de schilder hier een, helaas niet in **alle** opzichten geslaagde, poging heeft gedaan een schilderij te maken volgens de modernste opvattingen van zijn tijd en dat hij daarmee een niet te verwaarlozen bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van dit genre schilderijen in de volgende jaren.¹⁸

Men krijgt de indruk dat Otto van Veen er vrij aardig in is geslaagd de verschillende leden van de familie elk op hun eigen wijze weer te geven: de oude, wat patriarchale vader, de vrome, enigszins vermoeid uitziende moeder tussen haar kinderen en kleinkinderen, de beide oudste zonen Simon en Jan samen redenerend, de jongere zoon Gijsbert, die graveur was, met een tekening en graveursgereedschap in de hand, **enz.** De namen van alle voorgestelden zijn vermeld op het grote schild, dat in de rechter onderhoek van het schilderij is weergegeven en waarop men ook de wapens van de beide ouders **vindt**.¹⁹



Afb. 3. Cornelis van Veen en Geertruyd Simonsdr. van Neck, door Otto van Veen, 1584. Tekening in het Album Amicorum van Otto van Veen. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.



Afb. 4. Zelfportret door Otto van Veen, 1584. Tekening in het Album Amicorum van Otto van Veen. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.

Het verdient aandacht dat Otto tijdens zijn verblijf in Leiden in 1584 zijn ouders nogmaals heeft geportretteerd, nl. op een tekening (afb. 3) in zijn album amicorum, dat zich thans in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt.²⁰ De koppen van Cornelis van Veen en Geertruyd van Neck vertonen bijzonder veel overeenkomst met die op het schilderij. In hetzelfde album bevindt zich ook een zelfportret van de kunstenaar (afb. 4), geheel overeenkomend met dat op het schilderij en geplaatst in een lijstje, dat als twee druppels water lijkt op dat van de spiegel, waarin we op het doek het gezicht van zijn neefje zien afgebeeld; op deze manier heeft Van Veen in de tekening twee elementen uit het schilderij, zijn eigen gezicht en de lijst, tot een nieuw geheel samengevoegd.

Schilderij en album amicorum vormen de ons overgeleverde souvenirs van Otto van Veens familiebezoek van 1584. Of hij nadien nog vaker in zijn geboorteplaats geweest is, is niet bekend. In de volgende jaren zijn de

beide ouders overleden (vader Cornelis in 1591), terwijl verschillende van de kinderen uit de stad vertrokken om zich elders te vestigen.²¹ De verdere lotgevallen van het grote schilderij zijn ons ook maar zeer fragmentarisch bekend. De tekst op het schild in de linkeronderhoek van het portret deelt mede, dat Otto dit werk vervaardigde voor zichzelf en de zijnen en dat, wanneer hij zonder zonen zou komen te overlijden, het zou overgaan op de mannelijke afstammelingen uit de oudste nog voortlevende tak van de familie. Of de schilder zijn familieportret inderdaad mee naar Antwerpen heeft genomen en of gedurende langere of kortere tijd aan deze bepaling de hand is gehouden, lijkt onzeker. Gebleken is dat het in 1788 toebehoorde aan het Haagse schildersgenootschap Pictura²² en de mogelijkheid bestaat dat dit in 1656 opgerichte genootschap het schilderij ten geschenke heeft ontvangen van haar eerste secretaris, de advocaat Mr. Cornelis van Veen (1602-1687). Deze Cornelis van Veen, was de oudste zoon van de op het portret afgebeelde Pieter van Veen, de op één na oudste zoon van de familie.²³ Hoewel helaas nadere aanwijzingen ontbreken, is het zeker niet onwaarschijnlijk dat het schilderij via deze jongere tak van de familie in Den Haag terecht is gekomen. Ook daar zou het echter niet voor altijd blijven, want met een groot deel van de verdere verzameling van Pictura verdween het aan het einde van de 18de of in het begin van de 19de eeuw op onbekende wijze uit de genootschapslokalen.²⁴ Het dook pas weer in 1835 op bij een veiling in Parijs, waar het voor de verzameling van Koning Louis Philippe werd aangekocht.²⁵ Zo belandde dit voor de Leidse geschiedenis en kunst zo belangrijke familie-stuk tenslotte in het Louvre in Parijs.

AANTEKENINGEN

1. Zie voor gegevens over Cornelis van Veen en zijn familie: G. Eschauzier, Het Leidsche Geslacht Van Veen, **Genealogische en Heraldische Bladen** 3 (1908), blz. 360-380; E. B. F. F. Wittert van Hoogland, **Geschiedenis van het geslacht Wittert met de daaruit in vrouwelijke lijn gesproten familiën**, 's-Gravenhage 1914, blz. 15541555; N. J. Pabon, Iets over Mr. Pieter van Veen en zijn familie, **Oud-Holland** 41 (1923-1924), blz. 241-249.

2. L. Knappert, **De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad**, Leiden 1908, blz. 225 e.v.

3. Ten onrechte menen sommige auteurs, zoals b.v. P. J. Blok, **Geschiedenis eener Hollandse Stad**, dl. 11, 's-Gravenhage 1912, blz. 6, dat Cornelis van Veen in 1560 het huis Lockhorst kocht. Deze koop betreft echter een ander huis, terwijl Lockhorst eerst in 1608 werd verkocht aan Cornelis' oudste zoon, Mr. Symon van Veen. Vgl. F. A. Holleman, **Dirk van Assendelft, schout van Breda, en de zijnen**, Zutphen 1953, blz. 299-300.

4. Eschauzier, **a.w.**, blz. 367-369.

5. R. Fruin, **Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616**, 's-Gravenhage 1893 (werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, derde serie nr. 1), blz. 121; Knappert, **a.w.**, blz. 265-266; A. van Dijk, **Cornelis Musius, een Delftse martelaar van 1572**, Utrecht-Brussel 1947 (Batavia Sacra), blz. 61-64.

6. Zie over de vlucht naar Antwerpen en de verhuizing naar Luik, alsmede voor verdere gegevens over Otto van Veen: J. van den Brande, **Geschiedenis der Am werpsche Schilder-**

- schoof, Antwerpen 1883, blz. 403; F. M. Haberditzl, Die Lehrer des Rubens, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* 27 (1907-1909), blz. 161-235 (speciaal blz. 193). Zie over Van Veen in Amsterdam: J. E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam* 1578-1795, Haarlem 1903-1905, dl. I, blz. 30.
7. Ook R. van Luttervelt, De Leidse haring- en brooduitdeling in woord en beeld, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken (Leids Jaarboekje)* 52 (1960), blz. 71-88, wees reeds op de mogelijkheid dat Otto van Veen werkte naar een tekening van Isaac Claesz. Swanenburgh.
8. Mogelijk keerde hij terug in 1576, toen de uitgewekenen weer in het bezit van hun verbeurd verklaarde goederen werden gesteld. Vgl. W. A. Fasel, De Leidse glippers, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken (Leids Jaarboekje)* 48 (1956), blz. 78 en 85.
9. Olieverf op doek, 165 x 250 cm. Musée du Louvre, Parijs. Zie: E. Michel, *Catalogue raisonné des peintures du Moyen-Age, de la Renaissance' et des temps modernes. Peintures flamandes du XVe et du XVIe siècle. Musée National du Louvre*. Paris 1953, blz. 264-266., nr. 2191. Toen het portret werd geschilderd waren acht van de tien kinderen nog ongehuwd. De oudste dochter, Elisabeth, was reeds weduwe en had twee kinderen, de oudste zoon, Simon, was gehuwd met Anna van Nes (mede afgebeeld) en had al vier kinderen. Eén van hen, Elisabeth Simonsdr. van Veen (het meisje op de voorgrond bij de poes), huwde in 1609 met Joost Isaacsz. van Swanenburgh, een zoon van Otto van Veen's eerste leermeester Isaac Claesz.
10. Haberditzl, a.w., blz. 200-201 („kein sehr erfreuliches Bild“).
11. L. van Puyvelde, *La peinture flamande au siècle de Bosch et Breughel*, Bruxelles 1964, blz. 387.
12. H. Gerson en E. H. ter Kuile, *Art and architecture in Belgium 1600 to 1800*, Baltimore 1960, blz. 54; H. Vey, Gottfried von Wedig, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 24 (1962), blz. 302.
13. Vgl. de afbeeldingen bij A. Riegl, *Das Holländische Gruppenporträt*, Wien 1931.
14. G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, dl. IV, 's-Gravenhage 1941-1942, blz. 343 (afb.). Dit schilderij werd vroeger wel aan Jan van Scorel toegeschreven, doch tegenwoordig is de toeschrijving aan Maerten van Heemskerck algemeen aanvaard (zie ook catalogus tent. *Jan van Scorel*, Centraal Museum Utrecht, 1955, nr. 83).
15. Museum Wuyts-van Campen-Caroly, Lier. Ten onrechte stelde Van Puyvelde dit schilderij op naam van Adriaen Key. Zie: L. van Puyvelde, Floris ou Key? Le Portrait de la Famille van Berchem, *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België* 14 (1965), blz. 197-204, met afb.
16. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel, nr. 944. Zie o.a.: catalogus tent. *De Eeuw van Bruegel*, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel 1963, nr. 198 (met afb. en opgave van verdere literatuur) en P. Philippot, Le portrait à Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle, *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België* 14 (1965), blz. 177-178 (met afb.).
17. Een voorbeeld van de eerstgenoemde categorie is het portret van de familie Dousa, afgebeeld op p. 201: tot de tweede categorie behoort het schutterstuk uit 1583 door Cornelis Cornelisz. van Haarlem in het Frans Halsmuseum te Haarlem, afgebeeld bij Riegl, a.w., plaat 34.
18. Vgl. Vey, a.w., blz. 302; A. P. de Mirimonde, Deux portraits de J. C. Droochsloot par lui-même, *Oud-Holland* 73 (1958), blz. 235-238, noot 8.
19. Dat van Cornelis van Veen is vals, aangezien het gebaseerd is op de door Otto gepretendeerde afstamming van de familie uit een bastaardtak van de Brabantse hertogelijke familie. Zie Eschauzier, a.w., blz. 362-363. Het juiste wapen is weergegeven door G. van Rijckhuysen en A. Delfos, *Wapenkaart behelzende alle wapens en noamen van de edelgrootachtbare heeren veertigen der Stad Leyden*. Leyden 1758, nr. 2,7,5.
20. P. Visschers, *Vrienden-album van Otho Vaenius naar een Latynsch handschrift der XVIe eeuw*, Antwerpen 1853; J. van den Gheyn S.J., *Album Amicorum de Otto Venius. Reproduction integrale en facsimilé avec introduction, transcription, traduction, notes*, Bruxelles 1911.
21. Behalve Otto zelf waren ook Symon (naar Den Haag), Pieter (naar Den Haag), Jan (naar Rijksburg), Gijsbert (naar Antwerpen), Hillegond (naar Brabant), Agata (naar Haarlem) en Maria (naar Haarlem) uit de stad vertrokken, terwijl Thyman jong overleed. Hun moeder Geertruyd van Neck leefde nog op 15 oktober 1589, maar was waarschijnlijk vóór

8 december 1594 overleden (huwelijkse voorwaarden van resp. Elisabeth en Jan van Veen).

22. Op 21 mei van dat jaar maakte de kunstenaar Aert Schouman een aquarel, waarin het schilderij is afgebeeld. Deze aquarel kwam voor in de veiling Kramm, Utrecht, 7-12-1875, nr. 3726 en op de veiling A. J. Nijland, Amsterdam, 23-2-1929, nr. 2739. Zie H. van Hall, **Portretten van Nederlandse beeldende kunstenaars**. Amsterdam 1963, nr. 2138,1.

23. Zie over hem: Pabon, a.w., blz. 241-249.

24. J. Gram, *De schildersconfrerie Pictura en hare Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage*, Rotterdam 1882, blz. 74.

25. Michel, a.w., blz. 266. Aanvankelijk werd het in het Paleis te Versailles opgehangen, maar in 1848 naar het Louvre overgebracht.

CIVIELRECHTELIJKE PROCEDURES TEN TIJDE VAN HET BELEG

ENKELE BLADZIJDEN UIT DE LEIDSE KENNINGBOEKEN

door

R. J. Spruit

In het wel zeer rijke Leidse Gemeentearchief bevinden zich in het Oude Rechterlijke Archief de zgn. Kenningboeken, met tal van stukken die ons enigszins een beeld geven van de civiele rechtspraak in de late middeleeuwen. Een bloemlezing van Dr. P. J. Blok in 1884¹ en later onder meer een integrale uitgave over de jaren 1570 tot 1580 door Dr. M. D. Osinga en Dr. W. S. Gelinck in 1928 en 1930,² alsmede de studies van Robert Fruin,³ maakten deze vorm van rechtspleging voor een bredere kring toegankelijk.

Het lijkt ons zinvol op deze plaats enige voorbeelden van civiele procedures ten tijde van het beleg aan de hand van de Leidse Kenningboeken nader te belichten, waarbij de keuze uiteraard is gevallen op kwesties die direct of indirect een gevolg waren van de oorlogshandelingen ten tijde van of even vóór het beleg. Alvorens hiertoe over te gaan is het zaak even stil te staan bij deze vorm van rechtspraak en de gebruikte terminologie. Wij volgen hierbij de opmerkingen van Fruin⁴ en De Blécourt.⁵

Als een mondelinge behandeling van een zaak, om welke reden dan ook, niet afdoende bleek, bestond de mogelijkheid binnen drie dagen een eis in te dienen. De klerk schreef de eis in het Kenningboek en deed de tegenpartij (verweerder) een afschrift toekomen. In Leiden was de kenning minder vrijblijvend dan elders,⁶ want de verweerder moest „aan de kenning gaan” of „zich verwonnen geven” en wel binnen de termijn van alweer drie dagen. Fruin ziet hierin een overblijfsel van de oude gewoonte elkaar de handschoenen toe te werpen. De eiser betaalde een pand (wedde) evenals de verweerder, die aldus „aan het wed gedrongen” werd. De verliezende partij verbeurde het pand. Zodra aan deze eisen was voldaan was de procedure in gang gezet (de kenning is geknoot of geknocht). Hierna begon het onderzoek door de Vierschaar van Schepenen. Dit onderzoek kon, al naar gelang de aard van het geval, een zeer diepgaande en langdurige zaak worden.

Fruin merkt op dat de getuigenverhoren „Voor die groene scijsf’ in het Stadhuis* in theorie een vrijblijvend karakter droegen en slechts dienden tot het bevorderen van een duidelijk inzicht in de zaak door de schepenen, waarbij dus geen sprake van „dingplicht” behoorde te zijn. De door de eiser en verweerder ingebrachte argumenten alsmede het onderzoek van de schepenen enz., werden samengevat onder de term kenning. In het Kenningboek nu vinden we de door elk der partijen ingebrachte „kenning” (verklaring of bewering) en in een aantal gevallen de in enkele aantekeningen weergegeven uitspraak van de schepenen. Ondanks deze beperkingen zijn de kenningboeken een belangrijke bron tot beter begrip van de ingewikkelde rechtspraak en de maatschappelijke verhoudingen in vroeger eeuwen, zoals uit onderstaande beknopte bloemlezing moge blijken. Voor de volledigheid dient opgemerkt te worden dat zowel eiser als verweerder in de regel een „voorspraeck” machtigden om hun zaak te behartigen.

Een ketter als borg⁹

Jan Gerrijtsz. de Haes heeft bij de snijder Jan Harmansz. beslag laten leggen (gepand) volgens een eerder gewezen vonnis, en daarbij Huijch van Alckemade tot borg gesteld. Omdat Van Alckemade echter een ketter was, zijn zijn goederen verbeurd verklaard „ten behouwe van sijne Majesteijt” zodat zijn credieten enz. „van nullité ende van onwaerden gehouden zullen wesen” totdat het beslag is opgeheven. De snijder beweert beslist niet onwillig te zijn tot betalen en „met zijn penningen altijt gereet geweest” te zijn, maar wel prijs te stellen op een andere borg. Het gaat bij deze kwestie om een som van „vier ponden grooten vlaems”, waartoe op het „huijs ende erve” van de snijder, „gelegen opten Rijn”, beslag is gelegd.

De Haes verweert zich met op te merken dat het beslag door de Hertog van Alva een onrechtvaardige zaak was, waarbij ontkend wordt dat „denzelfden hertooch oijt van diesweegen die commissie ofte oock die macht gehadt heeft dan alleenlicken vuyt hemzelven tselve heeft gedaen, om veel menschen te bederven”. Immers de wettige vertegenwoordiger van koning Philips II is de Prins van Oranje, stadhouder van Holland. En door de „gracie” van deze prins is de borg inmiddels „ontslagen ende gevrijt”. Deze op listige wijze in het politieke vlak getrokken affaire eindigt met het in het gelijk stellen van de snijder. De schepenen zijn van mening dat de borg te weinig solide is en er „qualicken gepant” is.

De kerfstok van een hopman¹⁰

Zoals bekend veroorzaakte het talrijke soldatenvolk binnen de stad

de Leidse bevolking veel overlast. Zo kon menige herbergier naar zijn geld fluiten. Zo niet Claes Maertsz. de Zwart, waard van „De Gulden Clock”, die beslag heeft laten leggen op geld, bestemd voor hopman C. Tubinck. De hopman heeft flink gedronken want zijn schuld is opgelopen tot een bedrag van „zeven carolus-gulden twee st. als reste van meerder **somme**, ter cause van verteerde **costen**, **verdroncken** gelagen **ende** verleijt **gelt**, aen wijn . . .”

De hopman wijst de zijns inziens „ongefondeerde ende frivole eisch” van de hand en merkt op „dat ten tijde de verweerder ten huijsen van den eijsscher thujs lach, aldaer mede es gecomen eenen joncheer, die aldaer oock ettelicken tijt thujs gelegen **ende** geteert heeft gehad”. Het lukt hem echter niet de schuld af te schuiven. Pas vier maanden later doen de schepenen uitspraak. De waard is inmiddels overleden, maar zijn weduwe zweert dat „de penningen in questie thaeren huijse bij den verwerer ende zijn **genooden** zijn verteert”, waarop de waard, zij het postuum, in het gelijk wordt gesteld.

Een edelman belasterd

Jan Claesz., een wijnverlater, heeft het praatje rondverteld dat „joncheer Johan van Duvenvoorde, ridder, heere tot Warmond etc. alle de boijten **ende** **prijzen**, dewelcke bij de knechten ofte soldaten van hopman Gerijt van der Laen werden aengehaelt, speelde, tsijnen profijte streeck, naer hem nam, **ende** dat hij oock daarmede betaelde de schulden van sijnen heer vader”.

De edelman is over deze roddel ten zeerste gebelgd „overmits hij oorspronckelick van ridderschapen es gedescendeert **ende** hem sulcx te verwit soude staen tot sijnen groote diffamie **ende** schande”. Hij eist dan ook dat Jan Claesz. zijn woorden voor de Vierschaar herroept en voorts behalve de proceskosten „vijftich carolusgulden” zal betalen „tot behooff van der armen”. Waarbij Van Duvenvoorde opmerkt nog liever een dergelijk bedrag zelf te betalen dan zulke vreselijke laster te moeten aanhoren.

De wijnverlater verweert zich geschrokken. Hij zou slechts opgemerkt hebben dat de edelman „een baetsoucker was **ende** tot sijn **ende** sijne profijten nam **ende** tsijnder tafel streeck eenige goeden ofte penningen, diewelcke die schamele ruijters ofte vrijboijters toequamen, die haer lijff daeromme geavontuijert hadden **ende** sommige oock int avontuijeren haer leven gelaten hebben”. En als hij onverhoopt meer heeft gezegd, dat is dat „uut een onbedachte haesticheijt geseijt”.

De dood van een glipper¹²

Jan Woutersz. Steen heeft ondanks „zeeckere placate, **wanwegen** die Prince van Orangien als stadthouder van de Conincklicke Majesteijt alhier gepubliceert”, gecorrespondeerd met buitenlanders. Schout Van **Brouc-**hoven heeft hiervan lucht gekregen en Steen gedagvaard. Deze verschijnt niet, maar maakt zich schuldig aan een tweede misdaad door in oorlogstijd over de stadsmuur te klimmen. De ongelukkige valt echter dood op het ijs „**ofte** int **watere**”.

De schout eist nu het verbeurd verklaren van zijn goederen, subsidiair een bedrag van „tien ponden vlaems”. De „**voorspraeck**” van de weduwe stelt een handig stuk op. Gewezen wordt op het feit dat nog helemaal niet bewezen is, dat Jan Woutersz. „**eenige** missiven van de vianden ofte fugitiven ontfangen heeft gehad”. Wie weet bovendien zeker hoe het gekomen is dat de overledene „**soe jammerlick** int ijs gebleven **ende** doot gestorven is”. Bovendien is het lichaam van Steen, dat eerst aan de galg heeft gebungeld „in allen schijn off hij misdaen **hadde**”, op last van „**sijne** Fiirstliche Gnaden (de Prins) wederomme vandaer genomen **ende** begraven”. De verweerder besluit met „want als tlichaem niet **geconfis-**queert **can** werden **soe** en **can** oock veel te min vallen een eenige confiscatie van goeden”, zelfs niet als de betreffende Jan Woutersz. het ten laste gelegde zou hebben bekend.

Door de vijanden vernielde gewassen¹³

Talrijke problemen ontstaan door het feit dat velen niet wilden betalen voor door hen gehuurd land buiten de stadsmuren, waar tijdens het beleg immers geen gebruik van gemaakt kon worden.

Zo eist Jan Paedts Cornelisz. dat Maerten Pietersz. van Sassem de achterstallige landhuur ten bedrage van 167 carolusgulden zal betalen. Van Sassem verweert zich met de woorden dat hij „tlandt, in questie sijnde, int jaer van LXXII nijet met rusten noch vrede en heeft mogen gebruijcken”, omdat de vijanden alsmede „**onse soldaten**” al de vruchten en gewassen hebben „**benomen ende** affhendich gemaect”.

De gedupeerde stelt voor dat buren „**ofte** goede mannen, dies hen van de sake verstaende sijn ofte daervan weten” zullen taxeren welk bedrag hij dient te voldoen. De schepenen houden voorshands de zaak aan tot „Woonsdach naar Paesschen”.

Delftse schutters en Leidse kaas¹⁴

De toelevering van victualiën leidt in deze onrustige tijden tot grote pro-

blemen. **Zo** beklagt „Jacop Martensz. alias Jacop Rijck, boomgaertman”, zich erover dat de „42 comijnde caesen” door hem in Delft meegegeven aan de „schuijtevoerder Gerrit Pietersz.” nooit op de plaats van bestemming zijn gearriveerd. De schipper verklaart dat de wacht van Delft zijn kazen heeft afgenomen en hem bovendien heeft „geapprehendeert (in hechtenis genomen), zoedattet de gedaegde van costen ende uijt sijn eijgen buidel verschoten heeft meer als vijff pont vlaems”.

De arme man wijst er verontwaardigd op dat hij niet alleen „sijn uijterlijcxste beste gedaen heeft omme de caesen te beschermen”, maar bovendien zijn arbeidsloon moest derven. De schepenen verklaren dat Gerrit niettemin de schade moet vergoeden, te weten een bedrag van 27 gulden. Een derde deel direct „ende Sunte-Jacobs ende Alreheijligendagen” de rest. De gedaagde moet dan zelf maar proberen bij de schutters van Delft verhaal te maken.

In beslag genomen koebeesten¹⁵

Dirc Dircxz. van Rijnsburg heeft schipper Cornelis Jacobsz. bereid gevonden zijn 9 koeien van Heemstede naar Leiden te brengen „waervan hij hem van elcke beeste twee carolus-gulden belooft heeft”. Ook de eigenaar en zijn jongere broer zullen meevaren. Al spoedig gaat het mis, want „omtrent de baecktonne van Haerlem” nemen „slandts vijanden ofte vrijbuijters” schuit en lading in beslag. Volgens het verweer van de eigenaar is vervolgens door schipper en passagiers besloten het beslag af te kopen op voorwaarde dat dan van een vrachtprijs geen sprake meer zou zijn. Te Leiden aangekomen laat de schipper echter beslag leggen op de koeien en eist het bedongen loon voor het met groot gevaar „ende in pericule van sijn lijff” vervoeren van de koeien. Aan de schepenen nu de taak om uit te zoeken hoe de vork in de steel zit.

Een „koopje” op drie oktober¹⁶

Op de derde oktober 1574, na de noon, loopt de zestigjarige pottbakkersweduwe Maritgen Adriaensdr. uitgelaten door Leiden „als deser Stede — Godt danc — ontzet ende van slandts vijanden geredimeert” is. In de buurt van Gansoord ziet zij soldaten die voor een prikje buitgemaakte koeien verkopen. Haastig schiet zij een kennis, de „voerlaeckenreeder Aelbrecht Pietersz.“, aan en vraagt hem voor haar dochter Adriana twee koeien te kopen, want Adriana heeft tijdens het beleg twee koeien moeten afstaan voor de algemene distributie.

Als het tweetal met de koeien bij de dochter arriveert, blijkt deze helemaal geen behoefte te hebben aan „beutbeesten”. Geen nood. Ael-

brecht biedt aan de koeien door te verkopen, als Adriana hem wel even het geld leent om eerst de soldaten te kunnen betalen.

Over de teruggave van dit geleende bedrag gaat het probleem, want na enige tijd dient Adriana een eis in tot betaling van „vijff ponden grooten vlaems”. Aelbrecht daagt nu de weduwe om hem te vrijwaren van de door haar dochter ingebrachte eis. De weduwe verweert zich door mee te delen dat Aelbrecht op de avond van de bewuste dag met een „blijde wesen” is komen vertellen „dat hij de beesten alweder vercoft ende daervan eenen goeden dach huere, als twee gulden genoten hadde”, waarbij hij gezegd zou hebben dat hij een nog hogere prijs had kunnen krijgen „hadde hij hem wat stijver gehouden”. De „schamele ende desolate weduwe” wijst er verder op dat van geen echte overeenkomst sprake is en dat zij immers maar een vrouw is en bovendien geen koopvrouw. Gelukkig komen op de één of andere wijze na enige tijd de drie partijen min of meer tot een schikking, waarop de schepenen tenslotte bepalen dat elk van de drie een deel van het betreffende bedrag zal betalen.

AANTEKENINGEN

1. P. J. Blok, *Leidsche Rechtsbronnen uit de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1884 (Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen).
2. M. D. Osinga en W. S. Gelinck, *Kenningboek der stad Leiden 1570-1580*, 's-Gravenhage 1928-1930, 2 delen (Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen).
3. R. Fruin, Over waarheid, kenning en zeventuig, in: *Verspreide Geschriften*, deel VI, 's-Gravenhage 1902, blz. 3 15.
4. Fruin, a.w.
5. A. S. de Blécourt, Voorbericht bij het tweede stuk van Osinga en Gelinck, a.w., blz. VIII-IX.
6. Fruin, a.w., blz. 348.
7. Fruin, a.w., blz. 349.
8. Fruin, a.w., blz. 348, noot,
9. Osinga en Gelinck, a.w., deel I, nr. 93. Eis 5 dec. 1572, verweer 8 dec. 1572, uitspraak 28 jan. 1573.
10. Osinga en Gelinck, a.w., deel II, nr. 128. Eis 3 april 1574, verweer 4 april 1574, uitspraak 4 aug. 1574.
11. Osinga en Gelinck, a.w., deel II, nr. 130. Eis 5 april 1574, verweer 8 april 1574.
12. Osinga en Gelinck, a.w., deel II, nr. 125. Eis ongedateerd, verweer 9 febr. 1574.
13. Osinga en Gelinck, a.w., deel II, nr. 143. Eis 9 dec. 1574, verweer 12 dec. 1574, zaak „in state” gehouden 23 maart 1575.
14. Osinga en Gelinck, a.w., deel II, nr. 141. Eis 18 nov. 1574, verweer 21 nov. 1574, uitspraak 9 maart 1575.
15. Osinga en Gelinck, a.w., deel II, nr. 145. Eis 16 dec. 1574, verweer 17 dec. 1574.
16. Osinga en Gelinck, a.w., deel II, nr. 142. Eis 9 dec. 1574, verweer 2 dec. 1574, uitspraak 2 febr. 1575.

EEN LEIDSE LOTERIJKAART UIT DE ZESTIENDE EEUW

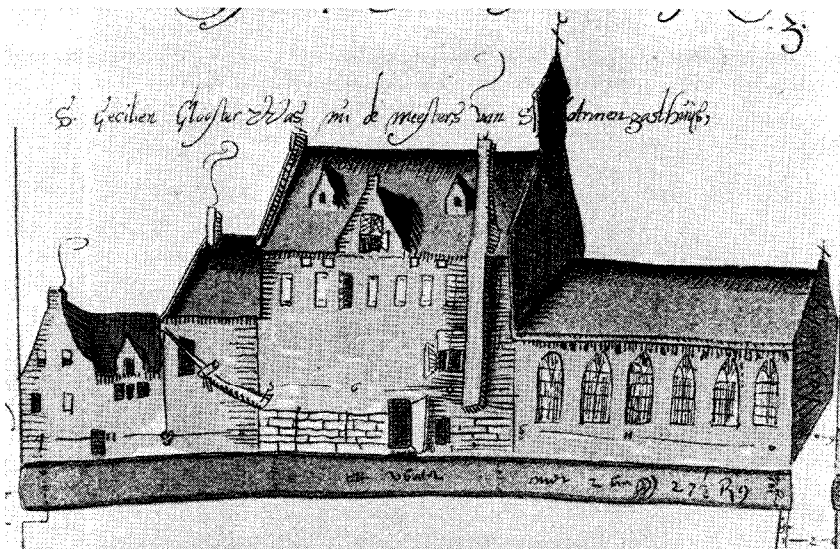
door

drs. R. E. O. Ekkart

Op 20 februari 1577, een jaar na de ernstige moeilijkheden van 1576, waarbij talloze behoeftige Leidenaars door honger waren omgekomen, behandelde de Leidse veertigraad een belangrijk rapport over stedelijke armenzorg. Of Jan van Hout, die als stadssecretaris het rapport ter vergadering voorlas, ook de opsteller ervan was, is niet zeker, maar lijkt wel waarschijnlijk.* Uit het gehele rapport spreekt een voor die tijd zeer vooruitstrevende opvatting over armenzorg. De inspiratie hiertoe was vooral afkomstig van het een halve eeuw eerder verschenen boekje van de Spaanse wijsgeer Ludovicus Vives (*De Subventione Pauperum*),² terwijl wellicht ook contacten met de toen sinds kort in het land teruggekeerde oud-secretaris van Haarlem Dirck Volckertsz. Coornhert bevruchtend hebben gewerkt. Deze vermaarde graveur en literator, met wie Van Hout bevriend was, kan beschouwd worden als één van de belangrijkste grondleggers van de armenzorg in Nederland, wiens geschriften grote invloed gehad hebben op de ontwikkeling daarvan in de volgende *decennia*.³

Uitgaande van de verantwoordelijkheid van het stadsbestuur voor een goede en doeltreffende armenzorg, worden in het Leidse rapport van 1577 allereerst de oorzaken van de bijzonder grote armoede in de stad opgespoord. Deze inleiding wordt gevolgd door voorstellen voor een nieuwe organisatie van de hulp aan de huiszittenarmen en van de gasthuizen. Deze laatste zouden óf in het Catharinagasthuis óf in de Camp moeten worden samengebracht; in het laatste geval zou daaraan ook een pesthuis kunnen worden toegevoegd. Ter financiering van dit alles zou men een loterij kunnen organiseren, waaruit men verwachtte een behoorlijk bedrag te kunnen overhouden.

Het houden van loterijen ten behoeve van openbare instellingen was toen in de Nederlanden een al ruim een eeuw bekend *verschijnsel*.⁴ Zo werden in 1444 in niet minder dan drie steden, nl. Oudenaarde, Utrecht en Sluis, loterijen uitgeschreven om de positie van de stedelijke kas te



Afb. 1 St. Ceciliaklooster omstreeks 1586. Tekening in het Chaertbouc van Salomon van Dulmanhorst, Leiden, Gemeente-archief.

versterken, terwijl uit de vroege 16de eeuw voorbeelden van dergelijke ten behoeve van kerken georganiseerde inzamelingen bekend zijn.⁵ Ook uit de aan 1577 voorafgaande decennia zijn voorbeelden bekend, zoals de Amsterdamse loterij van 1560, waardoor in 1561 het Burgerweeshuis aldaar kon worden herbouwd,⁶ en de Delftse, waarnaar in het Leidse rapport nadrukkelijk wordt verwezen.⁷ Het zou echter nog geruime tijd duren voordat men in Leiden tot uitvoering van de plannen overging. Wel was men hier kort na 1577 getuige van een kleine particuliere loterij, waarvoor de Staten van Holland in 1579 octrooi verleenden aan Anthoni Fererisz., die hoopte door verloting van zijn huis en inboedel een dreigend faillissement te kunnen afwenden.⁸

Eerst in februari 1592 aanvaardde de veertigraad het voorstel tot bouw van een pesthuis in de Camp ter plaatse van het St. Ceciliaklooster (afb. 1). Daar er intussen ook grote behoefte was ontstaan aan een dolhuis, werd besloten beide instellingen in één complex te verenigen. In maart 1593 gaven de Staten van Holland toestemming tot het houden van een loterij ten behoeve van de bouw van een pest- en dolhuis.⁹ In dat laatste decennium van de 16de eeuw hebben de Staten van Holland en die van Zeeland een vrij groot aantal octrooien voor loterijen verleend. Eén der bekendste

ervan, tevens wellicht een belangrijk voorbeeld bij de realisering van de Leidse plannen, werd wederom te Amsterdam gehouden en was georganiseerd ten behoeve van de uitbreiding van het dolhuis; de verkoop van loten begon daar in juni 1591, terwijl de trekking, waarbij uitsluitend zilveren voorwerpen te winnen waren, in augustus 1592 plaats vond.¹⁰ Van de als affiche voor deze Amsterdamse loterij gebruikte loterijkaart zijn toevallig enkele exemplaren bewaard gebleven. Deze zeer grote, door Harmen Jansz. Muller in 1591 uitgegeven houtsneede¹¹ geeft in de bovenste sectie afbeeldingen van het dolhuis aan de Kloveniersburgwal, zowel van de voorkant als van de zijkant, met bovenaan de wapens van Holland en Amsterdam. De middelste baan is gereserveerd voor een plaat van de in rijen uitgestalde te winnen zilveren voorwerpen, terwijl in het onderste stuk de loterijvoorwaarden zijn opgesomd. Aangezien bij zulke loterijen niet alleen in de eigen stad, maar ook in vele andere plaatsen loten werden verkocht,¹² moeten er van de kaarten grote oplagen gedrukt zijn, maar die vele honderden exemplaren zijn steeds vrijwel allemaal verloren gegaan. Zo is er bijv. van de in 1546 door Dirck Volckertsz. Coornhert naar een ontwerp van Maerten van Heemskerck in hout gesneden Haarlemse loterijkaart geen exemplaar meer te vinden. Tot de zeldzame nog bekende voorbeelden uit de 15de en 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw behoren de kaarten van de loterijen te Brugge (1496),¹³ te Mechelen (1520),¹⁴ te Gouda (1609)¹⁵ en te Egmond aan Zee (1615).¹⁶

Nadat de Staten van Holland in 1593 octrooi hadden verleend voor de Leidse loterij, heeft de eigenlijke voorbereiding onder leiding van Jan van Hout nog enkele jaren geduurd. In oktober 1595 was men zover dat men besloot dat de loterij in de maanden mei tot augustus 1596 zou kunnen worden gehouden.¹⁷ Aangezien de Staten van Zeeland intussen op 7 april 1595 toestemming hadden verleend een loterij te organiseren voor de bouw van een nieuw weeshuis te Middelburg,¹⁸ vreesde men in Leiden dat beide acties elkaar zouden benadelen en zond men twee gezanten naar Middelburg om de autoriteiten aldaar te bewegen hun loterij enige tijd op te schorten.¹⁹ Deze actie had waarschijnlijk geen resultaat, want de incomplete Middelburgse archiefgegevens wijzen erop dat ook daar loterij en trekking in 1596 plaats hadden.²⁰

In Leiden zag men kans aan de loterij een bijzondere attractie te verbinden, nl. een groot rederijkersfeest, eveneens georganiseerd door Jan van Hout, die zelf voor deze gelegenheid zijn bekende loterijspel schreef. Behalve door de als gastheer optredende Leidse kamer De Witte Acolyen, werd aan dit landjuweel door een tiental andere kamers deelgenomen.²¹ De drukte die dit rederijkersfeest met zich mee bracht, was bedoeld om de belangstelling voor de loterij te stimuleren, hetgeen blijkbaar nogal geslaagd is, want de in augustus 1596 getrokken loterij

leverde „een goede somme gelts boven alle oncosten” op.²² Die onkosten waren overigens niet gering, niet alleen door de uitvoerige organisatie, maar vooral ook door het grote bedrag dat was geïnvesteerd in de als prijzen beschikbaar gestelde zilverwerken.²³

De schilder-magistraat meester Isaac Nicolai (Isaac Claesz. Swanenburgh; 1538-1614), die in 1577 als jongste veertigraad aanwezig was, toen bij de voorlezing van het rapport over de armenzorg voor het eerst sprake was van deze **loterij**,²⁴ was op diverse wijzen bij de uitvoering van de beide evenementen van 1596 betrokken. Als lid van het stadsbestuur (tot de zomer van 1596 was hij schepen van de stad) trad hij op als gecommitteerde van de **loterij**,²⁵ voor welke activiteiten hem een kleine zilveren beker ter waarde van 12 gulden en 8 stuivers werd **uitgereikt**.²⁶ Belangrijker zijn echter de bijdragen die hij als kunstenaar leverde. Van het rederijksfeest bestaat een uitvoerige **rekening**,²⁷ waarin ook diverse betalingen aan kunstenaars zijn vermeld. **Jacques** de Gheyn graveerde twee koperen plaatjes: het één, het blazoën van de rederijkerskamer De Witte Acolyen voorstellend, voor de „**chaerte**” waarmee deze kamer de andere Hollandse rederijkerskamers voor het feest **uitnodigde**, het tweede, een door een narrenkap omgeven wereldbol voorstellend, bestemd voor de chaerte waarmee de bekende zot van De Witte Acolyen, Pieter van der Morsch (**Piero**),²⁸ zijn collega-zotten uitnodigde. Beide platen werden in een oplage van niet minder dan 300 exemplaren **gedrukt**.²⁹ Bij de verdere betalingen vindt men er één aan een niet nader genoemde schilder „die alle de schilden, roxkens, broucken, hoofd- en scheenwapens geschildert heeft”³⁰ alsmede één ter grootte van 12 gulden aan Isaac Nicolai „voor tschilderen van het nieuwe blazoën, daerinne een charitas in een ovael, rontsomme in een compartiment **gestelt**”;³¹ het paneel voor dit blazoën was voor een bedrag van 3 gulden geleverd door de antiëksnijder Jan Claesz. **Pourbus**.³² Blijkens de omschrijving betrof het hier inderdaad een geheel nieuw blazoën, aangezien men eerder (ook in de kopergravure van De Gheyn) een kruis met slang als symbool **gebruikte**.³³ Mogelijk was Nicolai ook de ontwerper van het nieuwe blazoën, waarbij hij zich voor de keuze van een charitas-voorstelling ongetwijfeld zal hebben laten leiden door de door de kamer gebruikte zinspreuk „Liefde ist fondament”. Ook het in 1607 gegraveerde blazoën van De Witte Acolyen vertoont een charitas en vormt wellicht een afspiegeling van het in 1596 door Swanenburgh **geschilderde**.³⁴ De in de rekening gegeven omschrijving wettigt het vermoeden dat het geheel was omgeven door een geschilderde cartouche. Helaas is er van dit schilderstuk geen spoor meer te vinden, zodat we er ons slechts een vage voorstelling van kunnen vormen.

Niet alleen van het rederijksfeest, maar ook van de loterij zelf zijn de

rekeningen bewaard gebleven. Daarin vindt men behalve de betalingen aan goudsmeden en een uitkering van zes gulden en tien stuivers „aen Mr. Caerl Liefvriinck schilder (. . .) voort schilderen van een Chaert der voors. Loterie, met rollen daeraen gespijckert (. . .)”,³⁵ een tweetal uitbetalingen aan graveurs:³⁶

„Eerst opten xvii^m September ano 1595 Betaelt aen Mr. Jacques de geijn plaetsnijder, Een Somme van vierentachtich guldens van veertich groot t stuck, Bij hem verdient aen t Steecken ofte snijden van zeeckere twee coperen platen mettet coper vandien daertoe gedaen, opten welcken t contrefeytzel ofte patroon vant dolhuys en pesthuys gesneden ofte gesteken waeren metten aen-cleven vandien, dienende tottet drucken en toestellen van der Chaerte der zel-ver Loterie, en zulcx ten behouue van voors. Loterie gemaect en geleveret volgens zijne quijtantie van date alsvoren, comt hier gelijk 84 guldens
Noch aen zelven gegeven ten behouue van zijn knechts tot drijnckgelt 2 guldens 4 stuivers”

en:³⁷

„Noch opten eersten Octobris daer aen volgend Betaeld aen Bartholomees dolendo mede plaetsnijder, negen en dertich guldens over en in betalinge van t snijden ofte stecken van noch andere twee coperen platen, mettet coper bij hem alsvoren daer toe gedaen, waer op hij gesneden hadde de contrefeytselen ofte patronen vande prijzen als Coppe, Schalen, Croesen, Beeckers, Romers zo en anderen, die metter zelver Loterie werden opgerecht, en te winnen zouden zijn, mede dienende tottet t drucken en toerusten vander chaerte der voors. Loterie alsvoren, hier bij quijtantie gel(ijck) 39 guldens”

Waarschijnlijk was het de bedoeling dat de in deze stukken genoemde kopergravures van De Gheyn en Dolendo, evenals bij de Amsterdamse loterijprent, onder elkaar werden geplaatst en dat daaraan een derde, alleen uit tekst bestaande strook met voorwaarden werd toegevoegd.³⁸ Van de kopergravure met de uitstalling der prijzen is helaas geen exemplaar meer aanwijsbaar, zodat we over de vorm en uitvoering geen zekerheid kunnen verkrijgen; evenmin is het duidelijk of Bartholomeus Dolendo het ontwerp voor zijn prent zelf maakte of dat hij werkte naar een tekening van een andere kunstenaar. Over De Gheyns „contrefeytzel” van het Pest- en Dolhuis zijn we beter ingelicht, doordat hiervan toevalligerwijs een weliswaar enigszins beschadigd maar volledig exemplaar bewaard blijkt te zijn (afb. 2).³⁹ Hoewel De Gheyns naam op de prent ontbreekt, maken de aan de bovenzijde in boekdruk toegevoegde titel en de voorstelling duidelijk dat het hier de in de rekening van 17 september 1595 bedoelde loterijkaart betreft. Wel leert de kopergravure ons de in de archiefstukken niet vermelde naam van de ontwerper,⁴⁰ daar aan



Afb. 2 Kaart voor de Leidse loterij van 1596, door Jacques de Gheyn naar een ontwerp door Isaac Claesz. Swanenburg 1595. Kopergravure 36,9 x 59,4 cm. (met titel 38,6 x 59,4 cm.). Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Prentenkabinet. Foto idem (copyright).

de onderzijde in sierlijke schrijfletters „I. Nicolaij. inve.” gedrukt is.

Ook zonder de vermelding van Isaac Claesz.' naam zou het niet moeilijk zijn om te achterhalen wie de ontwerptekening heeft vervaardigd, want vele details tonen de typische kenmerken van deze meester, terwijl ook in de compositie zijn hand te herkennen is. Vooral met een schilderij als „Het spinnen, het scheren van de ketting en het weven” uit de voor de **Saaihal** gemaakte serie werken met voorstellingen uit de **lakenindustrie**⁴¹ zijn duidelijke parallellen aan te wijzen. Evenals daar zien we op de voorgrond van de loterijkaart een zich over de volle breedte uitstrekkende, zeer ondiepe figuur-compositie met een grote afwisseling in houdingen en bewegingen en daarachter een symmetrische, naar de verte lopende architectuurafbeelding, gestoffeerd met in grootte afnemende figuurtjes. Een belangrijk verschil met het genoemde schilderij is echter, dat op de loterijprent de figurale fries op de voorgrond niet meer dan een derde deel van de totale hoogte van de compositie in beslag neemt en de rest van het oppervlak gereserveerd is voor de weergave van de ziekenzaal, de gevels en de wapens van het gewest Holland, van Prins Maurits en van de stad Leiden. De verhoogde voorgrond is met de ruimte daarachter slechts enigszins verbonden door enkele figuren op een tussenplan, zoals het groepje geheel links van drie mannen, die een dolhuispatiënt in bedwang trachten te houden, en de man met de schaal vooraan in de ziekenzaal. Hoewel deze figuren zich duidelijk achter het eerste plan bevinden, zijn zij wel op dezelfde schaal als de voorgrondfiguren getekend.

Typerend voor het werk van meester Isaac Nicolai zijn de koppen en houdingen van een aantal van de afgebeelde figuren, de gemaniëerde bewegingen van diegenen, die een trede bestijgen, en de logheid van de zwevende putti met hun beweging suggererende loshangende **draperieën**.⁴² Daarnaast heeft vanzelfsprekend ook de graveur, **Jacques de Gheyn**, zijn stempel op de uitvoering van diverse details **gedrukt**.⁴³

Bestudering van het afgebeelde interieur leert ons, dat de kunstenaar hiervoor is uitgegaan van het algemene beeld van een laat-middeleeuws hospitaal, zoals dat bijv. thans nog in de Franse stad Beaune bewaard gebleven is, en geen gebruik heeft gemaakt van de al vóór 1595 bestaande bouwplannen voor het Leidse Pest- en **Dolhuis**. Het lijkt zelfs waarschijnlijk dat Nicolai deze plannen en de daarin toegepaste voorwaarden voor een verantwoorde onderbrenging van pestlijders en krankzinnigen, nauwelijks heeft bekeken.

Het links op de prent afgebeelde gebouw, waarvan de gevel, voor zover bekend, geen overeenstemming vertoont met enig toen bestaand of ontworpen gebouw, stelt de afdeling voor krankzinnigen voor; achter de

getraliede vensters zijn diverse patiënten te zien. Een dergelijke opberging was echter geheel in tegenspraak met het door de medische faculteit van de Leidse Hogeschool uitgebrachte en in de verschillende ontwerpen steeds gevolgde advies, dat de „dollen of uytzinnigen” dienden te worden opgesloten in aparte cellen, die bij voorkeur op de begane grond moesten worden gesitueerd en zo donker mogelijk dienden te zijn.⁴⁴ In de gemaakte ontwerpen werden deze cellen derhalve zo geplaatst, dat ze niet in verbinding met de buitenwereld stonden. De op de loterijkaart afgebeelde gevel van het **Dolhuis** met de in de gevel aangebrachte charitas-voorstelling, moet dan ook geheel aan de fantasie van de ontwerper zijn ontsproten. Ook het tafereel rechts op de kopergravure, waarop we de bouw van een zeer op de voorgaande gelijkende gevel zien, is gefantaseerd, maar heeft een zekere documentaire waarde door de erin gegeven afbeelding van het bouwbedrijf.

Ook het middengedeelte, dat de ziekenzaal voor pestlijders voorstelt, beantwoordt niet aan de ons bekende bouwplannen,⁴⁵ maar geeft wel een interessant beeld van een laat-lóde-eeuwse ziekenzaal. Uit vroeger jaren kennen we een aantal afbeeldingen van hospitalen uit reeksen met de Werken van Barmhartigheid,⁴⁶ doch uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw stammen slechts weinig vergelijkbare voorstellingen.⁴⁷ De loterijprint toont ons een lange overwelfde zaal met aan weerszijden langs de wanden van gordijnen voorziene bedsteden en daarboven vensters. In een in de verte weergegeven iets hoger gelegen ruimte wordt een godsdienstoefening gehouden; evenals bij het hiervoor genoemde hospitaal te Beaune sluit deze kapel direct aan bij de ziekenzaal. Er zijn slechts weinig punten van overeenkomst met het ontworpen gebouw,⁴⁸ doch het vrij grote aantal vensters zou er op kunnen wijzen dat Swanenburgh wel op de hoogte was van de ventilatie-eisen, die er voor een verpleeginrichting van pestlijders waren gesteld.⁴⁹ Door de grote zorgvuldigheid in de detaillering hebben Isaac Claesz. en Jacques de Gheyn ons echter een schat aan informatie gegeven over de inrichting van dergelijke ziekenzalen en tevens, vooral door de op de voorgrond afgebeelde patiënten, zoals bijv. de man die in een soort bakermat zit, een bijdrage geleverd voor de iconografie van de **pest**,⁵⁰ waarvan in de Noordelijke Nederlanden in die tijd maar weinig voorstellingen bekend zijn.

Al blijkt dus de grote kopergravure uit 1595 geen getrouwe weergave van een bestaande of geprojecteerde situatie uit dat jaar, ongetwijfeld vormt zij een belangrijk historisch document, dat ons herinnert aan de bekende loterij van 1596 en een belangrijk punt in de geschiedenis van de Leidse sociale zorg in vroeger eeuwen op treffende wijze illustreert.



Afb. 3 Kaart voor de Leidse loterij van 1596, detail van afb. 2.

AANTEKENINGEN

Bij de literatuuropgaven zijn de volgende afkortingen gebruikt:

- | | |
|------------|---|
| Fokker | — G. A. Fokker, <i>Geschiedenis der loterijen in de Nederlanden</i> , Amsterdam 1862. |
| Ligtenberg | — C. Ligtenberg, <i>De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw</i> , 's-Gravenhage 1908 (diss. Utrecht). |

- Muller - F. Muller, *De Nederlandsche Geschiedenis in platen*, Amsterdam 1863-1882.
 Van Oerle - H. van Oerle, De Bouw van het St. Cecilia Gasthuis in de Camp te Leiden, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland (Leidsch Jaarboekje)* 33 (1941), blz. 63-81.
 Prinsen 1904 J. Prinsen J.Lzn., Rekening van de kosten van het rederijersfeest te Leiden in 1596, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 25 (1904), blz. 444-489.
 Prinsen 1905 J. Prinsen J.Lzn., Armenzorg te Leiden in 1577, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905), blz. 113-160.

[, Het rapport werd volledig afgedrukt bij Prinsen, a.w. 1905. Het auteurschap van Jan van Hout werd verdedigd door Prinsen en diverse andere auteurs, maar bestreden door Ligtenberg. Zie over dit probleem, behalve het genoemde artikel: J. Prinsen J.Lzn., *De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout*, Amsterdam 1907, blz. 7 1-89; Ligtenberg, a.w., blz. 3-8; N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse Lakenindustrie*, dl. II, 's-Gravenhage 1939, blz. 10 (noot 1); J. C. H. de Pater, *Jan van Hout (1542-1609). Een levensbeeld uit de 16e eeuw*, 's-Gravenhage 1946, blz. 78-80.

2. Verschenen te Brugge in 1526 en nadien diverse malen herdrukt. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1532 te Leiden.

3. Vgl. H. Bonger, *Dirck Volckertszoon Coornhert. Studie over een nuchter en wroom Nederlander*, Lochem 1941, blz. 34 en 101-109; M. Kok, inleiding in cat. tent. *Arm in de Gouden Eeuw*. Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam, 1965-1966.

4. Fokker, a.w.

5. Fokker, a.w., blz. 8-13.

6. Fokker, a.w., blz. 62.

7. Prinsen, a.w. 1905, blz. 148.

8. Fokker, a.w., blz. 7-8 en 63.

9. F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, dl. I, Leyden 1762, blz. 172-173.

10. Fokker, a.w., blz. 66-69 en 254-258.

11. Muller, a.w., nr. 1009. Afgebeeld bij: D. de Hoop Scheffer, Oud Nieuws, *Antiek 2* (1967-1968), blz. 413 en 415.

12. Bij de archiefstukken betreffende de Leidse loterij bevindt zich een lijst van bijna 100 voor verkoop van loten uitgezochte steden en dorpen; plaatsen uit de onmiddellijke omgeving van Leiden zijn daarin niet eens opgenomen en moeten derhalve bij dit aantal worden opgeteld. Zie: Gemeentearchief Leiden (verder afgekort als GAL), Archieven Gasthuizen, nr. 427.

13. Uitsluitend tekst. Zie Fokker, a.w., blz. 12 en bijlage A.

14. Afbeelding van de te winnen zilveren voorwerpen en lijst van de condities. Zie Muller, a.w., nr. 367.

15. Afbeelding van gebouwen. Zie Muller, a.w., nr. 1277B en de afbeelding bij J. Schouten, *Gouda vroeger en nu*, Bussum 1969, blz. 99.

16. Gezicht op het dorp Egmond aan Zee; op de voorgrond tonen een oude man en een oude vrouw een loterijkaart, die wat betreft de indeling veel overeenkomst vertoont met de Amsterdamse uit 1591. Kopergravure met het adres van Claes Jansz. Visscher. Zie Muller, a.w., nr. 1306a en de afbeelding bij Fokker, a.w., tgo. blz. 84.

17. Ligtenberg, a.w., blz. 83.

18. Fokker, a.w., blz. 69.

19. GAL, Archieven Gasthuizen, nr. 431, fol. 1 v°.

20. Fokker, a.w., blz. 69-70.

21. Prinsen. a.w. 1904: P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, dl. III, 's-Gravenhage 1916, blz. 267-271; G. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, tweede druk, dl. 11, 's-Hertogenbosch 1958, blz. 48-51. Zie verder de in noot 1 genoemde monografieën over Van Hout.

22. J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*. Leyden 1641, blz. 130.

23. GAL, Archieven Gasthuizen, nr. 431 en 432. Een gedeelte van de prijzen bleek kort voor de trekking reeds dusdanig aangeslagen en vervuild, dat men ze eerst moest laten schoonmaken en behandelen. Zie het genoemde archief, nr. 431, fol. 5-5v°. Blijkens een enkele tientallen jaren later ontstane tekening door Willem Buytewech was het gebruikelijk

- de te winnen prijzen in een kraam aan de bevolking te tonen. Zie voor deze tekening: G. Knuttel Wzn., Willem Buytewegh, **Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der Gemeente 's-Gravenhage** 2 (1926-1931), blz. 122, en E. Haverkamp Begemann, **Willem Buytewegh**, Amsterdam 1959, blz. 109-111 en afb. 47.
24. Prinsen, a.w. 1905, blz. 129.
25. GAL, Archieven Gasthuizen, nr. 426, fol. 35v°.
26. GAL, Archieven Gasthuizen, nr. 432, fol. 14v°.
27. Prinsen, a.w. 1904, blz. 453-485.
28. Prinsen, a.w. 1904, blz. 474. Zie ook F. W. H. Hollstein. **Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts**, dl. VII, Amsterdam (z.j.), blz. 149, nr. 101.
29. Blijkbaar werden ze dus ook aan andere dan alleen aan rederijderskamers en zotten aangeboden.
30. Prinsen, a.w. 1904, blz. 484.
31. Prinsen, a.w. 1904, blz. 475.
32. Prinsen, a.w. 1904, blz. 475. Zie over deze Pourbus: J. Prinsen J.Lzn.. Testament van een Pourbus, antycksnijder, **Oud-Holland** 35 (1917), blz. 59.
33. Behalve op de gravure van De Gheyn komt dit ook voor op een houtsnede uit 1578. Zie J. C. Overvoorde, **Catalogus van de prentverzameling der Gemeente Leiden**, dl. II, Leiden 1907, nr. 3520.
34. De kopergravure uit 1607 is opgenomen in **Const-thoonende Juweel, Bij de loflijke stadt Haerlem ten versoecke van Trou moet bliicken, in 't licht gebracht**, Zwol 1607, en in **Rethorica het Rode Mateliefken. In Liefde Verwarmdt**, Warmond 1620 (beide uitgaven aanwezig in GAL). Het verdient aandacht dat zich in de nalatenschap van Pieter van der Morsch een blazoën „van de aenclevende liefde” bevond, blijkbaar een schilderstuk als dat van Swanenburgh. Zie P. J. J. van Thiel, Frans Hals' portret van de Leidse rederijdersnaar Pieter Cornelisz. van der Morsch (1543-1628), **Oud-Holland** 76 (1961), blz. 160.
35. GAL, Archieven Gasthuizen, nr. 431, fol. 4 (d.d. 31-8-1596).
36. GAL, Archieven Gasthuizen, nr. 431, fol. 1.
37. GAL, Archieven Gasthuizen, nr. 431, fol. 1-1v°.
38. Een rekening hiervan is niet te vinden. Waarschijnlijk werd deze strook gedrukt op de Stadhuysdrukkerij van Jan van Hout.
39. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel.
40. Wellicht leverde hij voor het goede doel zijn ontwerp gratis.
41. Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, nr. 419-424.
42. Men vergelijkte bijv. de door deze kunstenaar getekende ontwerpen voor ramen in de St. Janskerk te Gouda.
43. Zie over deze kunstenaar: I.O. van Regteren Altena, **The drawings of Jacques de Gheyn**, Amsterdam 1936.
44. Van Oerle, a.w., blz. 66.
45. Van Oerle, a.w., blz. 68 e.v.
46. Bijv. door de Meester van Alkmaar uit 1504, Rijksmuseum, Amsterdam (cat. 1960, nr. 1538 Bl) en door een onbekende meester van omstreeks 1510, Rijksmuseum Twenthe, Enschede (Gids 1948, blz. 70).
47. Uit 1607 dateert de gevelsteen van het Pesthuis te Alkmaar, thans in het Stedelijk Museum aldaar (cat. 1895, nr. C 10; zie ook E. Neurdenburg, **De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden**, Amsterdam 1948, blz. 157 en de afbeelding bij A. Loosjes, **Sprokkelingen in Nederland, Steden**, Reeks C, Serie 1, Amsterdam (z.j.), blz. 38). Enige decennia later (ca. 1630) schilderde een onbekende kunstenaar een interieur van het St. Catharijnegasthuis te Utrecht, thans in het Centraal Museum aldaar (cat. 1952, nr. 301; afbeelding in de cat. tent. **Stedenspiegel**, Gemeentemuseum, Den Haag, 1964, afb. 52). Nog iets later ten slotte is het zeer beschadigde, anonieme schilderij op koper, dat zich vroeger bevond boven de poort van het Leidse St. Caecilia-gasthuis en thans behoort tot de verzameling van het Stedelijk Museum de Lakenhal (cat. 1949, nr. 277).
48. Vgl. de voorstudies voor de verschillende bouwplannen, afgebeeld bij Van Oerle, a.w.
49. Van Oerle, a.w., blz. 72.
50. Vgl. H. H. Mollaret en J. Brossollet, La peste, source méconnue d'inspiration artistique, **Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen** 1965, blz. 3-112.

WATERGEUZEN BIJ NOORDWIJK EN KATWIJK — PASEN 1571

door

drs. J. D. Bangs

In de lente van 1571 werden veertien burgers in Leiden aangeklaagd wegens het geven van hulp aan de „piraten ende rebellen van den Co. Mat.” (koning Philips 11). De schepen van deze piraten, die in feite watergeuzen waren, bleken volgens de acten tijdens de Paasdagen voor Katwijk gelegen te hebben. Zij behoorden tot de geuzenvloot, die na het succesvolle optreden in Monnikendam, op Texel en bij Petten de kust van Holland onveilig maakte en zelfs Den Haag zozeer bedreigde, dat de bevolking vluchtte.

De aanklacht wordt vermeld in een acte van de Leidse schepenbank van 2 mei 1571, waarin uitstel aan de verdediging werd verleend tot 12 september 1571.¹ De beklaagden waren Heynrick Pietersz. Page, Pieter Reyer Thyssensz. stoeldraeyer, Adriaen Joosten metselaer, Aernt Cornelisz. alias Tobbertgen, Jacob Jansz. guychelaer, Claes Coenenz. schuytvoerder, Jan Jacobsz. alias de lange Smit, Jacob Jacobsz. in de Koddesteech, Quiryn Quiryusz. de Sodt, Heynrick Heynricxsz., Pieter Jansz. Swan speldemaecker, Jonge Dirck Deyt, Jan Mourysz. en Jan van Gelre mesmaecker of spellemaecker.

De rechtszaak werd opnieuw verdaagd tot 24 oktober² en nogmaals tot 14 november 1571.³ Toen werden Adriaen Joostensz., Pieter Reyer Thysz. en Heynrick Pietersz. Page schuldig bevonden en voor het leven verbannen; hun goederen werden geconfisqueerd.⁴ De anderen werden niet schuldig bevonden maar moesten wel de kosten dragen voortkomend uit het verdagen van de rechtszaak.⁵ Alleen Pieter Jansz. Swan hoefde ook geen kosten van het geding te dragen.⁶ Zijn verdediging bestond dan ook uit een getuigschrift uit Haarlem met een alibi voor deze periode.

Een rechtszaak die een jaar later aanhangig werd gemaakt, van een zekere Rhoelandt van der Duun (of Duin) uit Den Haag, was reeds een geheel ander geval: toen was hulp aan de geuzen allang geen heulen met de vijand meer. Deze Van der Duun deed op 1 september 1572 Jonker Heynrick

van der Laen een proces aan om betaling van loon en schadevergoeding.’ Volgens Van der Duun had hij op 5 april 1571 gehoord, dat enige geuzen in Noordwijk waren geland. Hij waarschuwde Van der Laen, die daarop met zijn roerende bezittingen uit zijn huis in Voorhout naar Leiden vluchtte. Van der Laen beval zijn knecht Van der Duun de geuzen te bespieden, nadat hij eerst de livrij van Van der Laen had afgelegd om niet herkend te worden. De geuzen waren echter reeds vanuit Noordwijk naar Katwijk vertrokken. Toen Van der Duun hen daarheen volgde werd hij gevangen genomen. Hij werd bedreigd met de strop, maar werd gespaard. Betaling van een losgeld van 400 gulden werd door Van der Laen geweigerd. Van der Duun werd opnieuw met de strop bedreigd, maar werd in plaats daarvan door de watergeuzen naar Ierland meege-
nomen, toen zij overzee veiliger havens opzochten.

Het lukte Van der Duun op Pinksterdag 1571 te ontsnappen. Hij begon een avontuurlijke terugtocht naar Leiden, maar werd opnieuw gevangen genomen in Penzance en Plymouth in Engeland; in Calais, Grevelingen en Duinkerken door de Spanjaarden en tussen Nieuwpoort en Brugge door de „Roode Roe” (gerechtsdienaar die de rode roede als ambtsteken droeg bij het berechten van halszaken). Hij werd gevangen genomen en getransporteerd naar Kijssel. Vandaar lukte het hem naar Holland te ontkomen. Op 29 juli 1571 arriveerde hij bij Van der Laen, en vroeg uitbetaling en opnieuw indienstneming. Van der Laen weigerde dit, zeggende dat hij intussen andere knechten in dienst genomen had.

De zaak werd opgenomen in de Kenningboeken, een register van aanklachten en verdedigingen van relatief belangrijke rechtszaken, soms met de beslissing erbij.⁸ Bij de herhaling van zijn eis vroeg Van der Duun betaling van 3 Vlaamse ponden voor een jaar loon zoals was overeengekomen, 26 gulden voor zijn reisonkosten en ‘100 daalders als vergoeding voor het levensgevaar waaraan hij was bloot gesteld.

Drie dagen later antwoordde Jonker Heynrick van der Laen.⁹ Hij be-
weerde dat Van der Duun weliswaar poolshoogte was gaan nemen, maar dat Van der Laen hem geen enkele opdracht had gegeven om naar zee te gaan om uit te vinden wat de geuzen van plan waren. Van der Laen had dan ook een nieuwe knecht in dienst genomen toen hij hoorde dat Van der Duun zich bij de geuzen had aangesloten en aan boord dienst had genomen. Van der Laen was bereid het nog verschuldigde loon tot aan het moment van Van der Duuns vertrek uit te betalen. Van der Laen stelde dat door Van der Duun nog te bewijzen stond of hij door Van der Laen gestuurd was. Opgemerkt moet worden dat Van der Laens verklaring alleen zegt dat Van der Duun wilde zien wat de geuzen van plan waren en dat hij vertrok zonder daartoe een bevel ontvangen te hebben.

Van der Duun was klaarblijkelijk niet in staat zijn standpunt te bewijzen.

De magistraat stelde hem in het ongelijk op 29 december 1572.¹⁰ Toch werd hij niet verplicht de kosten van het proces te dragen; de motivatie van de rechtbank is echter niet bewaard. Maar in december 1572, toen Leiden reeds lang de zijde van de prins had gekozen, was het natuurlijk geen misdaad meer in 1571 vrijwillig de geuzen geholpen te hebben.

AANTEKENINGEN

1. Gemeentearchief Leiden, Rechterlijk Archief, nr. 3, Criminele Vonnissen 1533- 1584, fol. 439. De landing in Katwijk wordt genoemd in J. C. A. de Meij, *De watergeuzen en de Nederlanden* 1568-1572. Amsterdam/Londen 1972. blz. 57.
2. Ibid., fol. 444.
3. Ibid., fol. 448.
4. Ibid., fol. 449.
5. Ibid., fol. 450.
6. Ibid., fol. 451.
7. Rechterlijk Archief, nr. 43, 1572-1573, volgens datum.
8. Rechterlijk Archief, nr. 41; gepubliceerd bij M. D. Osinga en W. S. Gelinck, *Oud-Vaderlandsche rechtsbronnen, Kenningboeken der stad Leiden 1570/1580*, Den Haag 1928, 1ste stuk, blz. 231, nr. 83 a. Vermoedelijk is dit de bron van De Meij's verwijzing naar Roeland van der Duyn (De Meij, a.w., blz. 162). De Meij geeft behalve Van der Duyn's naam echter geen details.
9. Osinga en Gelinck, a.w., blz. 233, nr. 83 b. Van der Laen had beweerd dat hij niet onder de jurisdictie viel van de Leidse schepenbank, omdat hij van adel was. De advocaat van Van der Duyn, Cornelis Meesz. de Hout (vader van Jan van Hout), antwoordde dat de bank de eis van Van der Laen moest afwijzen omdat deze geen edelman was. De bank wees inderdaad de eis af, maar zonder zich uit te spreken over het al of niet van adel zijn van Van der Laen. De Leidse schepenbank erkende dergelijke aanspraken op vrijstelling van rechtspraak niet (zie Rechterlijk Archief, nr. 4 en nr. 41, J, fol. 80).
10. Osinga en Gelinck, a.w., blz. 235, nr 83 c.

DE NEDERDUITS GEREFORMEERDE GEMEENTE TE LEIDEN IN DE JAREN 1572-1576

door

Rosemary L. Jones B.A.

De overgang van Leiden tot , de partij van Willem van Oranje was voorbereid door **degenen**, die liever in ballingschap gingen, dan vervolgd te worden wegens hun aandeel in de troebelen van 1566-67.¹ Pieter Adriaensz. van der Werff, overhandigde „ter presentie van Jan Paedtz ,Corneliss., Huych van Alckemade, **ende** Willem Jan Reyerss.” de eisen van de prins, gedateerd 14 juni 1572.² De derde bepaling in deze lijst van eisen is van bijzonder belang voor de vroege geschiedenis van de gereformeerde gemeente in Leiden, want daarin werd verzocht

„datmen de gemeente verleenen sall de principale kercke, om aldair godts woordt met de exercitie vande gereformeerde Religie te oeffenen, **ende** dat die een den anderen niet en zall misseggen.”

Op 7 juli 1572 werden alle kerken gesloten, maar op 20 juli werd de eerste gereformeerde preek gehouden in de Onze Lieve Vrouwe Kerk.³ Met de komst van Lumey en andere Geuzen op 31 juli vonden aanvallen op een aantal kerkelijke instellingen plaats en werd er geld gestolen. De soldaten van Jacob van Wijngaerden pleegden voorts gewelddaden en beeldenstormerij bij de Witte Nonnen. Stadsbewoners stonden hen bij, bij het verwoesten der kerken eind september.⁴ De overige kerken werden op 6 september voor de katholieken opengesteld. Op 5 oktober evenwel, werd de eerste gereformeerde preek gehouden in de **Pieterskerk**.⁵ De poging om de openbare uitoefening van beide religies in Leiden toe te staan was maar van korte duur. Er ontstond een opleving onder het volk van anti-katholiek gedrag en het Minderbroedersklooster, dat in 1566 al doelwit was geweest, kreeg andermaal een aanval te verduren. De vroedschap gaf opdracht dat goederen, die daar gestolen waren, op het stadhuis ingeleverd moesten worden en bepaalde dat toekomstige dieven de doodstraf

zouden krijgen.⁶ De zaak van de opstand en de verplichtingen ten aanzien van de verdediging van Leiden vroegen om het bijeenbrengen van aanzienlijke sommen **gelds**, waarbij de inkomsten van de katholieke kerk vanzelfsprekend de bronnen vormden. Op 4 oktober gaf de vroedschap de geestelijken opdracht om binnen veertien dagen lijsten van hun inkomsten in te leveren. Tegelijkertijd werd Andries Schot tot ontvanger benoemd.⁷ Na de overgang hadden velen, zowel leken als geestelijken, Leiden verlaten. Toen men vernam dat er een aantal geestelijken en particulieren probeerden de stad te verlaten met medeneming van hun bezittingen, gaven „die van den gerechte” het bevel, dat deze vluchtelingen binnen acht dagen moesten terugkeren, op straffe van een boete van honderd gouden **realen**.⁸ In een volgende bekendmaking werd opgemerkt dat deze uittocht uit de stad als gevolg had dat de belastingdruk op de achterblijvers zou toenemen, een verwijzing naar de zestiende penning, die geheven werd om de versterking van Leiden te **bekostigen**.⁹ Reeds tijdens het voorjaar van 1573 was een aantal geestelijken uitgeweken naar Amsterdam en Utrecht, die de koning nog trouw waren. Op 5 april schrijft Broeder Wouter Jacobsz. in zijn levendig en bewogen dagboek de namen op van enige Leidse geestelijken, die toen in Amsterdam woonden: hieronder waren Gijsbert **Jorisz.**, de pastoor van St. **Pancras**,¹⁰ Thomas Hermansz., de pater van Mariënpoel,¹¹ de pater van Schagen, Willem Jansz., de kapelaan van Onze Lieve Vrouwe **Kerk**¹² en twee kanunniken van St. **Pancras**.¹³ In Utrecht verbleven Arent Dirksz. Bockenbergh, de commandeur van de **Pieterskerk**,¹⁴ Cornelis Jansz., de pastoor van Onze Lieve **Vrouw**¹⁵, de pater van het klooster **Roma**¹⁶ en Heer Dirrick, de pater van de **Falijde Begijnen**.¹⁷ Deze vlucht van katholieke priesters was van veel betekenis, omdat hierdoor de katholieke gemeente verstoken was van het sacrament van de genade volgens de eigen ritus. Misschien verhaastte deze omstandigheid de overgang naar het protestantisme. Vanzelfsprekend verlieten niet alle katholieke geestelijken de stad. Gerrit Sybouts, **vooreen** pater bij de Cellebroeders, zou nota bene later met succes een verhoging, van zijn alimentatie bepleiten op grond van de gestegen kosten van levensonderhoud, waarbij hij de opmerking maakte, dat hij voor zijn gemeente een goede priester was geweest, met name tijdens het beleg.¹⁸

Terecht heeft **Boogman** kritiek op Fruins opvatting dat „De groote meerderheid van de bevolking was de nieuwe beginselen van staat en Kerk, die in den zomer van 1572 in Holland de overhand hadden gekregen van harte toegedaan.”¹⁹ Jan van der Does beklagde zich erover dat slechts zeven leden van de vroedschap te vertrouwen waren.²⁰ De wijzigingen in de veertigste in november 1572 brachten geen mensen naar voren die het nieuwe politieke en religieuze bewind ondubbelzinnig waren toegedaan en verdere zuiveringen waren noodzakelijk. Bij het **com-**

plot van februari 1573 om de Hogewoerdspoort te openen waren drie leden van de vroedschap betrokken, aangemoedigd door **glippers** als Cornelis **Claesz. vander Hooch** en Claes van **Berendrecht**, vroeger respectievelijk burgemeester en schout van Leiden.²¹ Tenminste elf leden van de vroedschap vluchtten tussen 1572 en 1574.²² Deze uittocht verzwakte de steun aan het katholicisme onder de magistraat, terwijl in de periode tussen de overgang en de zuivering van het stadsbestuur in oktober 1574 ongeveer negen mensen in de veertigraad kwamen, die het nieuwe religieuze bewind gunstig gezind waren. Onder hen waren Willem Jan Reijersz. van Heemskerk, Pieter Adriaensz. vander Werff, Olivier Philipsz., Dirck van Kessel, Jan Cornelisz. Paedts en Huych Jansz. van Alckemade.²³ Zij allen waren betrokken geweest in de beroeringen van 1566 en Vander Werff was zelfs één van de zeven leden van de kerkeraad geweest.²⁴ Zelfs vóór het beleg droeg de mentaliteit bij tot een verheviging van de vijandige gezindheid van de bevolking en stadsregering tegenover het katholicisme: er waren berichten van lichamelijke geweldpleging jegens de geestelijkheid. Broeder Wouter Jacobsz. noteerde in zijn dagboek dat priesters en monniken van verraad werden beschuldigd.²⁵ Op 13 november 1572 vermeldde hij de moord op Jodocus Tollius, kanunnik van St. Pancras,²⁶ te Leiden en in de volgende maand werd Cornelis Musius, pater uit Delft, vermoord.²⁷ Er vonden ook tal van aanvallen plaats op kerkelijke gebouwen, waarvan enkele voor wereldlijke doeleinden gevorderd werden. De prior maakte melding in zijn dagboek, dat

„Op den seventiende dach (December 1572) werde bij ons vertelt van Leyden, dat daer ingecomen waeren drie ofte vier vaendel gosen, die ontcomen waeren van Lymme (Lumey) geslagen volck, ende begaven haer tsamen in sinte Pieterskerck, daer sij in vierden als oft een stoECKhuys geweest waer.”²⁸

Gebouwen als het Leprooshuis werden uit militaire overwegingen op last van de stad gesloopt.²⁹ Zelfs vóór het begin van het eerste beleg in oktober 1573 was het klooster Mariënpool afgebrand en waren het Minderbroedersklooster en klooster Roomburg verwoest.³⁰ Het beleg noodzaakte verdere maatregelen om de roerende goederen van de kerken en godsdienstige instellingen aan te boren. De stad moest geld bijeenbrengen om soldij te betalen aan de in de stad gelegerde troepen zonder de inwoners te overbelasten. Op 4 december 1573 machtigden die van den gerechte

„Ghybrecht Heynricxz. scheepmaecker ende Claes Adriaensz. vestmeesteren der voorsz. stede, omme de voorsz. goeden gecomen vanden Convente van Rynsburch ende onder den voorn. Van Kessel berustende onder behoerlicke

inventarys, te mogen aenvaerden, in bywesen van schepenmeesteren int openbaer **ende** om gereede penningen te **vercopen**".³¹

Leiden werd ook geconfronteerd met het probleem van soldaten en vrijbuiters, die de burgerlijke bevolking molesteerden en de rijkdom van de kerken tot hun eigen voordeel plunderden. Om dit verlies aan kostbaarheden uit de kerken tegen te gaan, werden schout Hendrik van Brouhoven en secretaris Jan van Hout gemachtigd

„**alle** de voorsz. goeden hoedanich die mogen **syn onder behoorlicke** inventorys te mogen aenvaerden **ende** in behoorlicke bewaernisse op traedhuys **der** selver stede ofte in andere plaetsen by hemlyuden te ordineren te doen brengen, **ende** de selve by oordeel **ende** tegenwoordicheyt van een gezworen zilversmidt tot zilver te brengen **ende** die reste op een maendt **dachs** int openbaer **ende** in bywesen van schepenen **te** mogen **vercopen**".³²

Tijdens het beleg was er een groot tekort aan geld en in eerste instantie werd het kerkelijk zilver uit het Begijnhof, de Vrouwekerk en de **Pieterskerk omgesmolten**.³³ Later werd papieren noodgeld uitgegeven. De voortdurende vraag naar gemunt geld leidde tot verdere verkoop van roerende goederen uit de Vrouwekerk, de Pancraskerk en het **Catharinagasthuis**.³⁴ Zonder daarbij noodzakelijkerwijs steun voor het gereformeerde geloof te betekenen, beïnvloedden deze maatregelen, gericht tegen de katholieke kerk, het oude geloof in ongunstige zin. De bezigheden van de **glippers** gaven voeding aan de veelverbreide associatie tussen het katholicisme en steun voor Philips enerzijds, en de gereformeerde godsdienst, de verdediging van Leiden en het verbond met Willem van Oranje anderzijds. Tijdens het tweede beleg, en met name in de zomer van 1574, drongen deze vluchtelingen erop aan, dat de stad zich zou overgeven, daar er geen hoop was dat de stad het tegen de macht van Valdez zou kunnen **volhouden**.³⁵ Het was nauwelijks verwonderlijk dat er na het ontzet van Leiden meldingen waren van wraaknemingen van geuzen op die katholieken, die tijdens het beleg zich uitgesproken hadden voor een terugkeer tot de gehoorzaamheid aan Philips II.³⁶ Desondanks verordonneerde het gerecht dat

„**alle** geestelic personen **ende** cloosterlyuden binnen **deser** stede residerende die begeren uuyt dese stede **oick** in plaetsen zyne Excellentie niet toegedaen te **vertrecken** heure aende gerechte dese stede sullen mogen doen **ende** sal hem tselde **ende** **oick** behoorlic passepoort mede geacordeert werden **ende** heurluyden toegelaten werden een special gemachticht **omme** heurluyden pensie **ende** alimentatie te **moegen** ontfangen." ³⁷

Op 7 augustus 1575 gaf het gerecht bevel aan Claes Dircxz. van Montfoort, rentmeester van de opbrengsten van de voormalige geestelijke instellingen,

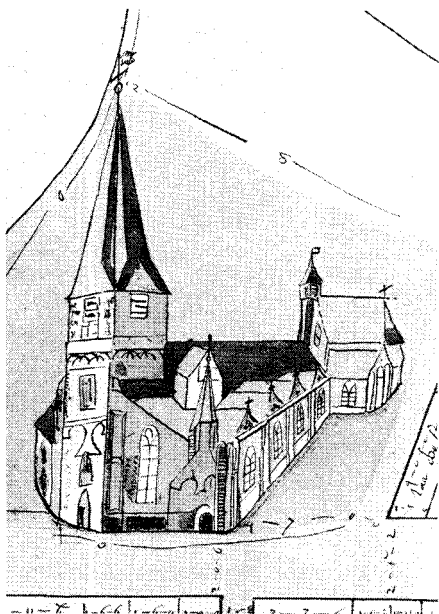
die aangevoerd werden ter financiering van de universiteit, om aan de prior van de Bernarditen van Warmond £ 200 als jaargeld te betalen, met kleinere bedragen aan drie andere monniken.³⁸ Jaargelden moesten worden uitbetaald aan

„alle den cloosterlyuden monicken broederen nonnen zusteren bagynen geleeft ende gewoonst hebbende in den cloosteren en conventen binnen ende omtrent deser stede staende of gestaen hebbende.”³⁹

De ontwikkeling van de gereformeerde gemeente in Leiden moet tegen bovengeschetste achtergrond bekeken worden. De nijpende situatie vóór en vooral tijdens het beleg was waarschijnlijk in het voordeel van de gereformeerden, door het katholicisme in discrediet te brengen, maar wij weten betrekkelijk weinig af van het doen en laten van de gemeente in de eerste jaren van haar bestaan, omdat het vroegst bestaande kerkboek pas 5 oktober 1584 begint.⁴⁰ Er zijn aanwijzingen dat de gereformeerden in tenminste twee van de hoofdkerken, de Onze Lieve Vrouwekerk en de Pieterskerk, tegen oktober 1572 diensten hielden. In de zomer van 1574 werden, vanwege de ernstige hongersnood, de kerken gebruikt voor voedseluitdeling aan de armen.⁴¹ Zilver en kostbaarheden uit de kerken werden in munt omgesmolten of verkocht om geld bijeen te brengen voor de verdediging van de stad, maar wij weten weinig af van andere wijzigingen, die door de gereformeerden met opzet aangebracht werden om deze oorden van katholieke eredienst geschikt te maken voor hun eigen, soberder diensten. In feite was het eerst op 14 juni 1577 dat het gerecht besloot

„datmen de plaets van t hooch altaer in St. Pieters kerc sal slegten ende tot te vloer effen maken ende dat men alle de bancken ende stoelen responderende in de huyfde (hoofd?) vande kerc aen tgrote gestoelt zal uytsetten tot aen de uysterste muyr toe omme sulx tot de uytreyken van t nachtmael te meerder plaetse te maken .”⁴²

Voor de overgang in 1572 werden de inkomsten van de parochiekerken beheerd door kerkmeesters, die door de magistraat benoemd waren en aan hen verantwoording moesten afleggen.⁴³ Hoewel de verandering in het bestel en de ontwrichting tengevolge van het beleg een hiaat in de administratie veroorzaakte, bleef de organisatie ten behoeve van het onderhoud en herstel van de kerkgebouwen min of meer als tevoren doorwerken. De kerkmeesters werden, evenals het geval was geweest bij hun katholieke voorgangers, door de magistraat benoemd, en waren leden van de vroedschap of nauw aan hen verwant.⁴⁴ De namen van de kerkmeesters van de Vrouwekerk in 1571 en 1572 zijn opgetekend, maar de inkomsten die de kerk ontving werden nooit vermeld.⁴⁵ In het algemeen werden de boeken



afb. 1. Onze Lieve Vrouwekerk omstreeks 1586. Tekening in het Chaertbouc van Salomon van Dulmanhorst. Leiden, Gemeentearchief.

een jaar later afgesloten, maar pas in 1580 ondertekenden de kerkmeesters, Allert Willemsz., Hobbe Florisz., Bouwen Jansz. en Jacop Anthonisz. de afrekening van Jan Gerritsz. de Haes „als Rentmeester vande drie parochie kercken beroerende de Restanten vande jaren 72, 73, 74, 75 ende 76”.⁴⁶ Bovendien hadden de doortocht van de troepen en de krijgsverrichtingen tijdens het beleg een aanzienlijke vermindering in de inkomsten van de kerken teweeggebracht, vooral in die inkomsten, die afkomstig waren van de dorpen in Rijnland. De inkomsten van land in Zoeterwoude bijvoorbeeld werden in 1574 niet betaalbaar gesteld, omdat dit land door de „belegeringe vanden viant” niet gebruikt had kunnen worden. Hoewel een nauwkeurige vergelijking met de inkomsten van vóór 1572 niet mogelijk is, bedroegen de inkomsten, die voor de Vrouwekerk achterhaald konden worden over de jaren 1572-1576, ongeveer £ 590 en bedroegen de totale ontvangsten van de drie parochiekerken in deze jaren omstreeks £ 980, terwijl in 1569 de inkomsten van de Vrouwekerk alleen al meer dan £ 760 hadden bedragen.⁴⁷

In Leiden werden de inkomsten van het kapittel van de St. Pancraskerk aangewend om het geld te verschaffen, dat nodig was voor de tractementen van de predikant van de gereformeerde kerk en op 27 mei 1573

werd de voormalige kanunnik Lodewijk van **Treslong** benoemd tot „rent-meester der kapittelgoederen en de goederen der memorien en **getijden**”.⁴⁸ De vroegste gegevens betreffende de gereformeerde predikanten in Leiden komen echter uit de rekeningen van Andries Schot, ontvanger van de gekonfiskeerde geestelijke goederen te Leiden. In de rekeningen over de periode 1 oktober 1572-30 september 1573 betaalde hij „**Meester** Pieter Cornelisz. uyt en Briel, Adriaen **Jansz.** den Taling en Claes **Jansz.** van **Wyck** te Duersteden, dienaren des Godlicken Woordts der stad **Leyden**” £ 550 voor hun levensonderhoud van **Jacobi** (25 juli) 1572-**Jacobi** 1573. Een van hen ontving tevens *f* 12 voor **huishuur**.⁴⁹ Dit zou er op wijzen, dat er drie erkende gereformeerde predikanten in Leiden waren heel kort na de overgang, zo ze niet al in de stad aanwezig waren, zoals het geval was met Rychaert Claesz. van Enkhuizen. Men had niet de gewoonte te betalen voor diensten die niet bewezen waren! Dit wordt bevestigd door de wijze waarop Caspar Coolhaes behandeld werd: zijn **tractement** werd hem door de ontvanger der geannoteerde goederen in het kwartier van Gorinchem uitbetaald tot 1 juli 1574, waarop hij zijn ambt in Leiden had moeten aanvaarden, maar daarvan door het beleg weerhouden werd. Hij trok de stad in, zodra het beleg opgeheven was.⁵⁰ In 1566-67 was de gereformeerde gemeente in Leiden bediend door vier rondtrekkende predikanten: Wouter Symons,⁵¹ Georgius Yponis, Coppijn Roelofsz. en Adriaen Lambrechtsz.⁵² Georgius Yponis (Jurriaen Ypesz.) was degene, die met vijf andere leden van de gereformeerde gemeente op 25 januari 1567 het Akkoord ondertekende als „**Minister Ecclesiae Christi apud Leydenses**”.⁵³ Geen van deze predikanten keerde in 1572 naar Leiden terug, hoewel Ypesz. in oktober 1573 opduikt als predikant te Hoorn.⁵⁴ Symons was in 1570 **verbrand**⁵⁵ en Lambrechtsz., die de gemeente onder het kruis in Delft had gediend, was in augustus 1573 al **gestorven**.⁵⁶ Roelofsz. was waarschijnlijk van november 1573 tot zijn dood in oktober 1574 predikant te **Delft**.⁵⁷

Van de nieuwe predikanten was Pieter Cornelisz. zeker al op 27 oktober 1572 in Leiden, toen hij betrokken raakte in een rechtszaak vanwege zijn vrouw, en dit bracht Knappert ertoe te veronderstellen, dat hij degene was die de eerste preek hield in de Pieterskerk op 5 oktober.⁵⁸ Op 5 november 1573 besloot het gerecht, op verzoek van de kerkeraad van de gereformeerde gemeente, om ieder van de drie predikanten Cornelisz., Taling en Claes **Jansz.** Verstroot een jaargeld van *f* 200 te betalen en vrije kost en inwoning voor de tijd van een jaar, met terugwerkende kracht tot 25 juli 1573.⁵⁹ Afgezien van deze drie was er ook een zekere Reynerus. In een brief gedateerd 5 september 1573 verzocht de kerkeraad van Leiden om de terugkeer van Taling, die naar Delft uitgeleend was. Dit was nodig omdat „**ons** broder Reynerus alhier ontslapen is, **ende** den dienst **haer** swaer valt smidtsdien dat hier **oock** viel crancken

inder stat syn".⁶⁰ Blijkbaar was er echter wat onenigheid tussen Taling en sommige leden van de gemeente geweest en weigerde hij naar Leiden terug te keren. De Delftse kerkeraad was bereid hem te laten vertrekken, maar vroeg of ze hem mochten behouden totdat zij avondmaal gehouden hadden, dat vastgesteld was op 4 oktober 1573.⁶¹ Het was in deze maand dat Valdez, nadat hij zich meester had gemaakt van Den Haag, Rijnland binnenviel en Leiden begon in te sluiten. Tegen eind oktober was de stad geïsoleerd en het is daarom hoogst onwaarschijnlijk dat Taling tijdens het beleg van Leiden terugkeerde,⁶² temeer daar op 21 juni 1574 de Provinciale Synode, te Dordrecht in vergadering bijeen, besloot

„dat men aen Hadrianum Jansz., dienaer van Leijden, nu te Delft sijnde, schrijven sal, opdat men sie, of hij sich in den dienst der Goutsche kercke voor eenen tijdtlangh begheven wil.”⁶³

Gouda gaf de voorkeur aan de diensten van een andere predikant en pogingen om Taling in Gorinchem geplaatst te krijgen mislukten eveneens.⁶⁴ In plaats daarvan werd hij op 25 juli 1574 predikant te Rotterdam, maar stierf kort voor 13 januari 1575, toen de „burgemeesteren en weesmeesteren” van Leiden Dirck Claesz. van Koudekerck en Mathys van Banchem, als voogden over zijn overlevende kinderen, machtigden om een inventaris op te stellen van de bezittingen van „Adriaen Jansz. Taling . . . dienaer in zyn leven ende predicant der kercke binnen Leyden.”⁶⁵ Taling, die de parochiepriester geweest was te Hoogmade, waar hij in 1567 vervangen was vanwege zijn godsdienstige sympathieën,⁶⁶ droeg weinig bij tot de groei van de jonge gereformeerde gemeente te Leiden.⁶⁷

Leiden werd dus slechts door twee predikanten bijgestaan tijdens het beleg. Kort na het ontzet van Leiden deed één van hen, Claes Jansz. Verstroot, het verzoek om de stad te verlaten, maar de vroedschap gaf te kennen dat zij eerst een rapport wilde aanhoren alvorens te besluiten hem te laten gaan.⁶⁸ Er was enige onenigheid geweest tussen Verstroot en de kerk van Leiden,⁶⁹ zoals blijkt uit twee brieven van januari 1575 uit Leiden aan de predikanten te Delft. Blijkbaar was Verstroot naar de kerk te Hazerswoude beroepen, maar er rees verzet tegen zijn vertrek, omdat hierdoor het aantal predikanten te Leiden weer tot twee teruggebracht zou worden, Pieter Cornelisz. en Caspar Coolhaes, die zijn ambt had aanvaard, zodra de stad ontzet was. Op 24 januari 1575 legde Verstroot de zaak bij, met de verklaring dat hij

„nu vereenicht met haer alle geschil vergeten ende verworpen hebbende om de kercke godswille die anders soude geblemdeert ende gelastert mogen worden.”⁷⁰

Desondanks verliet Verstroot de gemeente waarschijnlijk kort nadien, aangezien Caspar Gent omstreeks februari 1575 benoemd werd tot predikant te Leiden.‘]

De laatste van de drie oorspronkelijke predikanten, Pieter Cornelisz., had een bijzonder stormachtige loopbaan in Leiden.‘* Op 23 december 1574 stemde de magistraat erin toe om het jaargeld van Cornelisz. en Coolhaes te verhogen tot *f* 300,— per jaar.⁷³ Niet lang nadien raakten deze twee predikanten gemengd in een reeks geschillen aangaande de uitoefening van de avondgebeden, de viering van kerkelijke feestdagen en de rol van de burgerlijke autoriteiten bij de benoeming van ouderlingen en diakenen, die tot een uitbarsting kwamen in 1579.⁷⁴ Cornelisz. kwam op voor de rechten van de kerk om haar eigen zaken en de benoeming van haar ambtsdragers, zoals ouderlingen, diakenen en ziekentroosters, te regelen. Hoewel hij in 1579 ontslagen was, keerde hij na de verzoening en het Akkoord van 1580 naar Leiden terug, maar vertrok weer het jaar daarop. Hij werd later predikant te Brielle, Delfshaven, Schiedam en Enkhuizen.

Geen van de vroegste predikanten van Leiden was van een formaat als dat van Arent Cornelisz. uit Delft of van Jan Arentsz. uit Alkmaar. Pas met de komst van Caspar Coolhaes in oktober 1574 kreeg Leiden een predikant van allooi. Maar diens uitgesproken standpunten en vrijzinnige leerstellingen brachten verdeling teweeg en droegen nauwelijks bij tot de opbouw van een krachtige gemeente. Tijdens de inwijding van de Leidse universiteit, in februari 1575, was hij de vertegenwoordiger van de theologische faculteit en tot aan de komst van de eerste hoogleraar in de theologie, Guillaume Feugueray, gaf Coolhaes college over de Brief aan de Galaten. Zijn standpunt inzake de doctrine en de leer van de kerk bracht de Hollandse synodes tot razernij en na in 1582 door de synode te Haarlem⁷⁶ uit de kerk gezet te zijn, trad hij eindelijk in 1586 uit het ambt van predikant.

Omstreeks februari 1575 werd Caspar Gent, voorheen predikant te Ridderkerk, te Leiden beroepen.⁷⁷ In 1575 trad hij op als hoogleraar in het Hebreeuws aan de nieuwe universiteit. Zijn verblijf in Leiden was maar van korte duur, daar hij in juli 1578 benoemd werd tot predikant bij de gereformeerde gemeente te Brugge.⁷⁸

Tegen de lente van 1573 waren tenminste twaalf personen, die betrokken waren geweest bij de godsdienstverstoringen van 1566-1567, naar Leiden teruggekeerd; wij weten echter niet of zij onmiddellijk na de overgang een leidende rol speelden in de gereformeerde kerkeraad of gemeente.⁷⁹ Volgens de dagvaardingen, die tegen hen in 1566-1567 waren uitgebracht, waren Pieter Adriaensz. vander Werff, Huych van Bancken, Jacob Pietersz., Simon Vranckensz., Cornelis Symonsz. de Bijbel, Jan Berthel en Claes Florisz. allemaal „hoofden, autheurs ende consistorialen vande nieuwe Religie en Commotie” geweest.⁸⁰ Jan Corsz., Hendrik Gerritsz. van

Zijl, Aernt Gillesz., Dierick Barentsz. en Huych van Bancken hadden het Akkoord van januari 1567 getekend.⁸¹ Tot de anderen die in 1567-1568 gedagvaard waren behoorden Adriaen Adrianesz., een broer van vander Werff, Huych van Alckemade Jansz., Frans Hendriksz., Jan Paedts Jacobsz., Olivier Philipsz., Wouter Cornelisz., Meeus Havicksz., Jan Geritsz. de Haes, Willem Jan Reyersz., Dirk van Kessel en Jan Cornelisz. Paedts.⁸² Van dezen waren vander Werff, van Alckemade, Reyersz. en Jan Cornelisz. Paedts met zekerheid in het begin van juli 1572 in Leiden teruggekeerd.⁸³ Tijdens de rechtszaak om een jaarlijkse rente terug te krijgen, die hij tijdens zijn ballingschap niet ontvangen had, hield Jan Geritsz. de Haes tevens uit naam van negen medeballingen een pleidooi voor schadeloosstelling voor in beslag genomen goederen.⁸⁴ Deze mannen kunnen zeker lid geworden zijn van de gereformeerde gemeente, maar in de kerkeraad van 1573 — de eerste waarin wij de namen van de meeste kerkelijke ambtsdragers kennen — schitteren zij door afwezigheid. Er waren op dat tijdstip tenminste vijf diakenen: Matthys van Banchem Claesz.,⁸⁵ Henrik Aertsz.,⁸⁶ Dirk Willemsz., Bartholmees Cornelisz.⁸⁷ en David Egbertsz.,⁸⁸ Jan Cornelisz.,⁸⁹ Cornelis Willemsz. en Jacop Allertsz. de Haes⁹⁰ bekleedden in 1573 eveneens een functie in de gereformeerde kerk. Op 6 januari 1574 noteerde Jan van Hout de verkiezing door „die vande gereformeerde religie” van zes ouderlingen en vijf diakenen, waarbij tevens „gehoort heurluyden versouck gedaen ten eynde de voorsz. verkiesinge als wettelicken byde meeste stemmen geschiet” om door „die vanden gerechte” goedgekeurd te worden.⁹¹ Bij deze gelegenheid werden Jan Jansz. Backer, Jacob Jacobsz., Dirck Pietersz., Arent Gillesz. (slotenmaker),⁹² Mees Cornelisz. int gulden varcken⁹³ en Joris Andriesz. van Oegstgeest tot ouderling gekozen. De diakenen waren Jan Corsz. (coperslager),⁹⁴ Adriaen Fransz. (wijntapper), Claes Jacobsz. (bakker), Job Dirksz. (warmoezenier) en Lenaert Willemsz. (schoenmaker). De beide laatstgenoemde diakenen traden weer in 1575 als zodanig op,⁹⁵ terwijl Claes Jacobsz., Aelbert van Raephorst en Dirck Willemsz. (kleermaker)⁹⁶ eveneens in dat jaar een ambt vervulden. Van 1577 af kunnen wij bijna volledige lijsten opstellen van ouderlingen, diakenen en ziekentroosters van de Nederduits gereformeerde gemeente. Wat later kan dit ook wat betreft de Waalse en de Engelse gereformeerde kerkgenootschappen, die in Leiden gevestigd zijn.⁹⁷ Vanaf het begin van haar bestaan overhandigde de Leidse gereformeerde gemeente ter goedkeuring een lijst van ouderlingen en diakenen voor het volgende jaar aan de vroedschap. Na het conflict hierover in 1579 verwierf de magistraat het recht deze ambtsdragers te benoemen, waarbij tweederde van de door de kerkeraad voorgedragenen verkozen werd.⁹⁸

Wat Leiden betreft is er helaas geen lijst van lidmaten bewaard gebleven, hoewel deze voor andere gemeenten wel bestaan. Wij weten dus niet

wie tot de kerk behoorden en we kennen zelfs de omvang van de gemeente niet. Volgens Orlers „**worde**” op 5 januari 1567 „**het Nachtmael** gehouden inde broeders **kerck** (Minderbroeders), men seyde **datter** geweest waren 284 **persoonen**.”⁹⁹

Gezien in het licht van het tekort aan predikanten wordt door de omstandigheid, dat Leiden in naam tenminste drie predikanten bezat, de indruk gewekt dat de gemeente kennelijk omvangrijk was. Ook de frequentie van de viering van het avondmaal vormt wellicht een aanduiding van de omvang van de gemeente. De rekeningen van de vier kerkmeesters over 1576, waarin betalingen voorkomen voor „witte broot opt **nachtmael**” en verscheidene „**cannen wyn**” voor hetzelfde **doel**,¹⁰⁰ maken de indruk dat het avondmaal in alle drie de parochiekerken gevierd werd met tussenpozen van ongeveer twee maanden. Het ziet ernaar uit, dat het in die tijd de gewoonte was om niet meer dan één maal per kwartaal avondmaal te vieren en nog minder in de kleinere gemeenten op het **platteland**.¹⁰¹ De belangrijkste toename in omvang van de Nederduitse gemeente in Leiden zou tot stand komen aan het eind van de jaren zeventig en in de jaren tachtig van de 16de eeuw, met de toevloed van Vlamingen die in Engeland ballingen geweest waren en van hen die de zuidelijke provincies in het kielzog van Parma's overwinningen verlieten.

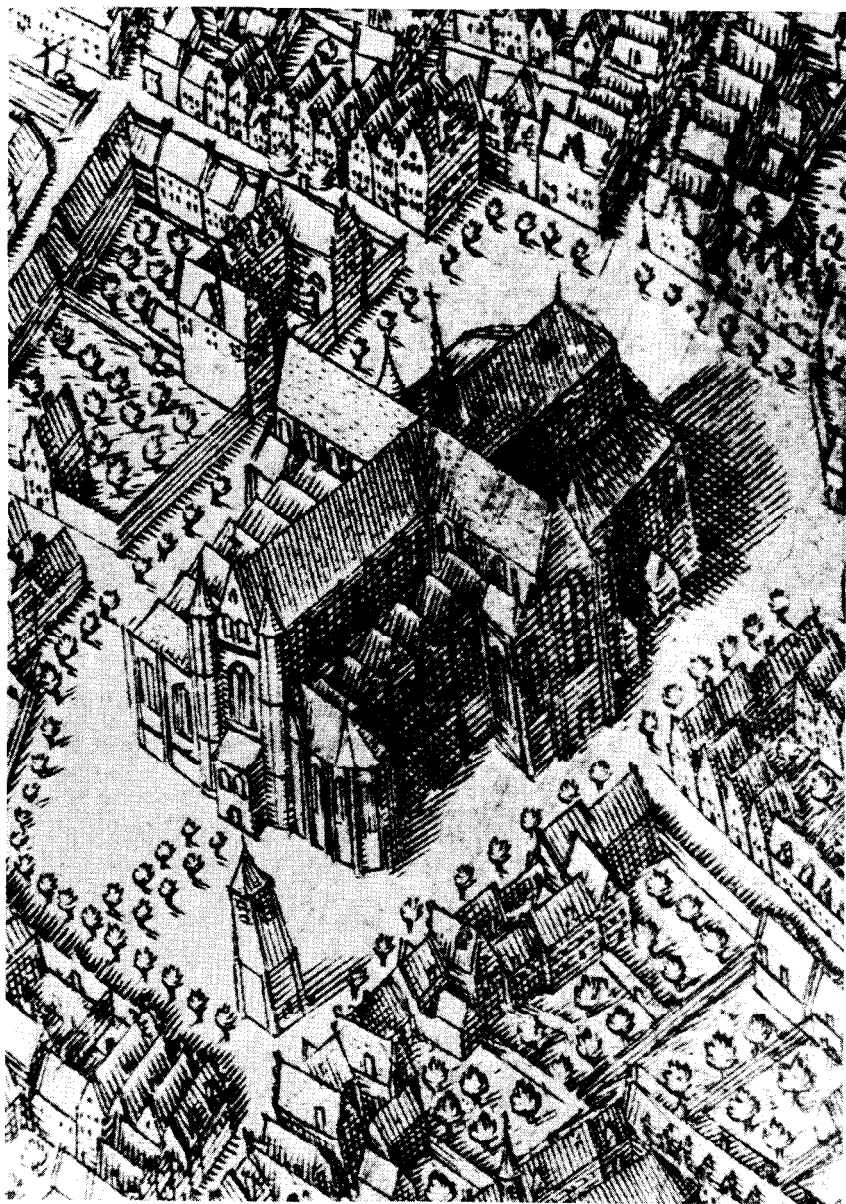
Het ontbreken van een kerkboek vóór 1584 berooft ons van de belangrijkste bron voor wat betreft het begin van het bestaan van de gereformeerde gemeente in Leiden, maar er kunnen wat gegevens ontleend worden aan de **stadsarchieven**.¹⁰² In sommige opzichten ging de kerk door met het vervullen van min of meer dezelfde rol als in het tijdperk van de katholieke overheersing. Op 17 november 1571 werd op verzoek van de stadhouder opdracht gegeven een sacramentsoptocht te houden, ter viering van

„een groete ende miraculoese victorie die onsen heeren God belijft heeft onlanccxs tegens den Turcken te geven” (Lepanto).¹⁰³

In de veranderde toestand van 1574, kondigde de magistraat af dat ter wille van

„de victorie die God den heere almachtich opten 28 der voorgeleden maent in Zeelant verleent heeft tegens de vloete van schepen vande viandt ende dat die van Duynkercke in Vlaenderen hen onder de beschermenisse zyn Excellentie begeben hebben”

- een dag van vasten, gebeden en dank gehouden zou worden.¹⁰⁴ Op 3 oktober 1574 werd een dankdag afgekondigd om het ontzet van Leiden te vieren „naer zoe veele ellenden miserien benautheyden hongernoot ende calamiteyt”. Zij gaven opdracht



afb. 2. Pieterskerk, detail uit de kaart van Leiden door Pieter Bast. Kopergravure.

„eenen yegelic hem mit gantscher herten tot Godt te begeven ende die zelve voor zyne oneyndelic goedicheyt ende onvoersiene barmherticheyt hartgrondelic te dancken prysen ende loven ende die victuaelgen de welcke binnen gecomen zyn mit danchbaerheyt doch soberlycken ende matelycken te nutten ende zal eenen yegelic tot dien eynde terstont inde Pieterskercke gaen.”¹⁰⁵

Zoals in katholieke tijden algemene gebedsdagen uitgevaardigd werden,¹⁰⁶ werden zij ook dikwijls onder de nieuwe beschikking gehouden. Behalve een bijzondere dag van gebed voor het welzijn van de nieuwe universiteit, die op 8 februari 1575 ingewijd was,¹⁰⁷ werden gebedsdagen het meest gehouden om de zegen van God in te roepen op de goede afloop van vredesonderhandelingen of op het ontzet van steden die door de vijand belegerd waren.¹⁰⁸

Er waren ook afkondigingen, die te maken hadden met de viering van de Sabbath:

„van nu voortsaaen op geen sondagen ten tyde van eenige sermoonen ende ter wylen men twoort gods predict ende leest opten marcten in t openbaer nyet en sal mogen voorstaen mit eenige goeden waeren of coopmanschappen tzy eetbaer ,off oneetbaer . . in geenige herbergen, cabaretten of taveernen gelagen zal mogen houden of aldaer eenichsins zal mogen drincken bancketteren of spelen.”¹⁰⁹

Op overtredingen stond een boete van drie gulden.

Zoals in de zestiende eeuw de gewoonte was, kondigde de Leidse magistraat zowel vóór als ná de politieke en kerkelijke veranderingen vele bepalingen af betreffende godsdienstige aangelegenheden, omdat het houden van sacramentsoptochten, dank- of gebedsdiensten belangrijke gebeurtenissen waren voor de burgerij, daar zij de burgers en bewoners van de stad tot elkaar brachten. Er bestond geen duidelijke grens tussen de gebieden van de burgerlijke en godsdienstige plichten. Al gedurende een lange periode hadden klandestiene huwelijken de autoriteiten zorgen gebaard en de eerbiediging van het huwelijksrecht bleef een zaak, waarover men zich zorgen maakte. Tijdens de verwarring bij de overgang en tijdens de beide belegeringen waren velen getrouwd zonder bewijs te overleggen van hun ongehuwde staat. Dit had geleid tot het stranden van huwelijken en andere schandalen. Op 6 mei 1575 besloten „die vanden gerechte” dat voortaan iedereen die trouwen wilde persoonlijk verschijnen moest voor twee gecommiteerden, die zitting hadden ’s zaterdags van 2 tot 3 uur, om in te staan voor hun naam, adres en „in wat naderheyt van bloede ofte maechschappe zy malcanderen bestaen”. Als alles in orde was, plachten zij „een billet” als bewijs hiervan te ontvangen. Aan predikanten was het ver-

boden paren in de echt te verbinden, die niet bij machte waren dit bewijs over te leggen.¹¹⁰ Deze bepaling werd op 10 mei 1575 uitgebreid; van nu af aan kon het huwelijk alleen in de kerk afgekondigd worden na het verkrijgen van dit „billet”, „op peyne dat die kinderen die uuyt andere vergaderingen ofte versamelingen geboeren zullen werden als onwettich geacht sullen werden.”““ Het moeilijke probleem van hen, die eenvoudigweg na de overgang samengeleefd hadden, werd op 2 november 1575 opgelost. Alle paren die „in gemeenschappe v a n bedde ende huys-houdinge geleeft hebben” vanaf St. Jansmisse (24 juni) 1572 moesten hun huwelijk laten aantekenen bij de gecommitteerden voor huwelijkszaken.¹¹² In dit verband is het interessant dat het eerste Echtboek of ondertrouwregister van diegenen, die hetzij voor schepenen ten stadhuize huwden, hetzij volgens de plichtigheid van de gereformeerde kerk, dateert van 14 mei 1575.¹¹³

Het was het gerecht er ook aan gelegen om ongepast gedrag tijdens kerkelijke huwelijken te voorkomen. Men verbood „ongeregeldheyden tzy van roupen cryten dringen te samen loopen op eenige bancken of sittens te climmen . . . ! .op de verbeurte van heur opperste cleet.”¹¹⁴

De Nederduits gereformeerde gemeente in Leiden kwam tot stand te midden van inwendige beroeringen en terwijl de vijand voor de poort stond. Hoewel de toestand, die door het beleg tot stand gebracht was, ongetwijfeld het proces van dekatholisering van de stad versnelde, schijnt de gereformeerde kerk niet zoveel voordeel hiervan gehad te hebben als men zou hebben verwacht. De gemeente had gebrek aan werkelijk bekwame predikanten, die bij machte waren het respect te verwerven van de burgerlijke overheden, die zelf niet van ganser harte de zaak van de nieuwe religie waren toegedaan. Slechts langzamerhand gingen leden van de veertigraad er toe over echt lid te worden van de gemeente. Dit kan ten dele verklaard worden door de hachelijke politieke toestand en door hun afkeer van een kerkelijke tucht die uitgeoefend werd door ouderlingen, die dikwijls in maatschappelijk opzicht lager stonden.¹¹⁵ De predikanten waren het onderling oneens en hun verhouding tot de gemeente en de magistraat werd soms nadelig beïnvloed door geschillen. Dit geruzie had onder meer tot gevolg, dat de predikanten elkaar zo snel opvolgden, dat de broodnodige stabiliteit ontbrak. De goede betrekkingen met de burgerlijke autoriteiten werden voorts in gevaar gebracht door het onwrikbaar voornemen van de vroedschap om invloed uit te blijven oefenen, en zo mogelijk te vermeerderen, op alle aspecten van het kerkelijk leven, die raakten aan zaken van algemeen maatschappelijk belang. Door de reformatie werd de kerk in financieel opzicht veel meer afhankelijk van de burgerlijke autoriteiten, die nu immers de revenuen beheerden die vroeger

ten goede kwamen aan de katholieke kerk. Deze problematiek verklaart ten dele waarom Leiden niet in staat was om leiding te geven aan de reformatie in Rijnland. Evenmin moeten wij vergeten dat de voortgang van het protestantisme ook vertraagd werd door het aanhouden van krijgs-handelingen in dit gebied gedurende het grootste deel van deze tijd. Nog afgezien van het beleg bracht de aanwezigheid van een koningsgezin-de strijdmacht te Haarlem de groei van gereformeerde gemeenten in de dorpen ten noorden van Noordwijk in gevaar. Op analoge wijze bedreigde het koningsgezinde garnizoen van Utrecht de gemeenten in opkomst ten oosten van Leiden. Op het platteland, waar de invloed van de over het algemeen genomen katholieke ambachtsheren nog groot was, waren de gereformeerden nog meer afhankelijk van de energieke steun van de burgerlijke autoriteiten in de steden; in het geval van Leiden werd deze echter nog niet verleend. In dit vroege stadium lukte het Leiden niet om de rol te spelen van moederkerk voor de omringende omgeving, op de manier waarop Dordrecht en Enkhuizen dat zouden doen.¹¹⁶ In verband met het beleg moest de Provinciale Synode, die in juni 1574 te Dordrecht bijeenkwam, optekenen: „Wt de classe van Leijden niemandt.”¹¹⁷ Toen het erop aan kwam Zuid-Holland in classes te verdelen, bleef de omschrijving van de classis van „Leijden met gantsch Rijnlandt” in het vage, terwijl de andere classes zorgvuldig omschreven werden. Dit is veelbetekenend.¹¹⁸

Er is geen bewijsmateriaal, dat de classis vóór 1578 optrad. In dat jaar meldden Carolus Ryckewaert en Caspar Coolhaes „uut den name der classe van Leyden” de vergadering te Dordrecht, die bijeengeroepen was om een nationale synode voor te bereiden, „dat sy om het aenstaende **nachtmæ**l nyet komen en konnen tot dese tegenwoirdige **vergaderinge**”.¹¹⁹ Desalniettemin bezochten Carolus Ryckewaert, de Leidse predikant, Johannes Arcerius, „**minister** Verbi Dei in Classe Leydensi” en de ouderling **Dirck Berten** de Nationale Synode van 1578 te **Dordrecht**.¹²⁰

Maar de onenigheden tussen de gemeente en de Leidse magistraat van het jaar daarop belemmerden andermaal de ontwikkeling van de classis, terwijl de episode met Leicester bepaald niet bijdroeg om het prestige van de kerk te vergroten: pas in de jaren negentig kwamen betere verhoudingen tot stand, toen de Leidse kerk een meer doeltreffend aandeel kreeg in de zaken van de classis, niet in de geringste mate door de proponenten uit het Staten-College, die voorgingen bij de gemeenten op het platteland van Rijnland.¹²¹

Gaarne wil ik oud-archivaris Mej. Mr. A. J. Versprille, Mr. W. Downer, Drs. B. N. Leverland en de heren C. J. Peile en P. J. M. de Baar danken voor de vele diensten, die zij hebben bewezen. Drs. M. L. Wurfain was zo vriendelijk het artikel te vertalen. De gebruikte archivalia berusten, voorzover niet anders is vermeld, op het Gemeentearchief van Leiden.

Afkortingen

- SA I – Secretarie Archief vóór 1574
 SA II – Secretarie Archief na 1574
 NA – Notariële Archieven
 NHG – Archief van de kerkeraad der Nederlands Hervormde Gemeente
 NHG Kv – Archief van de kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente
 AK – Archieven van de kerken
 GAD NHG – Gemeente Archief Delft, Archief van de kerkeraad der Nederlands Hervormde Gemeente
- ARA,
 Gr. Rek. – Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Grafelijkheidsrekenkamer
 Acta – *Acta der provinciale en particuliere synoden. . in de noordelijke Nederlanden. 1572-1620*, J. Reitsma en S. D. van Veen, Groningen 1892-1899
- LJ – *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*
 NAK – *Nederlands(ch) Archief voor Kerkgeschiedenis*
 NNBW – *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, onder redactie van P. C. Molhuysen en P. J. Blok, Leiden 1911-37
- TvG – *Tijdschrift voor Geschiedenis*
 Dagboek – *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz.*, uitgegeven door I. H. van Eeghen, 2 delen, Groningen 1959, 1960
- Orlers – J. J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, Leiden 1641

AANTEKENINGEN

1. Zie D. H. A. Kolff, *Libertatis ergo*. De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567, *LJ* 58 (1966), blz. 118-148. J. C. **Boogman**, De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572, *TvG* 57 (1942), blz. 99-103. R. H. Bremmer, Het beleg van Leiden (1574) een venster op de opstand, *NAK*, n.s.47 (1965-6), blz. 166-183.
2. Stukken betreffende het Beleg 1574, nr. 52.
3. Orlers, blz. 565.
4. Orlers, blz. 565. **Dagboek**, blz. 21.
5. Orlers, blz. 566.
6. SA I, nr. 389, fol. 43. 14 augustus 1572.
7. Zie het besluit van de vergadering van de Staten van Holland van 19 juli 1572, **Dagboek**, inleiding, blz. xvii. Orlers, blz. 565.
8. SA I, nr. 389, fol. 43^v-44, 16 oktober 1572 en fol. 55, 21 januari 1573.
9. SA I, nr. 389, fol. 59, 18 februari 1573.
10. **Dagboek**, blz. 224. Noot 2 is foutief.
11. **Dagboek**, blz. 224. Te Amsterdam 9 november 1572, **Dagboek**, blz. 54.
12. **Dagboek**, blz. 225. Is gestorven op 7 december 1573, **Dagboek**, blz. 347.
13. **Dagboek**, blz. 225. Een van hen was waarschijnlijk Jan van Oudewater, die op 14 oktober 1572 binnen Amsterdam kwam, **Dagboek**, blz. 35.
14. **Dagboek**, blz. 223.
15. **Dagboek**, blz. 223.
16. **Dagboek**, blz. 223. Te Utrecht op 22 oktober 1572, **Dagboek**, blz. 43.
17. **Dagboek**, blz. 223. Te Amsterdam op 4 mei 1573. **Dagboek**, blz. 246. Zie voor andere vluchtelingen uit Leiden de rekeningen van Andries Schot, NA, nr. 3, blz. 179 en ARA, Gr. Rek., nr. 683.
18. SA II, nr. 20, fol. 148^v-149, 18 december 1578.
19. **Boogman**, a.w., blz. 103. R. Fruin, Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574, *Verbreide geschriften*, II, blz. 411.
20. W. A. Fasel, De Leidse Glippers, *LJ* 48 (1956), blz. 71.
21. Fasel, a.w., 72.
22. NA, nr. 3, p. 179 en ARA, Gr. Rek., nr. 683.
23. SA I, nr. 73, fol. 85^v-86.
24. SA I, nr. 388, fol. 299-306^v. In 1579 is Vander Werff als diaken bij het gerecht gekozen. SA 11, nr. 2189, 5 april 1579.

25. *Dagboek*, blz. 35, 14 oktober 1572
26. *Dagboek*, blz. 59.
27. *Dagboek*, blz. 99.
28. *Dagboek*, blz. 101.
29. *Dagboek*, blz. 120. Maar volgens Orlers was het Leprooshuis reeds op 20 december 1572 afgebrand. Orlers, blz. 566-7.
30. *Dagboek*, blz. 141, 16 januari 1573, blz. 225, 5 april 1573.
31. Stukken betreffende het beleg, nr. 25.
32. Stukken betreffende het beleg, nr. 26, 14 december 1573.
33. Stukken betreffende het beleg, nr. 27, 29-34.
34. Stukken betreffende het beleg, nr. 28c, 28 maart 1574.
35. Orlers, blz. 456. 458. 461. 468-472. 500.
36. *Dagboek*, blz. 454, 11 november 1574.
37. SA II, nr. 689, fol. 7v°, 13 november 1574.
38. SA II, nr. 20, fol. 30. Zie ook fol. 30v°-31, 32v°-33°, 35-35v°, 41-41v°, 53-53v°.
39. SA II, nr. 20, fol. 55, 19 juli 1576.
40. NHK. nr. 1, 5 oktober 1584-10 april 1590.
41. Orlers, blz. 415. Op 2 september in de St. Pieterskerk. Zie J. van Vloten, *Leidens Belegering en Ontzet in 1573 en 1574*, Leiden 1853, blz. 134.
42. SA II, nr. 9248, fol. 63v°.
43. SA I, nr. 73, AK, nr. 323. NHG, Kv., nr. 203 1-2039.
44. SA I, nr. 73, NHG, Kv., nr. 997.
45. NHG, Kv., nr. 2038.
46. NHG, Kv., nr. 2040. Op 20 november 1567 werd Jan Gerritsz. de Haes als beeldenstormer ingedaagd. SA I, nr. 388, fol. 302v°.
47. NHG, Kv., nr. 2038.
48. Zie voor zijn rekeningen, AK, nr. 1208.
49. Zie bij J. Smit, Eenige gegevens voor de oudste geschiedenis van enkele Zuidhollandsche protestantsche gemeenten, NAK, n.s. 25 (1932), blz. 243. Rekening van Andries Jansz. Schot van de gekonfiskeerde geestelijke goederen te Leiden. 1572 oktober 1-1573 september 30, fol. 259.
50. Smit, a.w., 242. Tweede rekening van Ambrossyus Quirijns wegens de geannoteerde goederen in het kwartier Gorinchem, 1574, fol. 233. Zie ook Acta, 11, blz. 152.
51. SA I, nr. 388, fol. 306v°, 17 april 1568.
52. SA I, nr. 388, fol. 310, 5 juni 1568.
53. P. Bor, *Oorsprongk, Begin, en Vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, Amsterdam 1679, 1, blz. 107b-108a.
54. Acta, I, blz. 19, 23, 25.
55. ARA. Gr. Rek., nr. 681 bis, fol. 91. Hij was een voormalige karmeliet. L. Knappert, *Her ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht 1924, blz. 270, 404.
56. H. J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605)* Amsterdam 1950, blz. 24.
57. Als Copinus Rodolphus, Jaanus, a.w., blz. 25, 35.
58. Dingboek K, op datum. L. Knappert, *De Opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad*, Leiden 1908, blz. 268.
59. SA I, nr. 1383, fol. 137-137v°.
60. GAD, NHG, nr. 24. Jaanus, a.w., blz. 35-36.
61. GAD, NHG, nr. 24 en nr. 1 Handelingen des Kerkeraads 1573-1581, fol. 1.
62. Orlers, blz. 446-7. *Dagboek*, blz. 292.
63. Acta, II, blz. 139.
64. Acta, II, blz. 139, 149, 154. Zie ook de rekening van Pieter van der Goes van de gekonfiskeerde goederen in Delft en Delfland., 1574 en 1575, fol. 161v°. Hij betaalde fol. 50 aan Aert Jansz. „diener des Evangeliums binnen Leyden ter oirsacke zynes dienst, vervallen Meye anno 1574”.
65. NA, nr. 43, blz. 79, 28 januari 1575.
66. C. P. M. Holtkamp, *Register op de parochiën, altaren, vicarieën en de bedienaars, IV, Rijnlandia*. Haarlem 1932, blz. 10.
67. Het is onwaarschijnlijk dat Taling de predikant was die zich zo heftig tegen het rand-

- schrift van het noodgeld uitliet. Zie het verhaal in Caspar Coolhaes, *Van de christelijke discipline*, 1582. fol. 2-2v° en G. Brandt. *Historie der Reformatie*. Amsterdam 1671. 1, blz. '554. Opmerkelijk is de wijziging in 'de mening van 'Knappert over deze zaak:' in **NNB W**, V, blz. 873 kent hij dit aan Taling toe, maar in zijn „Opkomst”, blz. 269 suggereert hij dat Verstroot de verantwoordelijke was. In begin juni 1574, werd „de zaecq vande tonne bossepoeders die ten huysse vanden predicant den Taling es gevonden” op de agenda van een vergadering van het gerecht geplaatst. Stukken betreffende het beleg, nr. 1.
68. SA II, nr. 9248, fol. 10, 4 december 1574.
69. Justificatie des Magistraets tot Leyden (geschreven in 1579), fol. 4v°-5v°. GAD, NHG, nr. 24. Caspar Coolhaes aan de predikanten te Delft, 24 januari 1575 en Caspar Coolhaes en P. Cornelisz. aan de predikanten te Delft., 26 januari 1575.
70. GAD, NHG, nr. 24. Caspar Coolhaes aan de predikanten te Delft, 24 januari 1575 en nr. 112. Nicolaes Verstroot aan Arent Cornelisz. te Delft.
71. SA II, nr. 2189, 16 februari 1576 betaling van f 300 per jaar met vrije woning, met ingang van 1 februari 1575. In 1579 was Verstroot predikant te Naaldwijk. Justificatie des Magistraets tot Leyden, fol. 4v°.
72. Zie over hem **H. C. Rogge**, *Caspar Jansz. Coolhaes, de voorloper van Arminius en der Remonstranten*, 2 dln, Amsterdam 1858 en O. Fatio, *Nihil pulchrius ordine. Contribution à l'étude de l'établissement de la discipline ecclésiastique aux Pays-Bas ou Lambert Daneau aux Pays-Bas (1581-1583)*. Leiden 1971.
73. SA II, nr. 9248, fol. 10.
74. Zie noot 72. GAD, NHG, nr. 112. Pieter Cornelisz. aan Arent Cornelisz. te Delft, 20 oktober 1576. Justificatie des Magistraets tot Leyden.
75. Zie noot 72. **Acta**, II, blz. 152. Smit, **a.w.**, blz. 244.
76. **Acta**, II.
77. Zie noot 71. Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk, 's-Gravenhage, Archief van de Classis Dordrecht, nr. 1, 9 november 1574 en 8 maart 1575.
78. **Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen**, uitgeg. H. Q. Janssen, Werken der Marnix-Vereeniging, serie III, dl. 111, Utrecht 1877, blz. 15-16.
79. Over de terugkomst van sommige ballingen, Orlers, blz. 564.
80. SA I, nr. 388, fol. 299, 16 september 1567, fol. 306v°, 17 april 1568. Zie Kolff, **a.w.**
81. Bor, **a.w.**, blz. 107b. SA I, nr. 388, fol. 298-306v°.
82. SA I, nr. 388, fol. 298-306v°.
83. Zie noot 2.
84. SA I, nr. 1383, fol. 122v°-123v°, 10 april 1573.
85. NA, nr. 43, blz. 9, 3 april 1573. GAD, NHG, nr. 24, brief van 5 september 1573.
86. NA, nr. 43, blz. 9.
87. Voor Willemsz. en Cornelisz., zie GAD, NHG, nr. 24.
88. Dingboek I, fol. 34, 18 september 1573.
89. GAD, NHG, nr. 24.
90. Tot de vriendschap benoemd op 24 december 1574. SA I, nr. 73, fol. 86.
91. SA I, nr. 1383, fol. 143v°. Een kopie ervan op 7 januari 1574, SA II, nr. 2189.
92. Was ketters in 1567. Bor, **a.w.**, blz. 107b.
93. Was diaken in 1573.
94. Was ketters in 1567. Bor, **a.w.**, blz. 107b.
95. GAD, NHG, nr. 24, brief van 26 januari 1575. Over Job Dircksz. in 1579, zie SA II, nr. 2189.
96. Was diaken in 1573. Zie noot 87.
97. Voor 1577: SA II, nr. 9248, fol. 64v°, 28 juni 1577. 1578: SA II, nr. 2189, op 24 oktober 1577. 1579: SA II, nr. 2189, op 1 januari 1579. Vanaf 1581, SA I, nr. 73.
98. SA II, nr. 2189.
99. Orlers, blz. 335. **Uittreksel uit Francisci Dusseldorpi Annales 1566-1616**, uitgeg. R. Fruin, 's-Gravenhage 1894, blz. 53-54.
100. NHG, Kv., nr. 2041. De betalingen duiden op de volgende data., die met uitzondering van die van 3 november, samenvallen met zondagen: 4 maart, 6 mei, 1 Juli, 3 of 25 november, 13 januari 1577.
101. C. A. Tukker, **De Classis Dordrecht van 1573 tot 1609**, Leiden 1965, blz. 170.
102. Zie R. L. Jones, Reformed Church and Civil authorities in the United Provinces in the

- late 16th and early 17th centuries, as reflected in Dutch state and municipal archives, *Journal of the Society of Archivists* 4 (1970), blz. 109-123, erotendeels aan de bronnen van het stadsbestuur van Leiden gewijd.
103. SA I, nr. 389, fol. 25v°, 17 november 1571.
104. SA I, nr. 389, fol. 124v°, 17 februari 1574. De inlichtingen over Duinkerken bleken onjuist te zijn.
105. SA I, nr. 389, fol. 174v°-175.
106. SA I, nr. 389, fol. 11, 7 september 1570. fol. 13. 9 november 1570.
107. SA II, nr. 689, fol. 32, 3 februari 1575.
108. SA II, nr. 689, fol. 48, 21 juni 1575. fol. 99v°, 9 juni 1576.
109. SA II, nr. 689, fol. 16, 30 november 1574. Vergelijk SA I, nr. 389, op 9 april 1573.
110. SA II, nr. 689, fol. 40v°.
111. SA II, nr. 689, fol. 42v°.
112. SA II, nr. 689, fol. 68-69.
113. SA II, nr. 1139.
114. SA II, nr. 689, fol. 16v°, 18 december 1574.
115. GAD, NHG, nr. 112, Andries Hagius aan Arent Cornelisz, 15 juni 1582.
116. Tukker, a.w., De kerk van Enkhuizen heeft een belangrijke rol in de opbouw van gemeenten in Friesland gespeeld. Het eerste nog aanwezig klassikale aktenboek van Leiden begint pas in 1585. Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk, 'Gravenhage, (Classis Leiden, nr. 3).
117. *Acta*, II, blz. 128.
118. *Acta*, II, blz. 129-130.
119. *Acta*, II, blz. 171.
120. *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende* eeuw, uitgeg. F. L. Rutgers, Werken der Marnix-Vereeniging, serie II, dl. III (Utrecht 1889), blz. 262, 315-316.
121. Naar ik hoop, zal men uitvoerige gegevens vinden over de ontwikkeling van de gereformeerde gemeente en de classis Leiden in mijn binnenkort verschijnend engelstalige proefschrift „De verhouding tussen de Overheid en de Gereformeerde Gemeente te Leiden 1572-1620”.

ONDERWIJS IN LEIDEN IN DE TWEDE HELFT VAN DE ZESTIENDE EEUW

door

drs. R. E. O. Ekkart

Wanneer men spreekt over onderwijs te Leiden in de tweede helft van de zestiende eeuw, gaan de gedachten vanzelfsprekend in de eerste plaats uit naar de in 1575 opgerichte Universiteit, die binnenkort haar 400-jarig bestaan zal vieren. Er is echter in Leiden een nog veel oudere onderwijsinstelling, namelijk de Latijnse School, die thans weliswaar niet meer onder die naam bestaat, maar voortleeft in het Stedelijk Gymnasium aan de Fruinlaan.

Omtrent het stichtingsjaar van de Grote of Latijnse school tasten we geheel in het duister. Vast staat echter dat deze stichting vóór 1324 plaats had, aangezien in dat jaar door Graaf Willem III van Holland een nieuwe rector werd benoemd.¹ Zulke Latijnse scholen, waar grondige oefening van de Latijnse taal, naast vakken als logica en koorzang, de hoofdmoot van het studieprogramma vormde, werden aanvankelijk vrijwel uitsluitend bezocht door jongens, die voorbestemd waren voor de geestelijke stand. Doorgaans stonden zij onder leiding van priesters. Het wekt dan ook geen verwondering dat de Leidse school was gevestigd in de onmiddellijke omgeving van de St. Pieterskerk,² vlak bij de plaats waar ook het latere, nu nog bestaande gebouw werd neergezet. De rector van de school was tevens leider van het jongenskoor van de Pieterskerk en had nog diverse andere taken bij deze parochiekerk. In de 16de eeuw waren de omstandigheden echter al aanzienlijk veranderd en werd de school niet meer uitsluitend bezocht door aanstaande geestelijken, terwijl rector en schoolmeesters niet altijd meer priesters waren.³

Een groot probleem voor de Latijnse school vormde vanouds het bestaan van vele bijscholen, d.w.z. particuliere, veelal door priesters geleide, onderwijsinstellingen van kleinere of soms ook grotere omvang. Teneinde

te voorkomen dat de aanwezigheid van dergelijke concurrenten de officiële school te zeer zou benadelen, had het Leidse stadsbestuur in 1518 bepaald, dat ieder die zijn kinderen tussen zeven en zeventien jaar wilde laten leren lezen en schrijven, hen daartoe naar de Grote School moest zenden. Gaf men echter de voorkeur aan een particuliere school, dan diende men daarvoor de rector van de Grote School en zijn schoolmeesters **financieel te compenseren**.⁴ Enkele decennia later verscheen ook de bepaling, dat houders van bijscholen eerst door de regering moesten worden geëxamineerd en dat zij op hun scholen slechts vakken als het lezen en schrijven van Nederlands, rekenen en Frans mochten doceren en géén Latijn, terwijl de rector van de Latijnse school de particuliere instellingen diende te **inspecteren**.⁵ Veel succes schijnen dit soort maatregelen niet te hebben gehad, want telkens moesten weer nieuwe bepalingen worden gemaakt om het onderwijs op bijscholen aan banden te leggen. Vooral priesters schijnen de voorschriften herhaaldelijk overtreden te hebben.

Rectoren en schoolmeesters van de officiële school wisselden tamelijk veelvuldig, hetgeen niet bepaald een garantie was voor de continuïteit en bloei van de instelling. Telt men daarbij de onrust en onzekerheid, die de godsdienstige ontwikkelingen gedurende de 16de eeuw met zich meebrachten, dan wordt het begrijpelijk dat de Grote School in die tijd geen bloeiperiode beleefde.

Tot de meest opvallende **16de-eeuwse** docenten aan de school behoren Jan Sareye en Pieter Bloccius, die geen van beiden priesters waren. Mr. Jan Maertensz. Sareye werd in 1537 voor een half jaar tot rector benoemd; deze proeftijd viel gunstig uit, zodat de benoeming verlengd werd en Mr. Jan tot 1542 in functie **bleef**.⁶ Hij werd in zijn taak bijgestaan door twee schoolmeesters. Na zijn aftreden **blijkt** Sareye een particuliere school te hebben gedreven, tot dat hij in 1559 wederom tot rector van de Grote School werd benoemd.* Onder hem werkten toen als conrector de priester Heyndrick Pouwels en als praeceptor Mr. Pieter Bloccius. Deze laatste in Diegem bij Brussel geboren geleerde was hervormingsgezind en heeft in de jaren zestig een aantal fel anti-katholieke werkjes gepubliceerd, waarin hij o.a. de seksuele praktijken der geestelijken aan de kaak **stelde**.⁹ Ook verzette hij zich tegen het houden van processies, waaraan hij uit hoofde van zijn functie van praeceptor verplicht was deel te nemen. Het behoeft derhalve geen verwondering te wekken dat Bloccius in 1561 uit zijn functie bij de Latijnse school werd ontslagen. Minder duidelijk is echter, waarom toen ook zijn chef Sareye ontslag werd aangezegd. Deze immers was hoogstwaarschijnlijk katholiek gebleven, maar werd wellicht toch niet geheel zuiver in de leer geacht.¹⁰ Vooral het feit dat zowel Sareye als Bloccius door een priester werd vervangen wijst daarop. Weinig conse-

quent is het dan echter, dat de beide ontslagenen in 1562 door het stadsbestuur werden gemachtigd om gedurende een drietal jaren een particuliere school te houden.” Bloccius schijnt al spoedig de stad verlaten te hebben, wellicht uit angst voor de inquisitie, maar de katholieke Sareye bleef zijn werkzaamheden voortzetten en verkreeg in 1564 toestemming zijn bijschool levenslang te continueren.¹² Het is niet bekend hoe lang hij nog van dit voorrecht gebruik heeft kunnen maken. We weten slechts dat in 1569 zijn beide zoons Maarten en Abraham Sareye met hun vrouwen als ketters werden ingedaagd,¹³ zodat, ook al bleef de vader dan het katholieke geloof trouw, de ketterij in zijn gezin had toegeslagen.

Bloccius en Sareye waren overigens niet de enige Leidse schoolmeesters die in de jaren zestig van de 16de eeuw moeilijkheden kregen. Ook de waarschijnlijk in Gouda geboren bijschoolhouder Johannes Claesz. van Wassenauer zag zich door zijn godsdienstige overtuiging in het nauw gebracht en vluchtte in 1569 met vrouw en kind naar **Emden**.¹⁴ Na zijn terugkeer in het vaderland werd Van Wassenauer in juni 1572 aangesteld als schoolmeester te Enkhuizen, welke stad juist een maand eerder naar de zijde van de Prins van Oranje was overgegaan. Reeds twee jaar later werd hij beroepen als predikant te **Wijdenes** en Oterleek, terwijl hij in 1580 zijn standplaats verwisselde voor Amsterdam. Daar is hij echter reeds op 28 oktober van datzelfde jaar op nog vrij jeugdige leeftijd overleden. In het Museum de Lakenhal bevindt zich een anoniem mansportret, dat, hoewel het erop geschilderde wapen verschilt van het zijne,¹⁵ volgens een oud opschrift aan de achterzijde de hier besproken Johannes van Wassenauer zou voorstellen (afb. 1).¹⁶ Indien hier inderdaad deze figuur is afgebeeld, is dit schilderij één van de zeer weinige ons bekende afbeeldingen van een **16de-eeuwse** Leidse schoolmeester.

De overgang van de stad Leiden naar het kamp van de opstandelingen in 1572 en de beide belegeringen van de stad in 1573-1574 met de daaruit voortvloeiende ontreddering, hadden ook voor het onderwijs ingrijpende gevolgen. De Grote of Latijnse School sloot haar deuren en het lijkt waarschijnlijk dat ook bij vele particuliere onderwijsinstellingen de werkzaamheden werden gestaakt. Eerst in de jaren 1575-1576 kwam het onderwijs in Leiden weer op gang. Belangrijker nog dan de heropening van de Latijnse School in 1576, was de oprichting van de eerste Noordnederlandse universiteit, een jaar eerder.

Bij de bestuurders van de in opbouw zijnde Noordnederlandse staat werd het terecht als een ernstig bezwaar gevoeld, dat men niet beschikte over een eigen protestantse universiteit.” De oude Nederlandse Hogeschool te Leuven was in katholieke handen gebleven, zodat leergierige jonge mannen hun kennis moesten opdoen aan protestantse academies in



Afb. 1. Johannes Claesz. van Wassenaer(?), door een onbekende kunstenaar. Olieverf op paneel, 74 x 55,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

b.v. Duitsland of in het Calvinistische bolwerk Genève. In de laatste maanden van 1574 werd de kwestie bijzonder opportuun. Men hoopte op een vrede met de Spaanse koning en wilde voor de aanvang van de onderhandelingen daarvoor in het bezit zijn van een eigen universiteit, om deze als een reeds bestaande instelling bij die onderhandelingen te kunnen gebruiken. Indien men te lang zou wachten, dan bestond het risico dat bij een eventuele vrede zou worden bepaald dat er geen wijzigingen in de bestaande situatie mochten worden aangebracht en dat daarmee de weg naar een eigen protestantse universiteit definitief zou worden afgesneden.

Verschillende plaatsen kwamen in aanmerking om een dergelijke instelling binnen haar vesten te herbergen, zoals Middelburg en Gouda, maar na de gunstige afloop van het Leidse beleg leek deze stad bijzonder geschikt als veilig bolwerk. Het door Willem van Oranje bij de Staten van Holland ingediende voorstel werd aangenomen en een commissie van drie man, bestaande uit de Delftse burgemeester Cornelis de Coning, de Leidse pensionaris Gerrit Amelisz. van Hoogeveen en de bekende Jan van der Does, slaagde er in om in ongeveer een maand tijd de nieuwe universiteit zodanig op poten te zetten, dat op 8 februari 1575 de opening met een grote allegorische optocht kon worden gevierd.¹⁸ Voor de materiële voor-

zieningen kon men gebruik maken van de verbeurd verklaarde klooster-goederen: enerzijds verkreeg men inkomsten uit de pachtgelden van de voormalige geestelijke landerijen, anderzijds had men de beschikking over leeggekomen kloostergebouwen voor een passende huisvesting van de Academie. Hiervoor koos men aanvankelijk het St. Barbaraklooster op de hoek van het Rapenburg en de Voldersgracht (tegenwoordig Langebrug); dit gebouw werd echter al twee jaar later vervangen door de Faliëde Bagijnkerk, eveneens bij het Rapenburg gelegen, en tenslotte in 1581 door de kapel van het Dominicanessenklooster aan de andere zijde van het Rapenburg.¹⁹

De feestvreugde van 8 februari kon niet verhullen dat de organisatie van het onderwijs nog lang niet rond was. Het was vooral de curator Jan van der Does, zelf een geleerde van betekenis, die hieraan zijn krachten wijdde. Men was er in geslaagd om vóór de opening een tiental hoogleraren aan te trekken, maar slechts vier van hen hadden blijkbaar ook werkelijk de bedoeling om zich voor langer dan enkele maanden aan Leiden te binden,²⁰ terwijl de anderen reeds spoedig weer naar hun oude woonplaatsen terugkeerden. Zij waren ook eigenlijk alleen aangesteld om op de 8ste februari als hooggeleerd decorum dienst te doen. In de volgende maanden moest men op zoek gaan naar geleerden die bereid waren langere tijd aan de Universiteit te werken. Eerst in de zomer van 1575 had men een dergelijk docentencorps bijeen en kon men een aanvang maken met het onderwijs. Het is niet de bedoeling hier verder in te gaan op de stormachtige ontwikkeling die de Leidse Universiteit in de volgende decennia heeft doorgemaakt en al die beroemdheden die er, vooral dankzij de onvermoeibare Dousa, hebben gedoceerd, hier te memoreren. Zinvoller is het om hier te wijzen op invloed die de stichting van de Universiteit op het verdere onderwijs in Leiden had.

Van de ruim 2700 studenten, wier namen tussen 1575 en 1600 in het Album Studiosorum zijn opgenomen, kwam iets meer dan 8 procent uit de stad Leiden.²¹ Dit betekent niet dat al die Leidenaren met hun inschrijving de bedoeling hadden de basis te leggen voor een wetenschappelijke loopbaan – de vrijdom van diverse belastingen, zoals het bieraccijns, was een bijkomstigheid die voor een aantal Leidenaren wel het hoofddoel van hun inschrijving zal zijn geweest –, maar de voor toelating gestelde eis van een behoorlijke kennis der Latijnse taal had tot gevolg dat een behoorlijke organisatie van het voorbereidend onderwijs dringend noodzakelijk was. De nieuw benoemde, uit Rouaan afkomstige, theologische hoogleraar Feugeraeus maakte een ontwerp voor een streng calvinistische opleiding, waarbij de Latijnse School een basisafdeling van de Universiteit zou moeten worden,²² maar het stedelijk bestuur hield de zaak toch liever in eigen hand en heropende de Latijnse School in 1576.



Afb. 2. Willem van der Codde (Coddaeus), door een onbekende kunstenaar. Kopergravure.

Rector van de school werd Nicolaas Stockius, die ruim een jaar tevoren uit Essen naar Leiden was gekomen en tot zijn dood in 1593 in functie bleef.²³ Het studieprogramma bestond behalve uit grondige oefening van het Latijn en godsdienstondericht, ook uit het bijbrengen van de beginselen van de Griekse taal en enkele andere vakken.²⁴ De leerlingen, doorgaans omtrent zeven jaar oud bij hun komst op school, doorliepen zes klassen, waarvan de zesde de laagste en de eerste de hoogste was. De rector zelf doceerde in de eerste klas, de conrector in de tweede en de praeceptoren in de overige klassen. Onder de bekwame Stockius kwam de heropende school tot bloei, een bloei die lange tijd zou voortduren en een hoogtepunt bereikte in het tweede kwart van de 17de eeuw onder het rectoraat van de vermaarde Theodorus Schrevelius (rector 1625-1642). Ook onder de schoolmeesters treft men enkele bekende geleerden aan, zoals Willem van der Codde (Guilielmus Coddaeus; 1575-na 1625), die na enige tijd aan de Latijnse school te hebben gedoceerd, in 1601 werd benoemd tot hoogleraar Hebreeuws aan de Leidse Universiteit; hij bekleedde laatstgenoemde functie tot 1621, toen hij wegens zijn Arminiaanse sympathieën werd afgezet (afb. 2).²⁵

Ondanks de bloei van de Latijnse School bleef er concurrentie van parti-

culiere scholen bestaan. Al in 1578 waren bepalingen afgekondigd, waarin het houden van scholen aan niet-poorters en niet-calvinisten werd verboden en een straf gesteld werd op het lezen van Latijnse en roomse boeken op dergelijke particuliere instellingen.²⁶ Het onderwijs in het Latijn diende voorbehouden te blijven aan de officiële school. De gemaakte verboden waren echter niet afdoende, want in 1586 verzocht rector Stockius het stadsbestuur om „alle latijnse bijscholen te verbieden in sonderheit van degene die Paepsgesint zijn”.²⁷ Eén van de katholieke schoolhouders op wie Stockius waarschijnlijk doelde, was de Haarlemse kanunnik Willem van Assendelft, die vanaf 1579 aan de Hooigracht in Leiden gevestigd was en daar een school exploiteerde. Enerzijds gaf hij les aan bij hem inwonende, merendeels uit Haarlem meegekomen katholieke kinderen, anderzijds aan een aantal jongelingen, die op de goede reputatie van zijn onderwijs afkwamen.²⁸ In de laatste groep, die alleen dagonderwijs bij Mr. Van Assendelft volgde, waren ook leerlingen die niet katholiek waren, zoals bij voorbeeld de zoon van niemand minder dan de burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werff!²⁹ Ten slotte verhuurde de kanunnik ook nog kamers aan academie-studenten; ook rector Stockius en diverse professoren vulden hun karige inkomsten aan door studenten op kamers te nemen. Bij Van Assendelft ging dit alles echter op grote schaal, want in 1581 woonde bij hem niet minder dan 22 leerlingen en studenten in huis.³⁰

Acht jaar lang kon Mr. Willem zijn overwegend katholiek getinte school geheel ongestoord voortzetten. Toen in 1587 stappen tegen hem werden overwogen, veroorzaakte dit een hooglopend conflict tussen het Hof van Holland en de Universiteit.³¹ Laatstgenoemde instelling bestreed het recht van het Hof om tegen de kanunnik op te treden, daar Van Assendelft sinds 1580 aan de Universiteit was ingeschreven en derhalve viel onder de jurisdictie van de eigen Academische Vierschaar, die recht sprak over studenten. Geen van beide partijen wilde de andere een duimbreed toegeven en in december 1587 werd er voor de Vierschaar een proces tegen Van Assendelft aangespannen, dat in januari 1588 in vrijspraak resulteerde. Ook daarna wilde het Hof van Holland nog een eigen proces voeren, maar in maart 1588 werd het tenslotte door de Staten van Holland gedwongen hiervan af te zien. Het gevolg van dit alles was dat Mr. Willem van Assendelft zijn werkzaamheden ongestoord kon voortzetten. Eerst in 1591 besloot hij zijn school op te heffen en naar Haarlem terug te keren. Daar is hij in 1615 als pastoor van het Begijnhof en vice-decanus van het Bisdom Haarlem overleden.³²

· Na dit voorbeeld van het voortbestaan der bijscholen, keren we terug naar de Latijnse School en in het bijzonder naar de bouw van een schoolgebouw in het laatste jaar van de 16de en het eerste jaar van de 17de eeuw. Naast het oude gebouw van de school stond, op de hoek van de Lokhorst-



Afb. 3. Latijnse School aan de Lokhorststraat, ca. 1890-1900. Foto. Leiden, Gemeente-archief.

straat en de tegenwoordige Schoolsteeg, de woning van Professor Gerard de Bont. Daar hij zijn huis, dat hij van de stad had gekocht, nimmer had betaald, verviel het na zijn dood in 1599 weer aan de stad.³³ Het stadsbestuur besloot het huis af te breken en op die plaats een nieuwe Latijnse School neer te zetten. Reeds in 1600 was het nieuwe gebouw met zijn hoge trapgevel (afb. 3) en zijn fraaie renaissancepoortje voltooid.³⁴ Later werd de school nog uitgebreid met een nieuwe rectorswoning, waarvan de tuin doorliep tot aan de Pieterskerkgracht. Deze woning is later afgebroken, maar het aardige tuinpoortje uit 1613 heeft na diverse omzwervingen ten slotte in 1955 een passende bestemming gevonden naast het gerestaureerde Gravensteen.³⁵

Het schoolgebouw echter heeft tot op heden zijn plaats aan de Lokhorststraat behouden. Tot 1883 bleef hier de Latijnse School (vanaf 1838 onder de naam Stedelijk Gymnasium) gevestigd, maar de bouw van het nieuwe gymnasium aan de Doezastraat betekende het verlies van de oude functie. Voor diverse andere doeleinden is het oude gebouw sindsdien gebruikt, maar nog steeds wacht dit zo waardevolle historische en kunsthistorische monument op de aanwijzing van een nieuwe bestemming, die even passend is als die, waarvoor het in 1600 door het stadsbestuur werd gebouwd.

AANTEKENINGEN

1. L. Knappert, Uit de geschiedenis der Groote of Latijnsche school te Leiden, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 1 (1904), blz. 97-98. Zie ook voor meer algemene informatie over scholen in Nederland: R. R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen 1954, en P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland, Utrecht-Antwerpen 1955*.
2. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 101-102.
3. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 121.
4. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 120-122.
5. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 127.
6. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 129-130.
7. L. Knappert, *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad*, Leiden 1908, blz. 278, noot 1.
8. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 133.
9. Knappert, *a.w.* 1908, blz. 53-54, 213-215.
10. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 134; Knappert, *a.w.* 1908, blz. 214.
11. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 135; P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, dl. II, 's-Gravenhage 1912, blz. 187.
12. Knappert, *a.w.* 1904, blz. 136.
13. Knappert, *a.w.* 1908, blz. 278.
14. M. J. van Lennep, Het Friesch-Amsterdamsche predikantengeslacht van Wassenaer, *De Nederlandsche Leeuw* 69 (1952), kolom 244; J. Z. Kannegieter, Dr. Nicolaes Jansz. van Wassenaer (1571-1629), *Jaarboek Amstelodamum* 56 (1964), blz. 72.
15. Van Lennep, *a.w.*, kolom 243; Kannegieter, *a.w.*, blz. 73.
16. Olieverf op paneel, 74 x 55,5 cm. Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, cat. 1949, nr. 140.
17. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dl. I, 's-Graven-

- hage 1913 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 20); A. Versprille, De Stichting der Leidse Hogeschool, *Leids Universiteitsblad* 13 (1947-1948), nr. 10, blz. 2-5; J. J. Woltjer, *De Leidse Universiteit 'in verleden en heden*, Leiden 1965, blz. 1-14; M. W. Jurriaanse, *De stichting van de Leidse Universiteit*, Leiden 1965.
18. R. van Luttervelt, De optocht ter gelegenheid van de inwijding der Leidse Universiteit, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 50 (1958), blz. 87-104.
19. H. van Oerle, Het Academiegebouw te Leiden, *Oudheidkundig Jaarboek (= Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 4de serie)* 6 (1937), blz. 77-96.
20. Nl. Gerard de Bondt, Cornelis de Groot, Nicolaes van Dam en Cornelis van der Nieuwstadt.
21. H. T. Colenbrander, De herkomst der Leidsche studenten, in: *Pallas Leidenis MCMXXV*, Leiden 1925, blz. 279.
22. Molhuysen, a.w., blz. 39*-43*; J. A. van Dorsten, *Poets, Patrons and Professors*, Leiden-London 1962, blz. 5.
23. L. Knappert, Uit de geschiedenis der Latijnsche school te Leiden, II, *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 2 (1905), blz. 19-20.
24. Knappert, a.w. 1905, blz. 25 e.v.
25. *Nieuw Nederlandsch 'Biografisch Woordenboek*, VII, Leiden 1927, kolom 305.
26. Knappert, a.w. 1905, blz. 25-27; P. A. M. Cieurts, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse Universiteit*, Utrecht-Antwerpen 1964, blz. 7.
27. Geurts, a.w., blz. 8.
28. Geurts, a.w., blz. 10.
29. P. A. M. Geurts. Een zoon van Pieter Adriaansz. van der Werff op een katholieke school?, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 51 (1959), blz. 95-98.
30. Geurts, a.w. 1964, blz. 11.
31. Geurts, a.w. 1964, blz. 28-54.
32. Geurts, a.w. 1964, blz. 15-19.
33. Knappert, a.w. 1905, blz. 15-16.
34. E. H. ter Kuile, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, VII, I, Leiden en westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, blz. 124.
35. A. Bicker Caarten, De Leidse monumenten, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 48 (1956), blz. 168-169.

WAARACHTIGE AFCUNTER- FEITINGE DER STAD EN UNIVERSITEIT LEIDEN IN HOLLAND

door

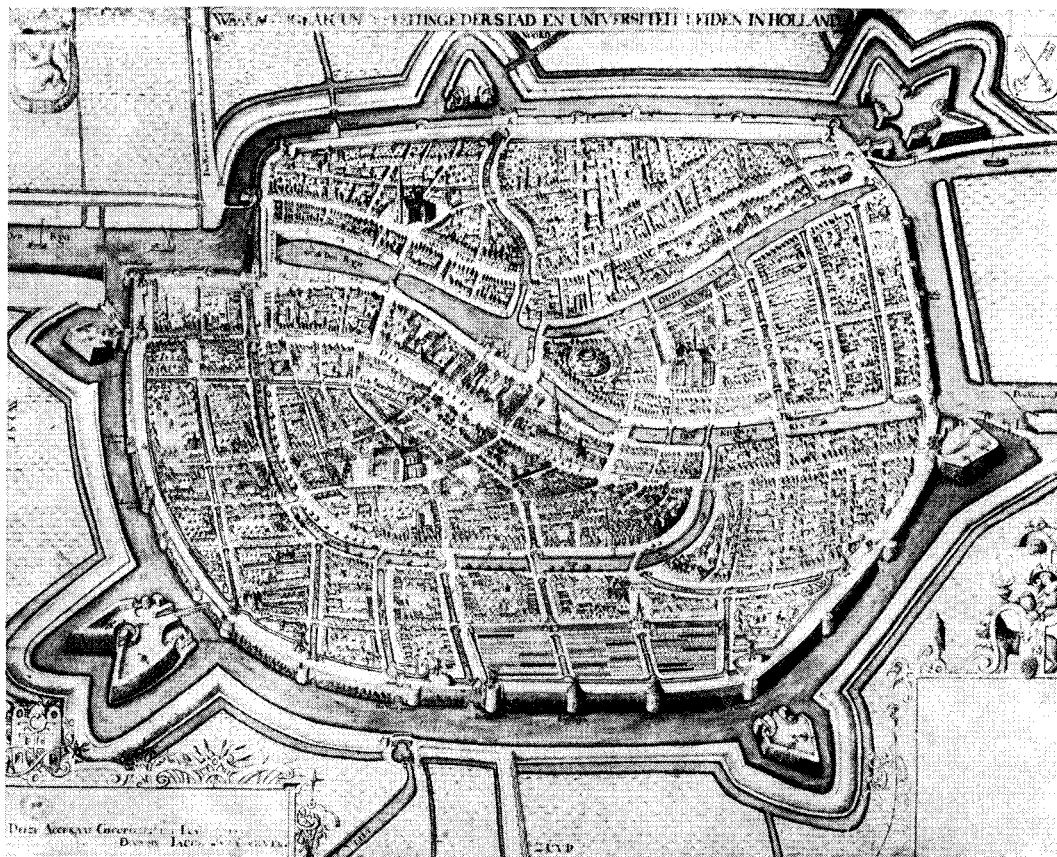
ir. H. A. van Oerle

In het Stedelijk Museum de Lakenhal wordt een oude kaart van Leiden bewaard, die een copie uit 1744 is van een uit 1578 daterende **vogelvlucht**-kaart getekend door de Leidse tekenaar Hans Lieftrinck. E. Pelinck heeft deze kaart in zijn artikel in het Leids jaarboekje van 1948¹ onder de aandacht gebracht. Recent onderzoek in het Leids gemeentearchief, gedaan in verband met de binnenkort verschijnende atlas van Leiden, heeft op het ontstaan, doel en gebruik van deze kaart nieuw licht geworpen. Hierbij is gebleken dat zij deel uitmaakte van de door de stadssecretaris Jan van Hout ingerichte nieuwe stedelijke administratie. De kaart hoorde thuis op de rekenkamer in het stadhuis.

Reeds tijdens het beleg moet Van Hout zijn reorganisatie-schema hebben vastgesteld. Dit betrof allereerst het doen vervaardigen van een stadskaat. De secretaris van Leiden had geen kaart van de stad tot zijn beschikking. De oudste ons nu bekende kaart, door Pieter Sluyter in 1549 vervaardigd, waarvan het gemeentearchief thans een goede copie bezit, werd in Mechelen **bewaard**.² Van het bestaan hiervan droeg men toen vermoedelijk geen kennis. De militaire kaarten van Jacob van Deventer waren in Spaanse handen en in deze landen nauwelijks bekend. Er moest nu allereerst een goede kaart komen, die op een overzichtelijke wijze een beeld van de stad kon verschaffen. Op basis van ter plaatse gemaakte schetsen en aantekeningen moest de bebouwing in tekening worden gebracht.

Opdracht hiertoe kreeg de hoofdzakelijk als kaarttekenaar bekend staande Hans Lieftrinck. Kort voor de aanvang van het eerste Spaanse beleg in de maand november 1573 was hij bezig met het maken van

„. . zeeckere caerte van den grondt **ende** alle de huyse **ende** getimmerten deser stede, zulcx de zelve doen ter tijt in wezen was . .”³



afb. 1. Plattegrond van Leiden 1578, door Jacob van Werven naar Hans Liefcrinck. Tekening op perkament, 1744. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Hij tekende de kaart in de vorm van een vogelvluchtopname, waarbij de opstellen in axiometrische projectie werden weergegeven. De kaart kwam in 1576 gereed. Op 22 oktober van dat jaar werd de beloning voor de maker vastgesteld. In de door Jan van Hout ondertekende notulen staat vermeld, dat Lieftrinck vrijstelling werd gegeven van de pacht op zijn huis aan de Middelweg. In tegenstelling met de stadskaart van Jacob van Deventer berust de kaart niet op een meting van de stad.

Om de kaart „up-to-date” te houden bracht Lieftrinck daarop de vestingwerken aan, die de stad voornemens was aan te leggen. Het eerste van deze vestingwerken – het Hogewoerdbolwerk – dateert uit 1578; de kaart draagt dit jaartal. Een aantal andere vestingwerken werd nooit uitgevoerd. Op vele kaarten, die later naar het voorbeeld van Lieftrinck zijn vervaardigd, werden deze overgenomen. Deze onhistorische weergave heeft nog lang in de stedelijke topografie doorgewerkt.

Helaas is de originele kaart niet meer voorhanden. We beschikken wel over de copie in zwart-wit, die Jacob van Werven hiervan in 1744 heeft gemaakt. Het gekleurde origineel was toen zo „verduystert” en door „afvrijven” zo geschonden, dat het verstandig werd geoordeeld er een copie van te maken.⁴ Jacob van Werven, die hiertoe de opdracht kreeg, kweet zich zo goed van deze taak dat men hem met honderd gulden beloonde, mede om hem te „encourageren tot het betragten van pligt en menacie in zijn functie”, die hij op grond van zijn prestatie had verkregen. De kaart deed in die jaren nog steeds dienst op de rekenkamer, omdat zij „het naeste overeen quam met het oudste protocol of huys en straet-beschryving”.

Als momentopname van de stad in 1578 is de kaart een document van grote waarde. Helaas heeft echter Van Werven de legenda van het origineel door Lieftrinck niet gecopieerd. Door het ontbreken van deze toelichtende beschrijving missen we mogelijk belangrijke informatie.

AANTEKENINGEN

1. E. Pelinck, De eerste gedrukte plattegronden van Leiden en de oudste kaarten betreffende het beleg en ontzet der stad, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 40 (1948), blz. 94 e.v.

2. Archief Grote Raad van Mechelen, thans aanwezig in Algemeen Rijksarchief te Brussel, dossier 492/AA, kaarten en plannen, inv. nr. 8519.

3. Register Diversorum deel 1, fol. 66 vs.

4. Dagboek geh. op Burgemeesterskamer L, blz. 1811, 19-10-1744.

EEN ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK NAAR HET BESTAAN VAN HET KASTEEL COEBEL, VERWOEST IN 1573

door

J. D. F. Hardenberg

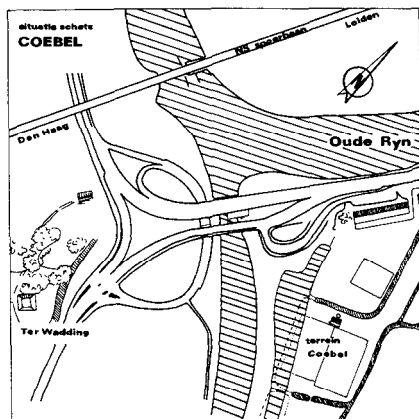
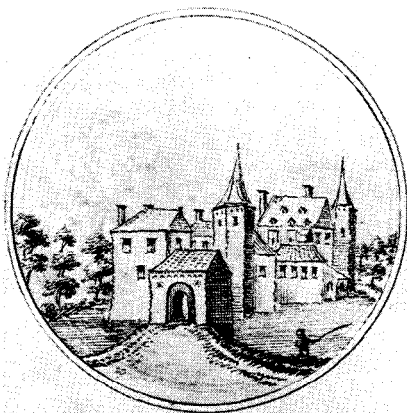
Door de afdeling „Rijnstreek” van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland werd in de zomer van 1973 een poging gedaan de fundamenteën van het voormalige kasteel Coebel op te graven.

Wat is er bekend van het kasteel Coebel? Eigenlijk niet veel, de geschiedschrijvers zijn hieromtrent nogal vaag. Wel is de datum van de verwoesting ervan precies bekend, namelijk 29 augustus 1573, aan de vooravond van Leidens eerste beleg. Het werd daarna nooit meer herbouwd. Wel is nog bekend dat de gereformeerden er in 1566 hun eerste openbare vergadering hielden. Over de ligging is men duidelijker: aan de oostzijde van de Vliet waar deze in de Rijn uitmondt (nabij de Vink). Op enkele kaarten wordt de ligging ervan aangegeven, echter onvoldoende duidelijk voor een exacte plaatsbepaling. Afbeelding 2 geeft aan waar het kasteel ongeveer gelegen heeft, ingetekend in een kaart die de huidige situatie weergeeft.

Hoe heeft het kasteel eruit gezien? Ook hier laten de geschiedschrijvers ons in de steek. De tekeningen die van het kasteel bekend zijn dateren alle na de verwoesting ervan en zijn daardoor dus niet betrouwbaar. Afbeelding 1 geeft aan hoe het eruit gezien kan hebben.

Ligt het terrein van het voormalige kasteel nu binnen de gemeente Leiden, ten tijde van zijn bestaan behoorde het tot het ambacht Zoeterwoude.

Over het geslacht Coebel is vrij veel bekend, de leden ervan bekleedden vaak belangrijke functies. Zo was Frans Coebel landsadvocaat van 1500 tot 1513. De taak van een landsadvocaat was bepaald niet gering, hij hield de notulen der statenvergadering en tekende de stukken, hij sprak in het belang der Staten met de stadhouder, de landvoogd en raden.



afb. 1. Het kasteel Coebel. Gewassen tekening uit een hs. van Cornelis van Alkemade, Gemeentearchief Leiden.

afb. 2. Situatieschets van het kasteel Coebel door J. M. van Engelenburg, 1973.

Men moet niet denken dat de moderne tijd de enige periode is, waarin sprake is van milieuverontreiniging. Dirck Coebel van der Loo was de eigenaar van een kalkoven. De hierdoor veroorzaakte stank en rook was voor de Leidse magistratuur de aanleiding om een proces tegen Dirck Coebel aan te spannen. Eerst probeerde zij de bouw van de kalkoven te verhinderen, toen dat niet lukte trachtte zij te voorkomen dat de oven in gebruik werd genomen. Op 16 juli 1547 verwierp de Hoge Raad te Mechelen het appel van Dirck Coebel van der Loo in het geding met de stad Leiden tegen het bij anticipatie gegeven bevel om binnen de 500 roeden (1 roede = 3.68 m) gebouwde kalkoven af te breken en veroordeelde de appellant in de kosten. Het Hof van Holland wees op 22 december 1551 vonnis in het geding tussen de burgemeesters en de regeerders van de stad Leiden en Dirck Coebel en verbood deze om aldaar kalk te branden binnen 1000 roeden van de stad Leiden.

Toen men in de zomer van 1973 met de opgraving wilde beginnen, was toestemming van de gemeente Leiden, eigenaar van de grond, en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek spoedig verkregen. Verkleuringen op luchtfoto's waren o.m. leidraad het terrein langs het water te gaan onderzoeken; een 90 meter lange proefsleuf werd uitgezet, de schoppen ter hand genomen en het graafwerk kon een aanvang nemen.

Al spoedig kwamen de eerste vondsten te voorschijn, zoals steengoed, pootjes van kookpotten, een handvat van een vetvang, stukken van een

bruin geglazuurd bord, niets echter compleet; alles te dateren na het bestaan van het kasteel. We hebben hier dus klaarblijkelijk te maken met opgebrachte grond waarvan de herkomst niet meer is na te gaan. Ongeveer midden in het terrein kwam een sloot te voorschijn die zich duidelijk in het profiel aftekende. Gezien een flauwe inzinking van het terrein ter plaatse moet deze sloot dwars over het terrein gelopen hebben naar de Vliet toe. Opgravingen later in het seizoen gedaan bevestigden dit vermoeden.

Ondanks veel graafwerk, ongeveer 800 m³ werd verzet, kwamen er geen duidelijke funderingen bloot.

Wel kwamen gemetselde constructies te voorschijn, de stenen hiervan lagen echter zonder enig verband schots en scheef door elkaar in hele stenen en brokken. De vraag is dan ook gerechtvaardigd of we van een constructie kunnen spreken. Gedurende het gehele onderzoek is hiervoor geen verklaring gevonden. Ook werden op twee plaatsen-palen gevonden met een diameter van ca. 16 cm. Bij een deel ervan werd iets teruggevonden wat op een soort vlechtwerk lijkt. Moet hierin een overbeschoeiing worden gezien? Ook deze vraag hebben wij niet definitief kunnen beantwoorden, noch hebben wij kunnen vaststellen uit welke tijd deze palen stammen. Spectaculaire vondsten werden er verder niet gedaan; wat er gevonden werd stamt voor het grootste deel uit de periode na de verwoesting van het kasteel. Een enkele scherf was ouder, waaronder één die in de IJzertijd geplaatst kon worden, benevens een oor van een Romeins voorraadvat en een stuk van een veertiende eeuwse vuurklok.

Wat zijn nu de resultaten van dit onderzoek? Deze zijn beslist niet opzienbarend en hebben geen licht laten schijnen over een nog donker stukje vaderlandse geschiedenis. Wel mag, ons inziens, geconcludeerd worden dat het kasteel Coebel niet daar gestaan heeft waar het onderzoek werd verricht. Wellicht dat een volgend onderzoek meer duidelijkheid zal brengen.

GERAADPLEEGBE LITERATUUR:

- S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, 's Gravenhage 1685
W. J. J. C. Bijleveld, Lijst van kastelen en ridderhofsteden van Leiden en Rijnland, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 12 (1915), blz. 56
S. J. Fockema Andreae, E. Pelinck en J. G. N. Renaud, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952
A. H. Huussen, De kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluiter (1550), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 61 (1969), blz. 91-97

DE TAPIJTWEVER WILLEM ANDRIESZ. DE RAET ALS KAPITEIN VAN DE LEIDSE SCHUTTERIJ

door

drs. J. D. Bangs

Willem Andriesz. de Raet was de belangrijkste tapijtwever in Leiden in de periode tussen ca. 1540 en 1573. Een onderzoek naar De Raet's activiteiten als zodanig maakt deel uit van een studie over de Leidse tapijtindustrie van 1500 tot 1575, die ik elders hoop te publiceren. Van belang in verband met het beleg van Leiden zijn vooral De Raets activiteiten als één van de vier kapiteins van de Leidse schutterij.

De periode waarin Willem Andriesz. de Raet kapitein van de schutterij was begon op een ogenblik dat Leiden de belangrijkste basis was, waarvandaan troepen onder de leiding van Willem van Oranje en zijn plaatsvervangers het beleg van Haarlem probeerden te breken, en eindigde tijdens het eerste beleg van Leiden. De aanstelling van De Raet als één van de vier kapiteins van de Leidse schutterij in een tijd van dreigende oorlog en zijn aanblijven in die positie tijdens het beleg getuigen van de achting die het Leidse stadsbestuur voor hem had.

De Leidse schutterij werd op verzoek van Willem van Oranje gereorganiseerd en uitgebreid volgens decreet van 23 juni 1572,' de dag dat de stad openlijk de zijde van de prins koos door een Spaans garnizoen van Bossu te weigeren. De eerste betaling door de stad Leiden aan De Raet van het salaris van een maand voor zijn diensten als kapitein is gedateerd 26 juli 1572, waaruit blijkt dat hij en de drie andere kapiteins Andries Jansz. Schot, Andries Allertsz. en Jacob Willemsz. van der Burch, werden aangesteld in verband met deze reorganisatie.* Alle mannelijke inwoners tussen 17 en 70 jaar kwamen uiteindelijk onder het bevel van deze kapiteins te staan.³

Andries Jansz. Schot was een lakenkoopman,⁴ die zowel voor als na de



afb. 1 Grootbladige verdure, door Willem Andriesz. de Raet, Leiden 3de kwart 16de eeuw. Wandtapijt. 311 x 235 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

reformatie belangrijke posten in de Leidse stadsregering bekleedde. Zo was hij bij verschillende Leidse kloosters ontvanger en administrateur van de geestelijke goederen.⁵ Na de opheffing van de kloosters op bevel van de burgemeesters bleef hij administrateur over de goederen van de voormalige kloosters in Leiden, waarvan uit de opbrengsten die nu aan de stad vervielen de kosten van levensonderhoud voor de achtergebleven geestelijkheid mochten worden betaald.⁶ Schot werd later in de oorlog schepen en lid van de Leidse vroedschap.⁷

Andries Allertsz., een rijke stoeldraaier, werd kapitein van een afdeling Leidse vrijwilligers, die deel nam aan de poging om het beleg van Haarlem op te heffen in juni 1573.⁸ De bevelhebber Batenburg sneuvelde tijdens deze aanval.⁹ Allertsz. bleef aanvoerder van Leidse vrijwilligers totdat hij zelf sneuvelde toen hij een vergeefse uitval tegen de Spaanse troepen leidde in de nacht van 25 op 26 mei 1574, bij het begin van het tweede beleg van Leiden.¹⁰

Jacob Willemsz. van der Burch bleef kapitein van de schutterij zeker tot eind april 1573, maar wordt in december van dat jaar niet meer onder de kapiteins genoemd.”

Toen de schutterij op 23 juni 1572 werd uitgebreid en De Raet tot kapitein werd benoemd, vaardigde de stad tevens het bevel uit dat geen burger de stad nog zonder officiële toestemming mocht verlaten. Alle Leidse burgers die buiten de stad verbleven werden teruggeroepen. “* In de officiële stukken weerklinkt een steeds toenemende angst dat Leiden zelf bij de oorlog betrokken zou raken. Reeds op 27 juni werden alle niet-Leidse burgers verplicht zich te melden bij de stadsregering.¹³ Op 2 juli werd een decreet uitgevaardigd dat geen „vreemde ende onbekende bedelaers, leproesen, schoorsteenvegers en ketelboeters, lapsalvers ende diergelijke suspecte personen” meer in de stad toegelaten mochten worden.¹⁴ Acht dagen later werd bevel gegeven dat de bevolking niet langer op de officieren mocht schimpen.¹⁵ Op 13 juli verlangde de stadsregering op verzoek van Willem van Oranje, dat katholieke geestelijken, kerken en kloosters geen geweld aangedaan mocht worden.¹⁶ Op 21 juli werd de Leidse burgerij verplicht soldaten in huis op te nemen. Het verzoek dat de geestelijkheid en diens bezittingen niet mochten worden lastiggevallen werd nog eens herhaald.” Toen Willem, graaf van der Marck, baron van Lumey, Leiden bezocht op 31 juli 1572 deed hij echter weinig om de steeds toenemende plunderingen tegen te gaan.¹⁸ Op 5 augustus beval de stadsregering de burgers alle gestolen goederen op het raadhuis terug te brengen.¹⁹

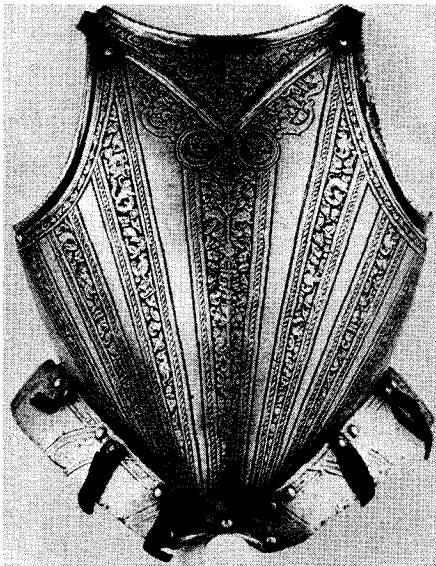
Ook reeksen voorschriften voor de schutterij zelf werden door de burgemeesters uitgevaardigd, bijvoorbeeld dat het de schutters verboden was dronken op hun wacht te verschijnen, dat zij hun wapenrusting in goede staat moesten houden en dat zij op wacht moesten blijven totdat zij

werden **afgelost**.²⁰ Op 5 december 1572 werd daaraan toegevoegd dat de schutters te allen tijde hun „**zytgeweer**” moesten **dragen**.²¹ Op 19 december werd de burgerij opnieuw bevolen soldaten in huis in te kwartieren. Toewijzing zou door de gouverneur, de burgemeesters en het gerecht op voordracht van de kapiteins **geschieden**.²² De dagen daarop werden bevelen gegeven het land rondom Leiden vrij te maken, opdat de vijand bij zijn komst geen enkele dekking zou vinden. De vijand kwam niet eerder dan eind oktober 1573.²³ De tussenliggende tijd werd dan ook door de burgemeesters benut een lange reeks decreten uit te vaardigen, die zouden leiden tot een redelijk goede voorbereiding voor het eerste beleg. De tweede periode van beleg volgde de eerste pas na enkele maanden en het was dit tweede beleg dat beroemd werd als het beleg van Leiden en dat zijn einde vond met het ontzet op 3 oktober 1574.

De activiteiten van Willem Andriesz. de Raet als kapitein der schutterij resulteerden natuurlijk niet alle in rechtszaken en verzoeken om betaling, maar de gevallen dat dit wel gebeurde zijn voldoende talrijk en gevarieerd om een indruk van deze activiteiten te geven. Zo werd De Raet op 31 juli 1572 met een aantal soldaten naar het Huis te Deyl, even buiten Leiden, gezonden als vertegenwoordiger van de burgemeesters om Lumey, die met zijn troepen tussen Wassenaar en Voorschoten lag, bij zijn intocht in Leiden te begeleiden.²⁴ Lumey, berucht door het negeren van de bevelen van Willem van Oranje betreffende goede behandeling van de katholieken, nam deel aan de aanvallen op de Spaanse legers in de omstreken van Leiden, totdat zijn ongeregelde gedrag bij Oranje en de **andere** leiders in de anti-Spaanse opstand zo’n weerstand had opgeroepen, dat hij gedwongen werd het bevel neer te leggen.

Op 3 november 1572 namen De Raet en de drie andere kapiteins in onderpand op de som van 18 pond een **kooikast** met acht daarbij horende tinnen kannen, een kannebord met dertien tinnen kannen en alle roerende goederen behorend aan de timmerman Claes **Pietersz**.²⁵ Deze zaak toont aan dat de schutterkapiteins ook geld leenden dat zij uit hoofde van hun functie in beheer hadden. Dat geld kan afkomstig zijn geweest van geconfisqueerde of mogelijk ook van verkoop van gevorderde goederen. Hoewel deze van de burgerij gevorderde goederen hadden moeten worden teruggegeven zodra zij om militaire redenen niet meer nodig waren, bestond er grote verwarring rond de administratie ervan. Een deel werd verkocht, een deel gestolen en een deel werd zelfs later teruggegeven aan mensen die niet de oorspronkelijke eigenaar waren.²⁶ De vordering en distributie van deze goederen was één van de bevoegdheden die de kapiteins over de burgers uitoefenden.

De kapiteins waren ook bevoegd de niet lokale troepen in te kwartieren



afb. 2 Borststuk van een harnas,
2de helft 16de eeuw. Leiden, Kon.
Ned. Leger- en Wapenmuseum
„Generaal Hoefler”.

in herbergen of bij particulieren.²⁷ Zoveel mogelijk werden hiervoor herbergen gebruikt; bovendien lag ook de Pieterskerk vol met **soldaten**.²⁸ De herbergiers kregen van de stad een vergoeding voor het onderhoud van deze soldaten. Officieren werden daarentegen vaak ondergebracht bij particulieren, die de kosten hiervan eveneens door de stad betaald kregen. De documenten vermeld in noot 27 zijn betalingen aan verschillende herbergiers door de stadsthesorier. Daarin staat ook welke kapitein bepaalde soldaten naar bepaalde herbergen verwees in de maanden december 1572 en januari 1573. De Raet behandelde naast niet uit Leiden afkomstige Hollandse soldaten ook Waalse en Engelse. Eveneens vermeld in de documenten, maar niet in de noot aangehaald zijn Schotse, Duitse en Franse soldaten. De rekeningen van de hoefsmid laten zien dat de kapiteins (in dit geval De Raet) ook de macht hadden bepaalde diensten van de Leidse burgerij te eisen. De hoefsmid werd betaald voor het onderhoud van drie paarden van de fourier van een zekere kapitein Enchuysen, één van de leiders van de ontzettingstroepen van buiten de stad. De paarden waren op bevel van De Raet bij de hoefsmid ondergebracht.

Dat de vier kapiteins het toezicht hadden over de details van de verdediging zoals het stationeren van troepen op bepaalde punten mag wor-

den aangenomen. Zo was een zekere Pieter Anthonisz. die geen schutter was maar een bepaalde wacht was toebedeeld van mening, dat hij niet naar behoren betaald werd. Hij diende een verzoek voor een billijke betaling in, dat werd toegestaan op 29 december 1572.²⁹ In dit verzoek blijkt hij door de kapiteins Jacob Willemsz. van der Burch en Willem Andriesz. de Raet aangesteld te zijn één van de stadspoorten en het Maregat te moeten bewaken. Behalve als voorbeeld hoe de kapiteins de wachten voor bepaalde plaatsen aanstelden, maakt dit verzoek ook melding van een bezoek van de prins van Oranje aan Leiden, welk bezoek plaats vond van 6 tot 14 november 1572. De prins, die werd vergezeld door Lumey, kwam uit Haarlem en reisde door naar Delft.³⁰ De intocht van Willem van Oranje werd opgeluisterd door een verplichte parade van de schutterij en van alle gewapende burgers voor het stadhuis. Ook deze festiviteiten werden door de vier kapiteins georganiseerd.³¹

De Raet kreeg op 12 januari 1573 een speciale betaling voor de organisatie van de inkwartiering van de soldaten.³² Hij onderhield zelf een aantal soldaten, terwijl hij ook op eigen kosten twee officieren huisvesting verleende. Later werd hij hiervoor door de stad terugbetaald.³³ Een aantal van deze betalingen van de stad aan De Raet hebben betrekking op diens huisvesting van Joncker Steven Ronsard, page van de heer van Batenburg en de heer van Noyelles. Jooris, de heer van Montegnyn en Noyelles, was op 10 april 1573 tot gouverneur van Leiden benoemd.³⁴ Hij verbleef in het huis Lockhorst bij de Pieterskerk. Conflicten met de burgemeesters leidden ertoe dat hij direkt na het einde van het eerste beleg op 21 maart 1574 met zijn ongeregelde troepen uit Leiden moest vertrekken. Ronsard wordt vermeld in februari en juli 1573; hij verbleef bij De Raet omdat hij ziek was.

Gedurende twee maanden, tussen 19 april en 20 juni 1573, gaf De Raet ook huisvesting aan Joncker Jarich van Hottinga, vaandrig onder kapitein Treslong. Deze was in het been gewond geraakt bij Haarlem en moest daarvan genezen. Willem Bloys van Treslong was één van Noyelles' kapiteins en stond aan het hoofd van een eenheid van 800 Waalse soldaten onder diens bevel.³⁵

De kapiteins der schutterij hadden behalve de bevoegdheid goederen van de achtergebleven burgers te vorderen, ook het recht de geconfisqueerde bezittingen van vluchtelingen te beheren. De liquidatie van dergelijke geconfisqueerde goederen vergde soms uitgaven. In een document van 20 april 1573 vinden wij bijvoorbeeld een verzoek om betaling van iemand die door de kapiteins bevolen was geld te geven benodigd bij de liquidatie van de bezittingen van Maerten Symonsz. Douwe, die vanuit Leiden naar Amsterdam gevlucht was.³⁶ Maerten Douwe was een broer van Lenaert Symonsz. Dou, die was gearresteerd op verdenking van een

poging met twee handlangers, **Jacop Thomasz.** en **Claes Jansz. Brandt**, de stad Leiden aan de vijandelijke troepen uit te leveren.³⁷ Hij werd eerst ondervraagd tijdens de nachtwake van 2 februari 1573 door **Andries Allertsz.** en **Jacob Willemsz.**, de twee dienstdoende kapiteins, wier leeftijd hier als respectievelijk ca. 40 en ca. 42 jaar gegeven wordt. De Raet moet zeker tien jaar ouder geweest zijn, aangezien hij al in 1541 als volwassen tapijtwever burger van Leiden werd; hij kan zelfs ouder geweest zijn, aangezien alle volwassen mannen tussen 17 en 70 jaar te wapen geroepen waren.³⁸ De zaak tegen **Lenaert Dou** liep door tot 28 maart van dat jaar. Na op de pijnbank gelegd te zijn om te zien of hij alsnog schuld zou bekennen werd hij vrijgelaten; zijn broer **Maerten** vond het kennelijk veiliger te vluchten.

Op 26 juni 1573 werd **De Raets** knecht (vermoedelijk een niet bij name genoemde tapijtwever) betaald voor het vervoer van in Leiden gevorderde wapens naar Ouderkerk, als hulp voor de anti-Spaanse activiteiten in die plaats.³⁹ Deze reis duurde drie dagen en werd omschreven als uiterst gevaarlijk.

Ook als kapitein bleef **De Raet** niet-militaire functies uitoefenen. Zo was hij volgens een zaak voorkomende voor de **Vierschaar** op 12 juni 1573 samen met **Andries Allertsz.**, **Andries Schot**, **Baernt Lambrechtsz.** en **Jan van Hout** tot „minnelijcke arbiters” tussen de twee partijen **verkozen**.⁴⁰ Op 12 juli daaraanvolgend werd **De Raet** samen met **Geryt Heynricxz.** **Schaeck** en de goudsmid **Cornelis Claesz. van Aecken** aangesteld tot beheerders van de goederen van **Meester Nicolaes Vorstius**, rector van de Latijnse School in **Leiden**.⁴¹ **Vorstius** was in 1565 **benoemd**,⁴² zodat **De Raet** en **Vorstius** elkaar vermoedelijk reeds enkele jaren vóór 1573 kenden. Zoals vermeld in mijn studie over de Leidse tapijtweverijen hadden zowel **De Raet** als **Cornelis Claesz. van Aecken** ook de vorige rector, **Oth Hack**, goed gekend. **Van Aecken**, die reeds in 1567 openlijk voor zijn protestantse sympathieën was uitgekomen, bezat een **plaatselijk** beroemde collectie natuurlijke zeldzaamheden en antiquiteiten, die hij in zijn herberg in de **Breestraat** **tentoonstelde**.⁴³

Als kapitein der schutterij moest **De Raet** samen met zijn collega's ook de troepen inspecteren en natuurlijk was een verfrissing daarbij noodzakelijk. **Huych Claesz.**, waard „**Inden Doelen**”, kreeg betalingen van de burgemeesters voor het bier dat tijdens de inspecties van 5, 7, 8 en 19 oktober 1573 – dus vlak voor het eerste beleg van Leiden – door de kapiteins en hun ondergeschikten was **geconsumeerd**.⁴⁴ De kapiteins ontmoetten ook de „**rottmeesters**”, de leiders van de losse troepen van gewapende burgers, tijdens een dronk in de herberg, om te bespreken welke leden van deze losse troepen, „**rotgesellen**”, naar de officiële schutterij konden overgaan.

De laatste vermelding van De Raet was op 9 november 1573, toen hij vergoeding kreeg voor het levensonderhoud gedurende 21 weken van een zwangere vrouw, genaamd Jannette, wier echtgenoot een soldaat in Haarlem was.⁴⁵ Een maand later wordt De Raets vrouw Catharina voor het eerst als weduwe vermeld, toen zij met Andries Schot, Andries Allertsz. en Jacob Willemsz. werd verzocht wijnschulden van haar overleden man te voldoen,⁴⁶ die verwarring hadden gegeven tussen de eiseres Catharina Pietersdr., herbergierster „Inden Cloeck” en de gedaagde Cornelis Claesz. van Aecken, herbergier „Inden Wissel”. De naam van De Raets weduwe (Catharina) komt voor in een verzoek om betaling van de drankschulden van haar gestorven echtgenoot, gedateerd 3 mei 1574.⁴⁷

De sterfdatum van Willem Andriesz. de Raet kan dus niet nader bepaald worden dan tussen 9 november en 11 december 1573.⁴⁸ Mogelijk was hij op 3 december reeds gestorven, want zijn naam komt op die datum niet meer voor onder de vier belangrijkste officieren,⁴⁹ Andries Schot, Claes Jansz. Knotter, Pouwels Willemsz. van Thorenvliet en Mees Havicz. Zij worden dan commandanten genoemd, maar het is mogelijk dat niet allen kapitein waren. Knotter, van Thorenvliet of Mees Havicz. zouden tijdelijk het bevel van De Raet, indien hij toen nog in leven was, of van Jacob Willemsz. van der Burch hebben kunnen overnemen.⁵⁰ Andries Allertsz. was op dat ogenblik kapitein van de vrijwilligers en het decreet waarin de vier commandanten genoemd worden, ging hem daarom niet aan.

Het laatste levensjaarvan de tapijtwever Willem Andriesz. de Raet was vrijwel geheel ingenomen door zijn activiteiten als kapitein der schutterij: met de organisatie van de verdediging, de inspectie der troepen, de verzorging van de troepen door de requisitie en administratie van geconfisqueerde goederen, de inkwartiering van de niet lokale troepen en de verzorging van zieken en gewonden, wat zeker niet minder werd toen eind oktober 1573 het eerste beleg van Leiden begon. Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat, hoewel hij nog altijd betrokken was bij sommige niet-militaire werkzaamheden die hij vóór de oorlog had verricht, zijn productie als tapijtwever in 1572 en 1573 niet veel meer betekenen kon.

AANTEKENINGEN

1. Secretarie Archief 1253-1575 (verder afgekort als S.A.), nr. 389 (Afleesingsboek C, 1570-1574), fol. 34v°. Alle hier geciteerde archiefstukken bevinden zich in het Gemeente-archief van Leiden. Ik zou mej. E. Herfst dank willen zeggen voor haar transcriptie van de acte genoemd in noot 25. Veel van de documenten vermeld in dit artikel vond ik samen met mej. Herfst tijdens een projectgroep over de Nederlandse tapijtweverijen o.l.v. professor Th. H. Lunsingh Scheurleer in 1970. Drs. B. N. Leverland en C. J. Pélle van het Gemeente Archief waren mij behulpzaam bij het controleren van mijn transcripties. Eveneens zou ik mej. Drs. C. W. Fock willen bedanken dat zij mijn artikelen heeft willen vertalen.

2. S.A., nr. 642, fol. 66 (26-7-1572). Onder de 4 commandanten vermeld in S.A., nr. 389 (C), fol. 38 v°, 2-7-1572, komt de naam van De Raet echter niet voor. Willem van Zouteland, ook een Leids burger, neemt daar De Raets plaats in. Misschien verving De Raet Willem van Zouteland, misschien ook was de klerk wat verward over de nieuwe benoemingen en noemde hij Willem van Zouteland bij vergissing. Dergelijke vergissingen zijn niet ongewoon in de officiële stukken van Leiden in de 16de eeuw. In een 2de betaling van de burgemeesters (S.A., nr. 642, fol. 68) ontving De Raet 18 pond voor ca. 4 maanden dienst. In deze betaling wordt hij luitenant i.p.v. kapitein genoemd. Geen verandering van rang is daarmee bedoeld; wat hiermee waarschijnlijk wordt aangegeven is zijn gezag over bepaalde aspecten van het civiele leven ter vervanging van de burgemeesters die normaal verantwoordelijk waren.
3. J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, Leiden 1641, blz. 566.
4. Schot wordt als lakenkoopman vermeld in verschillende rechtszaken uit 1570, opgetekend in het Rechterlijk Archief (verder afgekort als R.A.), nr. 43.
5. In deze functie komt hij in de jaren voor de Reformatie voor in talrijke rechtszaken, opgetekend in R.A., nr. 43.
6. S.A., nr. 1383 (Gerechtsdagboek, 1567-1574), fol. gedateerd 15-3-1573, 19-3-1573, 25-3-1573, 11-4-1573, 12-4-1573, 14-4-1573 en 15-4-1573.
7. P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, Den Haag 1916, dl. III, blz. 69, 79, 87, 92, 93, 189.
8. 'Blok, a.w., blz. 46. Allertsz. kreeg later een andere functie in Leiden (S.A., nr. 1343, „Aanstelling van Mr. Allertsz. tot kapitein van een vendel voetknechten door de commissarissen van de Staten, 15 October 1573”). Andries Allertsz.'s vroegere activiteiten als een stoeldraaier zullen worden besproken in een studie over de Leidse 16de eeuwse schrijnwerkers en stoeldraaiers.
9. Blok, a.w., blz. 46.
10. Blok, a.w., blz. 52.
11. S.A., nr. 389 (C), fol. 108v° en 109; acte van 4-12-1573.
12. *Ibid.*, fol. 34v°.
13. *Ibid.*, fol. 36v°.
14. *Ibid.*, fol. 38.
15. *Ibid.*, fol. 39.
16. *Ibid.*, fol. 39v°.
17. *Ibid.*, fol. 40.
18. Blok, a.w., blz. 42.
19. S.A., nr. 389 (C), fol. 42.
20. *Ibid.*, fol. 44; decreet van 26 november 1572.
21. *Ibid.*, fol. 48v°.
22. *Ibid.*, fol. 49.
23. Blok, a.w., blz. 48.
24. S.A., nr. 642 (1572), fol. 280v°.
25. R.A., nr. 43, volgens datum.
26. S.A., nr. 389 (C), fol. 42; S.A., nr. 1328 (Inventaris van de door de soldaten van de burgers geroofde weare teruggeoorachte en teruggegeven goederen, 1572).
27. De Raet wordt vermeld bij de volgende betalingen: S.A., nr. 677 (Bijlagen Thesauriers Rekeningen, 1572, 1573), rekening van Willem Thomasz. gedateerd 19-12-1572; *ibid.*, rekening van Meester Gheryt de hoefsmid, gedateerd 10-12-1572; *ibid.*, rekening van Claes Pietersz. herbergier „In de Roose”, gedateerd 1572; *ibid.* nog een rekening van dezelfde uit hetzelfde jaar; *ibid.*, bundel van lijsten, getiteld Declaratie van Huych de Cock”, fol. 3v°, 5v° en 7; *ibid.*, bundel van lijsten, fol. 6, rekeningen van Cornelis Lambrechtsz.: *ibid.*, rekening van Meester Reyner Jansz., herbergier „Inde Meerminne”.
28. Orlers, a.w., blz. 566.
29. S.A., nr. 678 (Bijlagen Thesauriers Rekeningen, 1573), los stuk gedateerd 1572, met opschrift „folio CXI”.
30. Orlers, a.w., blz. 566.
31. S.A., nr. 389 (C), fol. 44v°.
32. S.A., nr. 724, fol. 329v°; S.A., nr. 1331, fol. 11v°.
33. S.A., nr. 724, fol. 133; S.A., nr. 643, fol. 291v°; R.A., nr. 43, op datum 20-4-1573;

- S.A., nr. 677 (Bijlagen Thesauriers Rekeningen, 1572, 1573), verslag van Foy van Brouchoven, fol. 2v° en op datum 30-7-1573; S.A., nr. 1355, fol. 13v°; S.A., nr. 679 (Bijlagen Thesauriers Rekeningen, 1574), stuk gedateerd 26-2-1573. Deze betalingen lopen van 26-2-1573 tot juli-augustus 1573.
34. S.A., nr. 1337 (Aanstelling door Prins Willem van Oranje van Jooris, vrijheer van Montegny en Noyelles, tot gouverneur van Leiden, als opvolger van Jonkheer Cornelis van Assendelft, heer van Goudriaan, 10 april 1573); Blok, a.w., blz. 50, 51.
35. Blok, a.w., blz. 48.
36. R.A., nr. 43, volgens datum.
37. S.A., nr. 1336 (Stukken betreffende het geding tegen Lenaert Symonszoon Dou, Jacob Thomasz., brouwer, en Claes Jansz. Brandt, wegens verstandhouding met de vijand, 1573).
38. Orlers, a.w., blz. 566.
39. S.A., nr. 1339, fol. 2v°.
40. R.A., nr. 43, volgens datum: hun beslissing was op 18-5-1573 gegeven.
41. Notarieel Archief, nr. 43, fol. 73v° (oorspronkelijk genummerd fol. 92).
42. Blok, a.w., blz. 187.
43. Zie de inscriptie op het portret van Cornelis Claesz. van Aecken (blz. 72 afb. 7) door Johan Wierix, 1578. De meest complete informatie over Van Aecken is het onderzoek van drs. B. N. Leverland, Gemeentearchief Leiden, Correspondentie 1967, 15-6-1967, nr. 552.
44. S.A., nr. 678 (Bijlagen Thesauriers Rekeningen, 1573), 2 stukken gedateerd 27-10-1573.
45. S.A., nr. 724, fol. 110.
46. R.A., nr. 43, op datum 11-12-1573.
47. R.A., nr. 43, volgens datum.
48. Opinies van vorige schrijvers hierover worden vermeld in mijn studie over de Leidse tapijtweverijen, 1500-1575.
49. S.A., nr. 389 (C), fol. 108v° en 109.
50. Dat Van der Burch op 3 december nog in leven was blijkt uit het voorkomen van zijn naam bij de gedaagden in de zaak van 11-12-1573, hierboven vermeld.

LEIDSE SCHILDERS, TEKENAARS EN GRAVEURS UIT DE TWEEDE HELFT VAN DE 16DE EN HET BEGIN VAN DE 17DE EEUW

door

drs. R. E. O. Ekkart

Tot de enigszins vergeten gebieden uit de kunstgeschiedenis behoort de Leidse schilderkunst uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw. Tussen twee hoogtepunten, Lucas van Leyden en Rembrandt, ligt immers een periode van bijna honderd jaar, waarvan alleen de eerste en de laatste jaren een zekere belangstelling genieten, maar waarvan het tijdvak tussen 1565 en 1615 nog maar sporadisch bekend is. Men kent een aantal schilders bij name en van enkele van hen ook één of meer werken, men kent een aantal anonieme kunstwerken en men kent ten slotte enige graveurs en hun werk. Daarmee heeft men echter nog geen beeld van de ontwikkeling van de beeldende kunst in Leiden in deze periode. Vragen als wie de belangrijkste figuren op dit gebied zijn, wat voor invloeden ze ondergingen, wat voor soorten werk zij maakten en welke kunstenaars zij op hun beurt weer opleidden en vormden, kunnen dan ook slechts worden beantwoord na een diepgaand onderzoek, waarvoor de gegevens als stukjes van een legpuzzel moeten worden opgezocht en aaneengelegd tot ze te zamen een enigszins afgerond geheel vormen. Het is de bedoeling van dit artikel om enkele uit een dergelijk onderzoek verkregen hoofdlijnen aan te geven en daarmee een kader aan te duiden voor verdere werkzaamheden op dit terrein.'

De periode vóór 1565

In 1533 overleden de twee belangrijkste Leidse kunstenaars uit de 16de eeuw, de schilder Cornelis Engebrechtsz. en zijn leerling, de schilder en

graveur Lucas van Leyden. In de volgende decennia werkte hier behalve de zonen van **Engebrechtsz.**,² de merkwaardige schilder Aertgen van Leyden (1498-1564), een kunstenaar die zich zeer gemakkelijk door anderen liet beïnvloeden en daardoor werk van zeer verschillende stijl en kwaliteit heeft nagelaten." Toen Aertgen in 1564 overleed, schijnt er nauwelijks meer een kunstenaar van enige betekenis in de stad te zijn geweest, zodat de terugkeer enkele jaren later van de in Leiden geboren, maar te Antwerpen opgeleide Isaac Claesz. Swanenburgh zeker in een behoefte moet hebben voorzien. Alvorens we echter met de behandeling van zijn werk een nieuw tijdvak aanvangen, dient hier nog te worden gewezen op een tweetal mischien in Leiden ontstane schilderijen, die met de zeer archaische en grotendeels naar een 15de-eeuws stuk gecopieerde Memorietafel Van Swieten uit 1552,⁴ behoren tot de weinige ons bekende portretten van Leidse burgers uit de periode 1550-1565. Bedoeld worden de beeltenissen van de brouwer en latere burgemeester Willem Jan Reijersz. van Heemskerck en zijn vrouw Margriet Proost, waarvan de omstreeks 1560 gemaakte originelen helaas niet meer aanwijsbaar zijn en slechts enkele copieën bekend zijn.⁵ Te oordelen naar de beste van deze copieën, die in de Leidse Lakenhal (afb. p. 209), staat het echter geenszins vast of deze portretten wel in Leiden zijn gemaakt. Er bestaat namelijk een duidelijke overeenkomst met het werk van de Amsterdammer Dirck Jacobsz. en wel in het bijzonder met dat van een sterk onder invloed van deze kunstenaar staande anonymus, die bekend is als de Meester van het Antwerpse Familieportret.⁶ Vooral met de beeltenissen van de Amsterdamse patriciër Jacob Bam en zijn echtgenote Maria Hooghen⁷ zijn er zulke treffende parallellen aan te wijzen, dat van toeval geen sprake kan zijn. Een definitieve conclusie is echter niet te trekken, zolang de originele portretten van het echtpaar Van Heemskerck niet zijn teruggevonden en kan worden vastgesteld of ook de schilderwijze daarvan overeenstemt met die van de in Amsterdam geschilderde werken. Vanzelfsprekend bestaat de mogelijkheid dat er in Leiden gedurende kortere of langere tijd een zeer aan Dirck Jacobsz. en zijn volgeling verwante schilder heeft gewerkt (van wie dan echter geen verdere sporen zijn aan te wijzen), maar evenzeer lijkt het mogelijk dat Willem van Heemskerck en Margriet Proost zich buiten hun woonplaats hebben laten portretteren. Duidelijke informatie voor ons beeld van de Leidse schilderkunst in de 16de eeuw kunnen de betreffende beeltenissen ons dan ook helaas niet leveren.

Meester Isaac Claesz. Swanenburgh

De belangrijkste Leidse kunstenaar uit de tweede helft van de 16de eeuw was ongetwijfeld Isaac Claesz., in zijn latere levensjaren beter bekend

als Meester Isaac Nicolai en door het nageslacht doorgaans met de door zijn kinderen gebruikte familienaam Swanenburgh aangeduid. In of omstreeks 1538 werd Isaac in Leiden geboren uit een welgestelde en voorname familie; onder de familieleden van vaders- en moederszijde telt men vele leden van het stadsbestuur, zoals veertigraden, schepenen en burge-meesters. Door deze afkomst was hij als het ware voorbestemd te zijner tijd eveneens bestuursfuncties te gaan bekleden. Vooreerst diende hij echter een beroep te kiezen en daarvoor werd de schilderkunst gekozen. Onbekend is bij wie hij zijn eerste opleiding heeft genoten voordat hij naar Antwerpen vertrok om daar een tijdlang in het atelier van de beroemde Frans Floris te **werken**.⁸ Evenmin kan worden achterhaald of hij na zijn Antwerpse periode nog een reis naar één of meer van de toen belangrijke kunstcentra heeft gemaakt of dat hij rechtstreeks naar Leiden is teruggekeerd, waar we hem kort na het midden van de jaren zestig weer aantreffen. Bijna vijftig jaar lang zou hij hier als kunstenaar werkzaam blijven en activiteiten van allerlei aard ontwikkelen. Immers geheel in overeenstemming met de toen ook in een stad als Antwerpen heersende gewoonte, hield de schilder zich niet alleen met het maken van schilderijen bezig, maar maakte ook ontwerpen voor kerkraden, voor zilverwerk en voor zegels, schilderde decoraties ten behoeve van optochten en nam voorts elk klusje aan waar maar een verfkwest of een tekenstift voor nodig is.

Vroeg werk van Isaac Claesz. is vrij zeldzaam; later neemt de stroom geleidelijk toe met een hoogtepunt in de jaren tussen 1590 en 1610.

Een van de zeldzame vroege werken is het in 1568 geschilderde zelfportret, dat eerst enkele jaren geleden te voorschijn is gekomen. (afb. 1)⁹ De ongeveer dertigjarige kunstenaar heeft zich staande voor zijn ezel afgebeeld, het gelaat naar de beschouwer gekeerd. Op de ezel staat een half voltooid portret van een oudere man, terwijl op een tafel links enkele attributen zijn uitgesteld. In compositie en opzet sluit Isaac Claesz. zich hier geheel aan bij de toen moderne stromingen in de schilderkunst. Het vervaardigen van zelfportretten, waarop ook het schildersberoep wordt getoond, was eerst enkele decennia eerder begonnen. Het bekendste voorbeeld is het stuk van Anthonie Mor van Dashorst uit 1558, dat zich bevindt in de Uffizi te Florence en waarop de schilder zich eveneens voor een ezel heeft **afgebeeld**.¹⁰ Het schilderij van meester Isaac onderscheidt zich van dit stuk vooral door een wat grotere zwier en door de nadruk die er valt op de portretkop, die hij aan het schilderen is. Het lijkt waarschijnlijk dat we in deze kop een afbeelding hebben van iemand die de kunstenaar zeer na stond, bijv. zijn vader of een oudere kunstbroeder (Isaacs Leidse leermeester?). Alles bijeen behoort het zelfportret tot de belangrijkste werken van Isaac Claesz. en getuigt het van een originaliteit,



Afb. 1. Zelfportret door Isaac Claesz. Swanenburgh (ca. 1538-1614), 1568. Olieverf op paneel, 94 x 71,5 cm. In de kunsthandel.

die in zijn latere werk een veel minder grote rol speelt.

Kort na het ontstaan van dit schilderij trad Swanenburgh in het huwelijk met de 21-jarige Maritge Joosten, dochter van de vooraanstaande Leidse drapier Joost Willemsz. Porsman, die sinds 1564 tevens veertigraad van de stad was." Tien kinderen zijn er uit het huwelijk van Isaac en Maritge geboren, van wie we er niet minder dan drie later **als kunstenaar zullen tegenkomen**. Weinig gegevens hebben we over het gedrag van de kunstenaar in de woelige jaren 1572-1574. Zijn broer en beide zwagers (echtgenoten van zijn zusters) hebben in die tijd de stad als **glippers** verlaten en verbeurden daarmee hun goederen, doch het lijkt zeker dat hij zelf in de stad gebleven is en daar beleg en ontzet heeft meegemaakt. Mogelijk had hij reeds gekozen voor het calvinisme, dat hij althans later, al dan niet uit diepe overtuiging, beleeft, overigens zonder dat dit leidde tot een verwijdering tussen hem en zijn katholiek gebleven familieleden.¹² Dat Isaac voor een andere partij koos dan zijn broer en zusters is wellicht mede te danken aan de invloed van zijn schoonvader, die onder de protestanten een vrij belangrijk man was en in 1572, direct na de overgang van de stad naar de zijde van de Prins van Oranje, burgemeester werd en vervolgens werd belast met het thesaurierschap, een functie die hij bekleedde, totdat hij in 1574, in de periode tussen het eerste en tweede beleg van **de stad**, overleed.

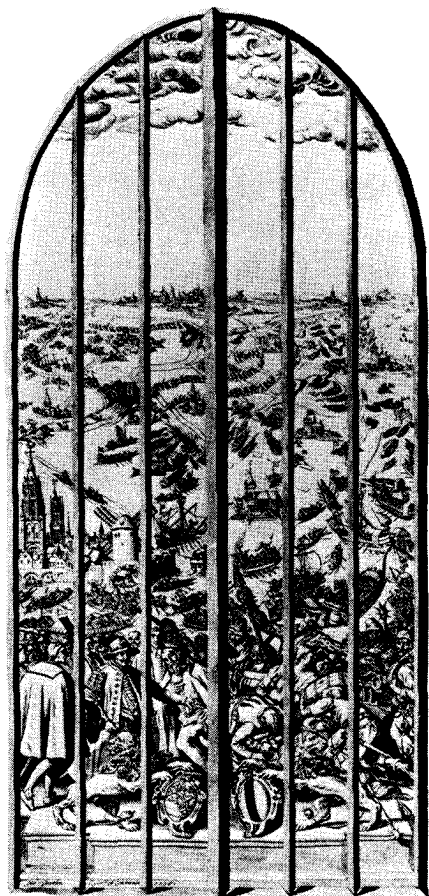
Reeds vrij spoedig na het ontzet begon Isaac Claesz. zijn loopbaan als magistraat, daar hij in 1576 werd benoemd tot lid van de veertigraad. Achtendertig jaar lang heeft hij van dit college deel uitgemaakt, daarmee op twee na al zijn collega's uit 1576 overlevend.¹³ In deze lange periode zag hij niet minder dan 58 nieuwe veertigen hun intree doen en onder hen waren er nogal wat die op een of andere manier door familiebanden of door aanhuwing met hem verbonden waren, zoals immers tussen de meeste Leidse regeringsgeslachten uit vroeger eeuwen verwantschap bestaat.¹⁴ Slechts door de bepaling dat geen vader en zoon en geen twee broers tegelijkertijd in de veertigraad zitting mochten hebben werd een al te sterke familieregering beperkt; verder kon geen enkele familieverwantschap een lidmaatschap in de weg staan, zodat ieder lid er ooms, neven, zwagers en verdere familieleden kon tegenkomen.

Ondanks zijn nieuwe waardigheid zat Swanenburgh ook als kunstenaar niet stil. Uit de jaren ná 1574 kunnen we een aantal portretten van zijn hand aanwijzen, terwijl archiefstukken ons ook wijzen op een aantal andere activiteiten, zoals het meewerken aan de optocht, die op 8 februari 1575 werd gehouden ter opening van de Leidse Universiteit en waarvoor hij enig schilderwerk verrichtte, maar mogelijk ook een aandeel leverde in de opzet van het geheel. Enkele jaren later kreeg hij een grote opdracht voor (helaas verloren gegane) schilderijen voor de stedelijke Vier-

schaar, gevolgd door andere werkzaamheden, zoals een aandeel in het ontwerp voor het tapijt met het Leidse Ontzet en, ná 1594, een serie grote schilderijen voor de **Saaihal** en een aantal ontwerpen voor kerkramen, o.a. voor de kerken in Gouda (afb. 2) en Edam. Ook al is er het een en ander in de loop der eeuwen verloren gegaan, toch kennen we een vrij aanzienlijk aantal werken van zijn hand, zowel schilderijen, tekeningen als naar zijn ontwerp gemaakte prenten. Opvallend is dat de grootste piek in zijn artistieke werkzaamheden valt in de tijd dat hij het ook als stedelijk magistraat al tamelijk druk moet hebben gehad. Immers tien jaar na zijn benoeming tot veertigraad, achtte men in 1586 het ogenblik gekomen hem tot schepen te verkiezen. Nadat hij ook in die functie tien jaar lang ononderbroken werkzaam was geweest, was het in 1596 zover, dat hij voor het eerst tot burgemeester werd benoemd. Nadien was hij beurtelings een jaar schepen en een jaar burgemeester, totdat hij in 1607, na een burgemeesterschap van twee jaar achtereen (waarvan één jaar als presiderend burgemeester), blijkbaar de tijd rijp achtte om het wat rustiger aan te gaan doen en er zich toe beperkte als vroedschap zitting te houden in de veertigraad.

De opeenhoping van bestuurlijke en kunstzinnige activiteiten in de jaren tussen 1586 en 1607, maakt het waarschijnlijk dat meester Isaac in die jaren een goed georganiseerd atelier had, waarin één of meer meesterknechts en wellicht een aantal leerjongens hem konden assisteren bij de uitvoering van zijn opdrachten. Ook op dit terrein heeft de kunstenaar het in de laatste jaren van zijn leven waarschijnlijk wat kalmer aan gedaan, want uit die periode kennen we nog maar enkele werken. Zoals we nog zullen zien, was dit voor de opdrachtgevers niet onoverkomelijk, want terwijl in vroeger jaren Isaac Nicolai blijkbaar de enige kunstenaar in Leiden was die grote opdrachten voor schilderijen of getekende ontwerpen op bevredigende wijze kon vervullen, waren er nu diverse jongere meesters, die een deel van de taken van de grijzende **schilder-burgemeester** konden overnemen.

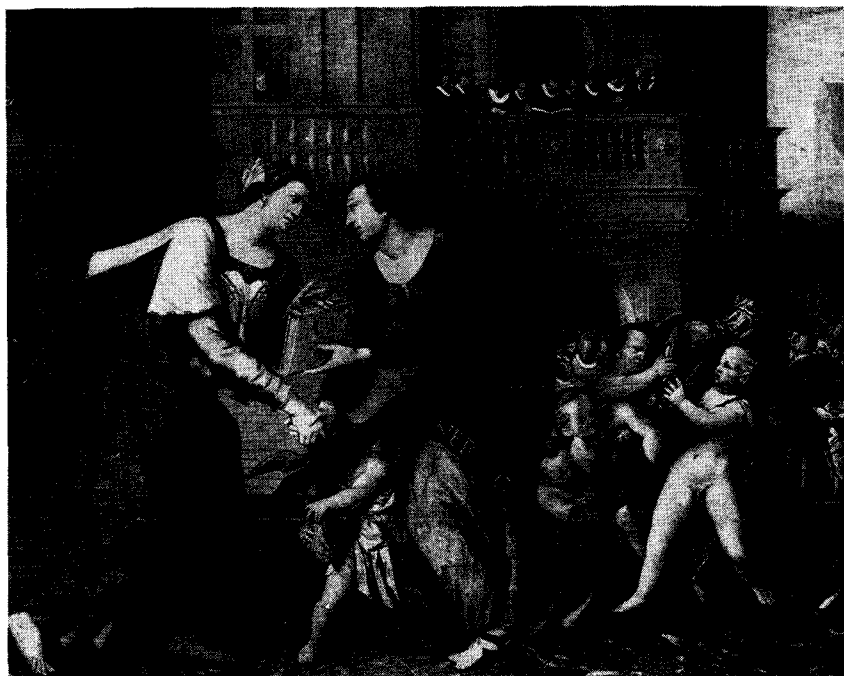
De combinatie van schilder en magistraat moge voor de tegenwoordige tijd wat bevreemdend zijn, voor de jaren omstreeks 1600 was dit geenszins een ongewoon verschijnsel en kende men ook in verschillende andere steden dergelijke notabele kunstenaars. Voor de loopbaan van Isaac Claesz. is deze dubbelfunctie ongetwijfeld van grote betekenis geweest. Bij het verlenen van stadsopdrachten zat hij vrijwel steeds op de eerste rij, terwijl hij als gelijke (en vaak ook familielid) van de welgestelden en stadsregeerders ook particuliere opdrachten voor portretten en andere kunstwerken gemakkelijk in de wacht kon slepen. De weg naar het huis van Swanenburgh op de Nieuwe Rijn, gelegen naast dat van de hierboven genoemde burgemeester Van **Heemskerck**, was derhalve voor de **poten-**



Afb. 2. Het ontzet van Leiden. Tekening door Christoffel Pierson, 1675, naar het door Isaac Claesz. Swanenburgh vervaardigde carton voor de door de stad Delft in 1603 aan de St. Janskerk te Gouda aangeboden glasschildering. St. Janskerk, Gouda.

tiële opdrachtgevers niet moeilijk te vinden. Naast Isaacs onmiskenbare kwaliteiten als kunstenaar, nog versterkt door het feit dat er gedurende een groot aantal jaren geen reële concurrentie was, vormt dan ook juist zijn maatschappelijke positie de sleutel van zijn succes.

Als voorbeelden van het werk van meester Isaac Nicolai willen we hier, naast die stukken die in andere artikelen in deze bundel nader worden belicht,¹⁵ nog slechts enkele iets uitvoeriger bespreken. De eerste ervan is één van de zes bewaard gebleven schilderijen van de reeks, die hij tussen 1594 en 1612 maakte ter decoratie van de Saaihal (de tegenwoordige St.



Afb. 3. Het verlenen der keuren aan de Neringhe, door Isaac Claesz. Swanenburgh, ca. 1595. Olieverf op paneel, 137,5 x 173 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Lodewijkskerk) aan de Steenshuur en waarin hij allerlei voorstellingen met betrekking tot de lakennijverheid heeft vastgelegd. **Het verlenen van de keuren aan de Neringhe** (afb. 3) is een allegorie. Op de voorgrond zien we hoe de Leidse stedemaagd, getooid met het stadswapen, de verordeningen voor de textielnijverheid overhandigt aan een jonge vrouw, die de nieuwe Neringhe voorstelt. De nieuwe Neringhe was de industrie van lichtere wollen stoffen, die in de jaren na het Ontzet, mede door toedoen van de Vlaamse immigranten, de Leidse lakennijverheid tot nieuwe bloei had gebracht. Die bloei wordt gesymboliseerd door de hoorn des overvloeds, die rechts op de voorgrond door enige jongetjes wordt getorst. Interessant is ook de achtergrond. Daar zien we een gefantaseerde stadhuisgevel met op het bordes een aantal stedelijke magistraten. In het midden de secretaris, Jan van Hout, die de keuren, zoals dat gebruikelijk was, afleest, naast

hem de schout (met zijn roede) en een aantal schepenen. Het lijkt waarschijnlijk dat de figuur geheel rechts op het bordes, de kunstenaar zelf voorstelt. De compositie van dit schilderij is kenmerkend voor het werk van Swanenburgh en sluit nauw aan bij die van Antwerpse stukken van omstreeks 1560, d.w.z. uit de tijd dat hij in Antwerpen op het atelier van Frans Floris werkzaam was. Het is duidelijk dat de schilder in de veertig jaar, die daarna waren verlopen, nauwelijks invloeden van nieuwere stromingen heeft ondergaan en daardoor allengs wat ouderwets is geworden. Ook zijn techniek is door de jaren heen vrijwel gelijk gebleven; kenmerkend is daarbij de sterke omlijning van de vormen, die we ook in de door hem vervaardigde portretten aantreffen. Door vergelijking is het mogelijk gebleken een twintigtal door Swanenburgh vervaardigde beeltenissen te achterhalen, waarvan we er hier nog een drietal noemen, nl. die van leden van de familie Van Warmond.

In 1583 schilderde meester Isaac de helaas enigszins door de tand des tijds aangetaste portretten van zijn neef **Claes Willemsz.** van Warmond en diens tweede vrouw Anna van **Heussen** (zie ook blz. 2 12-2 13 met afbeeldingen van de schilderijen). Zij zijn ten halve lijve voorgesteld, de man in een zelfverzekerde houding, de rechterhand in de zij, de blik fier op de beschouwer gericht, kortom als een geslaagd industrieel en magistraat, zijn veel jongere vrouw rijk getooid en met één hand spelend met de zware van het middel afhangende ketting. Dit duo werd dertien jaar later op treffende wijze aangevuld door het alleraardigste portret van hun dochtertje Catharina, die op tweejarige leeftijd door Swanenburgh werd geportretteerd (afb. 4). Met aandacht heeft hij het bolle, ernstige gezichtje met de grote ogen weergegeven en het miniatuurvrouwtje, met een enorme pop in de arm geklemd, voor ons geschilderd. Bijzonder opvallend is het prachtig gepenseelde minitieuze kantwerk, waarmee muts, kraag en schortje zijn afgezet; juist bij dit soort details was de schilder blijkbaar bijzonder in zijn element, want ook in andere portretten van zijn hand zien we een even grote zorg voor de weergave van zulke onderdelen. Mede hierdoor maakt een portret als dat van de kleine Catharina van Warmond een wat provinciale indruk en doet het enigszins denken aan schilderijen die in dezelfde tijd in wat geïsoleerder streken als Friesland werden vervaardigd. Dit nu vormt wederom een aanduiding dat Isaac **Nicolai** door gebrek aan nieuwe impulsen in de loop van zijn carrière enigszins verward is tot een zeker provincialisme. Het hier behandelde schilderij is er echter niet minder charmant door geworden en geeft ons een treffend beeld van een kind uit één der meest vooraanstaande families van die tijd.¹⁶

Het **conterfeitsel** van Catharina van Warmond uit 1596 is één van de laatste portretten, die er van Swanenburgh bekend zijn. Blijkbaar had hij het te druk met grote opdrachten om zich nog met deze „**Sydwech** der



Afb. 4. Catharina Warmond, door Isaac Claesz. Swanenburgh, 1596. Olieverf op paneel, 81×62 cm. 's-Gravenhage, Museum Meermanno-Westreenianum. Foto Iconographisch Bureau.

Consten”, zoals zijn tijdgenoot Van **Mander** de portretkunst noemde, bezig te houden. Bovendien waren er intussen jongere collega’s in de stad komen wonen, die uitstekend in staat waren dit soort opdrachten uit te voeren. Toen dan ook Claes van Warmond in 1607 besloot zich met zijn echtgenote nogmaals te laten portretteren, werd deze taak niet opgedragen aan neef Isaac, doch aan één van die vertegenwoordigers van de jongere generatie. Swanenburgh zelf werkte intussen door aan zijn grote composities voor o.a. de **Saaihal** en diverse kerken en is met deze taken tot kort voor zijn dood bezig geweest. Op 10 maart 1614 is meester Isaac Nicolai, omstreeks 76 jaar oud, in Leiden overleden; hij werd begraven in de **Pieterskerk**. Met zijn dood kwam er een einde aan het tijdperk van bijna een halve eeuw, waarin deze schilder-magistraat het gezicht van de Leidse kunst bepaalde.

Leerlingen van meester Isaac Nicolai

Hierboven werd er reeds op gewezen dat het waarschijnlijk is dat meester Isaac een goed georganiseerd atelier heeft gehad met één of meer assistenten en leerjongens. De namen van een aantal van hen is dankzij archiefstukken en uitlatingen van tijdgenoten te achterhalen. De vroegst bekende pupil van de meester is de burgemeesterszoon Otto van Veen (1556-1629), over wie elders in deze bundel meer vermeld is.¹⁷ De overige met name bekende leerlingen behoren allen tot een wat jongere generatie. Behalve de alleen uit een archiefstuk bekende Willem Willemsz. van **Goere**¹⁸ en de drie zonen Swanenburgh, zijn in dit verband de namen van de weinig bekende Coenraad van Schilperoort en van Jan van Goyen te noemen. Laatstgenoemde heeft omstreeks 1605, nog geen tien jaar oud (hij was geboren in 1596) gedurende enige tijd het atelier van Isaac Claesz. bezocht, maar veel blijvende invloed zal deze korte leertijd niet op hem hebben gehad.¹⁹ Anders is dat wellicht bij Coenraad Adriaensz. van **Schilperoort** (1577-1635), in Scheveningen geboren als zoon van de visafslager Adriaen Coenen, maar al in zijn jeugdjaren in Leiden woonachtig. Vader Adriaen heeft zich in de geschiedenis een zekere bekendheid verworven als samensteller van een met vele tekeningen verlucht visboek, een manuscript, dat hij op kermissen tegen betaling aan belangstellenden toonde.²⁰ Coenraad leerde blijkens een later opgemaakte akte „de conste van het conterfeyten” bij meester Isaac Nicolai;²¹ gezien zijn leeftijd zal die opleiding tussen 1590 en 1600 geplaatst moeten worden. Hoewel archiefstukken ons vertellen dat hij diverse portretten heeft vervaardigd, schijnt hij, nadat hij zich omstreeks 1602 als zelfstandig kunstenaar gevestigd had, zich vooral op de landschapskunst te hebben toegelegd. Eén pover tekeningetje is echter alles wat ons van zijn werkzaamheden rest,²² zodat Van Schil-

peroort vooralsnog een wat duistere figuur blijft in het Leidse schildersleven.

Duisterder nog is voor ons Nicolaes Isaacsz. van Swanenburgh (ca. 1573-1652), de tweede zoon van Isaac. Geen enkel werk van zijn hand is overgeleverd, zodat we ons tevreden moeten stellen met oude **beschrijvingen**.²³ Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat hij tot 1607, toen hij naar Den Haag verhuisde, als een soort meesterknecht in het atelier van zijn vader werkzaam is geweest en op die manier een aandeel heeft gehad in diens werken van de jaren vóór en vlak na 1600. In later jaren verhuisde Nicolaes naar Noordwijk en ten **slotte** is hij weer in zijn geboorteplaats Leiden terecht gekomen, waar hij in 1652 kinderloos overleed.

Veel meer is er te vertellen over de oudste en de vierde zoon van Isaac Claesz., Jacob en Willem. Jacob Isaacsz. van Swanenburgh (ca. 1571-1638) heeft zich zelfs een vaste plaats in de kunsthistorische handboeken verworven, weliswaar niet zozeer door zijn eigen schilderkunstige prestaties, maar door het feit dat hij de eerste leermeester van Rembrandt geweest is.²⁴ Jacob zal ongetwijfeld bij zijn vader hebben geleerd en wellicht daarna hem nog een aantal jaren hebben geassisteerd, voordat hij, waarschijnlijk -in de eerste jaren van de **17de** eeuw, naar Italië vertrok. Daar heeft hij jarenlang in Venetië, in Rome en vooral in Napels gewerkt, totdat hij omstreeks 1617 voorgoed naar zijn geboortestad terugkeerde. Zijn bewaard gebleven werken zijn vooral door dit langdurige Italiaanse verblijf beïnvloed; het zijn enige stadsgezichten en een aantal hellevoorstellingen, die **stylistisch** gezien tamelijk los staan van de overige Leidse kunst uit die jaren en alleen in enkele opzichten verwantschap vertonen met sommige tekeningen van de hierna nog genoemde **Jacques** de Gheyn. Hierna, bij de bespreking van de Leidse graveurs van omstreeks 1600, zal nader worden ingegaan op het werk van **Jacobs** jongere broer Willem van Swanenburgh, die hoogstwaarschijnlijk ook zijn eerste lessen in de kunst in het atelier van zijn vader heeft gekregen.

Beziet men het hier gegeven overzichtje van de ons bekende leerlingen van meester Isaac Nicolai, dan blijkt dat deze kunstenaar als leermeester vrij weinig blijvende invloed heeft gehad. Enerzijds kan dit worden verklaard uit het feit dat verschillende van zijn pupillen na het verlaten van zijn atelier hun vleugels hebben uitgeslagen en hun opleiding elders, in binnen- of buitenland hebben voortgezet, anderzijds uit de omstandigheid dat de meeste van hen eerst in wat later jaren bij hem werkten en daardoor een leermeester troffen, die al niet meer tot de modernste stroming van de kunst behoorde, waardoor zij als jongeren eerder neiging zullen hebben gevoeld aansluiting te zoeken bij andere, modernere kunstenaars.

Andere Leidse schilders uit het laatste kwart van de 16de eeuw

Reeds werd opgemerkt dat Isaac Nicolai in de eerste helft van zijn loopbaan maar weinig concurrentie in Leiden moet hebben gehad. Wel kennen we nog een aantal namen van kunstenaars en bezitten we nog een aantal waarschijnlijk in Leiden gemaakte anonieme schilderijen, maar van belangrijke kunstenaars uit de periode van vóór 1590 is er geen spoor. De interessantste figuren zijn de gebroeders Johannes (Hans), Nicolaes (Claes) en Carel Lieftrinck, stammend uit een in Antwerpen en Augsburg werkzame graveursfamilie. Alle drie zijn als schilder werkzaam geweest; Hans en Claes treffen we als zodanig aan in de rekening van de optocht ter inwijding van de Universiteit in 1575,²⁵ Carel in die van de loterij van 1596.²⁶ Hans Lieftrinck, voor het eerst in Leiden vermeld in 1561 en daar overleden in 1599, heeft echter vooral bekendheid verworven als **kaart-tekenaar**.²⁷ Reeds kort na het begin van het eerste beleg van de stad, werkte hij aan een „**caerte** van den gront **ende** alle huysen en getimmerten dezer stede”, dit wellicht ten behoeve van Guicciardini's beschrijving van de **Nederlanden**.²⁸ In 1578 vervaardigde hij een tweede dergelijke plattegrond, thans nog bekend uit een in 1744 door Jacob van Werven gemaakte copie. Ook in de naaste omgeving van de stad was Lieftrinck werkzaam, want enkele weken na het ontzet werd hij uitbetaald voor het maken van tekeningen van enige **schansen**²⁹ en nog in november 1574 vervaardigde men naar zijn materiaal kaarten met het ontzet van **Leiden**.³⁰ Een veel wijder omgeving is afgebeeld op het beroemde in 1587-1588 door Joost Lanckaert **geweven** tapijt (afb. 5), waarvoor wederom een tekening van Hans Lieftrinck het voorbeeld was. Ook voor andere tapijtwevers heeft Lieftrinck wel ontwerpen gemaakt, zij het van een geheel ander soort, zoals blijkt uit een betaling uit 1578 voor het leveren van een patroon voor **kussens**.³¹ Hoewel dus de verdiensten van deze kunstenaar vooral lagen op het terrein van de kartografie, blijkt uit archiefstukken dat hij en zijn broers diverse malen opdrachten kregen voor ontwerpjes en kleine schilderwerkzaamheden, zoals ook Isaac Claesz. die regelmatig uitvoerde.

Onder de Leidse kunstenaars uit die jaren vindt men ook de **schoon-schrijver** Pieter Bailly (ca. 1554-na 1602), die de kost verdiende als **schrijf-meester**, als pedel van de Universiteit (vanaf 1590) en als schermleer (vanaf 1597).³² Hem viel de eervolle opdracht te beurt de opschriften boven de hoofdingang en een zijpoortje van de nieuwe Stadhuisgevel te tekenen en te vergulden.³³ In 1602 heeft Pieter Bailly, die te Antwerpen geboren was, Leiden verlaten en zich in Amsterdam gevestigd. In die stad ook kreeg zijn zoon David zijn verdere schildersopleiding, nadat hij reeds in Leiden les had gehad van de schilder Adriaen Verburgh.

Met het noemen van de naam van deze Verburgh zijn we terecht **ge-**

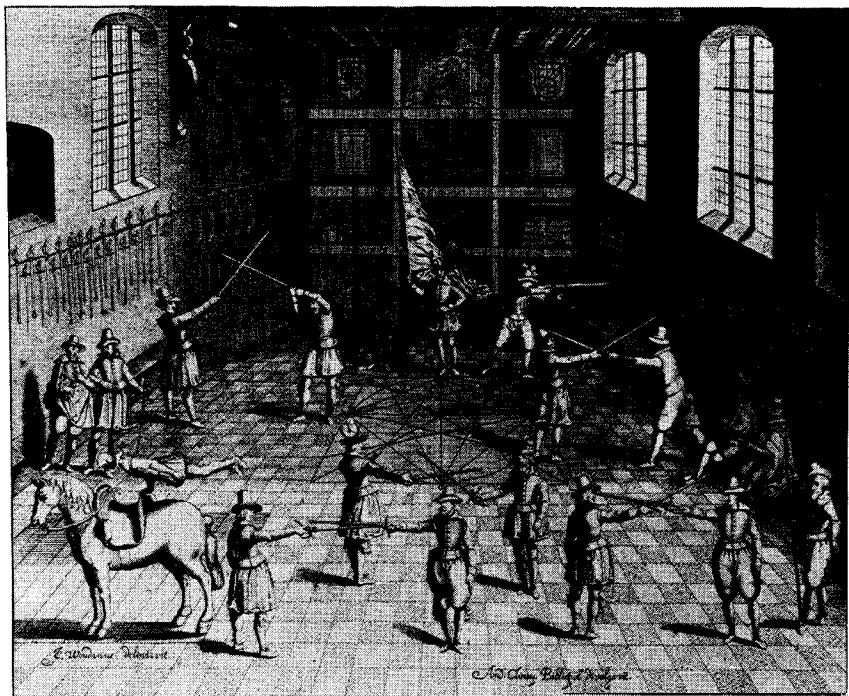


Afb. 5. Het ontzet van Leiden. Tapijt door Joost Jansz. Lanckaert, 1587-1588, naar ontwerp van Hans Liefvrick en Isaac Claesz. Swanenburgh. Wol, 297 x 366 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

komen bij de groep schilders, die zich in de jaren tussen 1590 en 1610, van elders komende, in Leiden hebben gevestigd en daar gedurende kortere of langere tijd werkzaam zijn geweest. Enkele van hen willen we hier noemen.

Adriaen Jansz. Verburgh (of Van der Burgh) is vrijwel alleen bekend als de leermeester van David Bailly, daar er geen werken van zijn hand meer aanwijsbaar zijn. Door zijn tijdgenoot Orlers is hij beschreven als een „expert Chirurgijn ende goet schilder, al hoewel dat hij bij hem selven geleert hadde”,³⁴ en Orlers kon gemakkelijk de verdiensten van deze amateur-schilder beoordelen, daar zich blijkens zijn inventaris in zijn huis behalve een schilderij met de geschiedenis van Loth van de hand van Verburgh, ook „twe conterfeytsels van mijn ende mijne huysvrouwe geschildert A° 1600 bij mr. Adriaen Verburch” bevonden.³⁵ Kunnen we van de schilderijen van de kunstzinnige chirurgijn niets meer terug vinden, over zijn leven is wel een aantal gegevens te achterhalen. Geboren in Brussel, vestigde hij zich als chirurgijn te Amsterdam, waar hij in 1593 als weduwnaar van Lijsbeth Franse van Dijk in het huwelijk trad met Anna de Gheyn; getuige was Anna's broer, de graveur-tekenaar Jacques de Gheyn.³⁶ Deze laatste was vanaf 1595 in Leiden woonachtig en vóór 1600 zijn zijn zuster en zwager hem hierheen gevolgd. Erg lang heeft Mr. Adriaen hier niet mogen werken, want reeds in 1602 overleed hij, zijn echtgenote met een drietal kinderen achterlatend.³⁷ Enkele jaren later, in 1608, is Anna de Gheyn hertrouwd met de boekverkoper Govert Basson,³⁸ zoon van de bekende in Leiden gevestigde Engelse boekdrukker Thomas Basson. Dit beknopte levensverhaal geeft ons enige verduidelijking over de jeugdjaren van de schilder David Bailly, met name wat betreft diens verhouding tot Jacques de Gheyn: het feit dat Bailly's leermeester Verburgh een zwager van deze graveur was, geeft een gemakkelijke verklaring voor de invloed die deze op de jonge leerling heeft uitgeoefend.³⁹

Beter dan over Verburgh, zijn we geïnformeerd over Jan Cornelisz. van 't Woudt (vóór ca. 1570-1615).⁴⁰ Waarschijnlijk geboren in het onder Delft gelegen dorpje Het Woudt, moet Jan, die uit een vrij goed gesitueerde familie stamde, in Delft het atelier van de schilder Jacob Willemsz. Delff hebben bezocht. In 1594 trad hij in het huwelijk met de Leidse apothekersdochter Aechte Matheusdr. van Eyck; spoedig nadien zal hij zich in Leiden hebben gevestigd, waar hij ongeveer twintig jaar heeft gewerkt tot zijn dood in februari 1615. Uit die jaren kennen we een enkele grote compositie en enige portretten in olieverf.⁴¹ Verder tekende hij ontwerpen voor een aantal kopergravures. De bekendste hiervan zijn de afbeeldingen van de Hortus, de Bibliotheek, de Schermeschool (afb. 6) en het Anatomisch Theater van de Leidse Universiteit, die in 1610 in koper werden gegraveerd



Afb. 6. Schermeschool van de Universiteit in de voormalige Faliëde Bagijnkerk, door Willem Swanenburgh, 1610, naar ontwerp van Jan Cornelisz. van 't Woudt. Kopergravure.

door Willem Swanenburgh. De naam Van 't Woudt is op deze en andere prenten verlatiniseerd tot Woudanus. Bezien wij het gehele oeuvre van deze kunstenaar, dan kan worden geconstateerd dat hij na Isaac Claesz. de belangrijkste in Leiden werkzame schilder van het einde van de 16de eeuw en het begin van de 17e eeuw is geweest en de enige die bij een langer leven (hij stierf immers reeds een jaar na Claesz.) in staat zou zijn geweest ook de grotere opdrachten van deze meester over te nemen.

Naast Isaac Claesz. en zijn leerlingen, Adriaen Verburgh en Jan Cornelisz. van 't Woudt, zijn er nog verschillende ná 1600 in Leiden werkzame kunstenaars te noemen, zoals b.v. de **landschapsschilders** Aernout Elsevier en Jan Adriaensz., en de portrettist Maerten Pietersz. **Deym**,⁴² maar hun activiteiten worden in de schaduw gesteld door die van een viertal hier

werkzame graveurs, aan wie we het laatste deel van dit artikel willen wijden.

Leidse graveurs omstreeks 1600

De oprichting van de Leidse Universiteit in 1575 heeft een belangrijke impuls gegeven aan het Leidse drukkers- en uitgeversbedrijf, zoals moge blijken uit de activiteiten van leden der families Plantijn, Van Ravelingen, Paedts, Basson en Elsevier. Op zijn beurt werkt een dergelijke bloei doorgaans stimulerend op de ontwikkeling van de grafische kunst, daar de behoefte aan illustraties een zekere basis kan verlenen aan graveurs in de voorziening van hun levensonderhoud. Zo was er ook in Leiden tegen het einde van de 16de eeuw een opleving in de beoefening van de grafische kunsten. Niet dat de Leidse graveurs uit die jaren uitsluitend boekillustraties hebben geleverd (integendeel zelfs!), maar de mogelijkheid van opdrachten van uitgevers gaf een bestaanszekerheid, die graveurs van elders ertoe zou kunnen verleiden zich hier te vestigen en jonge kunstenaars ertoe kon brengen zich op de vervaardiging van gravures toe te leggen. Sommige van zulke kunstenaars zullen nauwelijks meer dan boekillustraties hebben gemaakt, vele van de betere onder hen maakten echter ook, of soms zelfs vooral, zelfstandige prenten, die apart of in series in de handel werden gebracht en waarop bijbelse, mythologische of historische onderwerpen of portretten van beroemde figuren waren afgebeeld, soms naar ontwerp van de graveur zelf, soms naar een speciaal voor die gelegenheid getekend ontwerp van een andere kunstenaar, soms ook naar reeds bestaande schilderijen of tekeningen.

De belangrijkste in Leiden werkzame graveur in de periode omstreeks 1600 was de hiervoor al meermalen genoemde Jacques de Gheyn (1565-1629),⁴³ geboren te Antwerpen als zoon van de glasschilder Jacques de Gheyn I, die in 1580 in Utrecht woonachtig was. Aanvankelijk door zijn vader in hetzelfde beroep opgeleid, ging hij later, waarschijnlijk van ca. 1585 tot ca. 1590, in de leer bij de Haarlemse tekenaar en graveur Hendrick Goltzius. In 1591 was hij als zelfstandig graveur in Amsterdam gevestigd en vervaardigde daar prenten naar voorbeelden van o.a. Goltzius, Van Mander en Cornelis Cornelisz. van Haerlem, maar begon na enige tijd ook naar eigen ontwerpen te graveren. Weliswaar stond hij daarbij nog sterk onder invloed van Goltzius, maar langzamerhand kwam hij tot de ontwikkeling van een eigen stijl. In 1595 trouwde hij met Eva Stalpaert van der Wiele, geboren in Mechelen, maar wonende in Den Haag; zij stamde uit de bekende, o.a. in Delft, Leiden en Den Haag gevestigde familie, waartoe ook de priester-dichter Adriaen Stalpaert van der Wiele (1579-1630) behoorde. Kort na de bruiloft moet het echtpaar



Afb. 7. De rederijker Jacob Duym, door Jacques de Gheyn, 1600. Kopergravure.
Afb. 8. Onbekende man (Zelfportret?), door Jacques de Gheyn. Pentekening,
doorsnede 10,4 cm. Wenen, Albertina. Foto Iconographisch Bureau.

zich te Leiden hebben gevestigd, waar Jacques nog datzelfde jaar een loterijprent vervaardigde.⁴⁴ Uit de volgende jaren kennen we een vrij groot aantal gravures en tekeningen van zijn hand, waaronder allegorieën, bijbelse en mythologische voorstellingen en portretten. Van de laatste groep kunnen worden genoemd de beeltenissen van de schrijver en politicus Marnix van St. Aldegonde, van de rederijker Jacob Duym (afb. 7) en van het in Leiden studerende wonderkind Hugo de Groot. Als voorbeeld van zijn tekenstijl is hierbij, een mansportret afgebeeld, dat mogelijk de kunstenaar zelf voorstelt (afb. 8).⁴⁵ De daarin zichtbare tekenwijze met wat onrustige, maar trefzekere inktlijnen, is bijzonder karakteristiek voor De Gheyn.

Hoewel nog woonachtig in Leiden, liet De Gheyn zich in 1598 inschrijven bij het Haagse Lucas-gilde als schilder en graveur. Het is de eerste keer, dat we hem ook als schilder vermeld vinden. De vroegste van hem bekende werken in olieverf dateren echter pas uit 1603; het zijn een eerst enkele jaren geleden ontdekt *vanitas*-stilleven⁴⁶ en een afbeelding van het paard van Prins Maurits.⁴⁷ Toen was de kunstenaar waarschijnlijk echter al in Den Haag woonachtig, waar hij in datzelfde jaar vermeld is.⁴⁸ Familie-

en vriendschapsbanden voorkwamen echter dat hij het contact met Leiden verloor. Tot zijn dood in 1629 heeft De Gheyn als schilder, tekenaar en graveur in Den Haag gewerkt en een groot aantal belangrijke werken vervaardigd.

Het voorbeeld van een zo begaafd kunstenaar als Jacques de Gheyn is voor verschillende andere Leidse graveurs van grote betekenis geweest, in het bijzonder voor de broers Zacharias en Bartholomeus Willemsz. Dolendo en Willem Swanenburgh. Over het leven van de beide Dolendo's zijn we slechts summier geïnformeerd.⁴⁹ Hun geboortejaren zijn niet exact bekend en ook over hun levensgeschiedenis bezitten we slechts weinig informatie. Vooral Zacharias, die reeds vóór 1604 op vrij jeugdige leeftijd stierf, was een bijzonder bekwaam graveur in de trant van Goltzius en De Gheyn. Hij werkte echter steeds of vrijwel steeds naar ontwerpen van andere kunstenaars, zoals Van Mander, Bloemaert en De Gheyn, en schijnt zelf weinig of niet te hebben getekend. Zijn broer Bartholomeus werkte in dezelfde trant, zij het met wat minder talent, maar heeft nu en dan ook wel naar eigen ontwerp gegraveerd, daarbij vooral beïnvloed door De Gheyn en Swanenburgh. Duidelijk onder invloed van eerstgenoemde ontstond de in 1590 vervaardigde gravure met de afbeelding van een krijgsman en een gezicht op de stad Leiden als achtergrond (afb. 9). Het geheel is een wat late voorstelling van het Leidse Ontzet.⁵⁰ De invloed van Swanenburgh daarentegen is duidelijk waarneembaar in een reeks prentjes met voorstellingen uit de geschiedenis van de Hollandse Graaf Willem III, die een zo rechtvaardig heerser was, dat hij een baljuw, die een boer had bestolen, aan zijn ziekbed deed terechtstellen (afb. 10).⁵¹ Bartholomeus Dolendo was echter niet alleen graveur, maar ook goudsmid en snijder van zegel- en keurstempels. In de laatste kwaliteit is zijn naam veelvuldig in de stadsrekeningen vermeld.⁵² De ontwerpen voor zulke zegels werden o.a. gemaakt door kunstenaars als Isaac en Willem Swanenburgh. Omstreeks 1623 is Dolendo enige tijd de leermeester geweest van de jeugdige Gerard Dou, die bij hem ongetwijfeld de beginselen der tekenkunst zal hebben geleerd. Enkele jaren later, in 1626, moet de graveur zijn overleden. Zijn weinig opzienbarende oeuvre is voor het hier gegeven overzicht vooral belangrijk als voorbeeld van de invloed, die zijn belangrijkste voorgangers tot ver in de 17de eeuw in Leiden hebben gehad.

Een belangrijker, maar helaas reeds op ruim dertigjarige leeftijd overleden kunstenaar was Willem van Swanenburgh, die omstreeks 1581 was geboren als zoon van Isaac Claesz.⁵³ Als zijn beide leermeesters mogen we waarschijnlijk zijn vader en Jacques de Gheyn aanwijzen. De meeste van zijn zeer goede kopergravures zijn gemaakt naar ontwerpen



Afb. 9. Krijgsman, door Bartholomeus Dolendo, 1590. Kopergravure.



Afb. 10. De rechtvaardigheid van Graaf Willem III, door Bartholomeus Dolendo, 16 13. Kopergravure.

van andere meesters, doch hij heeft, vooral als portrettist, ook zelf ontwerpen getekend. Zelfs is nog een enkele tekening van zijn hand aanwijsbaar, zoals b.v. een portret van Prins Maurits (afb. 1 1),⁵⁴ waarvan eveneens de uitgevoerde prent bekend is. In het bijzonder voor de uitbeelding van de vroege universitaire geschiedenis heeft Willem Swanenburgh belangrijk werk verricht. Daarbij kan in de eerste plaats worden gewezen op de reeks afbeeldingen van universitaire instellingen, die hij in 1610 graveerde naar tekeningen van Jan Cornelisz. van 't Woudt (afb. 6), maar ook op de in 1609 in boekvorm uitgegeven serie hoogleraarportretten, deels naar voorbeelden van andere kunstenaars, maar waarschijnlijk gedeeltelijk ook naar eigen **ontwerpen**.⁵⁵

Zoals van een zoon van Isaac Claesz. kan worden verwacht, heeft Willem Swanenburgh zich niet beperkt tot artistieke activiteiten. Vanaf 1605 fungeerde hij namelijk als hoofdman van de schutterij, een functie die hij bekleedde tot zijn vroege dood in 1612. In hem verloor Leiden één van de meest veelbelovende kunstenaars van de jongere generatie.



Afb. 11. Prins Maurits, door Willem Isaacs. Swanenburgh. Tekening. Chantilly, Musée Condé.

Slotopmerkingen

Een aantal van de belangrijkste Leidse kunstenaars uit de tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw hebben we hier de revue laten passeren. Een volledig beeld is daarmee echter niet gegeven. Eén van de oorzaken daarvan is dat er in deze periode in Leiden geen St. Lucasgilde **bestond**⁵⁷ en dat wij daardoor slechts een deel van de in de stad werkzame kunstenaars bij name kennen. Toch kunnen er uit het beschikbare materiaal enkele conclusies worden getrokken. De belangrijkste Leidse kunstenaar uit het behandelde tijdvak, Isaac Claesz. Swanenburgh, sloot zich niet zozeer bij zijn Leidse voorgangers als wel bij de Antwerpse meesters van omstreeks 1550-1560 aan, zodat bij de aanvang van zijn werkzaamheden een breukvlak in de beeldende kunst van de Sieutelstad kan worden aangewezen. Invloed heeft hij zeker uitgeoefend, maar bijzonder duurzaam was deze niet. Krachtiger en langduriger werkte de invloed van de enkele jaren in Leiden woonachtige tekenaar-graveur Jacques de Gheyn, van wiens voorbeeld men tot het midden van de 17de eeuw sporen vindt, met name in het werk van David Bailly. Deze hoofdzakelijk in Amsterdam opgeleide Bailly (1584-1657) behoorde met Joris van Schooten (1587-1651), die in Den Haag had geleerd, tot de hoofdrolspelers van het tijdvak ná ca. 1615, zodat de dood van Isaac Claesz. in 1614 een caesuur markeert in de ontwikkeling van de Leidse kunst en opnieuw impulsen van buiten de stad het begin van een nieuwe periode inluiden.

AANTEKENINGEN

Bij de literatuuropgaven zijn de volgende afkortingen gebruikt:

- Hoogewerff — G. J. Hoogewerff, **De Noord-Nederlandsche Schilderkunst**, 's-Gravenhage 1936-1947, 5 dln.
Pelinck 1948 — E. Pelinck, De eerste gedrukte plattegronden van Leiden en de oudste kaarten betreffende het beleg en ontzet der stad, **Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken** 40 (1948), blz. 94-108
Van Regteren Altena — 1. Q. van Regteren Altena, **The drawings of Jacques de Gheyn**, Amsterdam 1936.

Behalve naar de genoemde werken wordt voor alle kunstenaars tevens verwezen naar:
A. von Wurzbach, **Niederländisches Künstler-Lexikon**, Wien-Leipzig 1906-1911, 3 dln.
H. Thieme und F. Becker, **Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart**, Leipzig 1907-1950, 37 dln.

1. Afzonderlijke artikelen over Isaac Claesz. Swanenburgh en over Jan Cornelisz. van 't Woudt zijn in voorbereiding. De hier over die kunstenaars gemaakte opmerkingen zullen in die publikaties nader worden uitgewerkt en gemotiveerd.
2. Pieter Cornelisz. Kunst (ca. 1490-na 1551), Cornelis Cornelisz. Kunst (1493-1544) en Lucas Cornelisz. Kunst (1495-na 1535). Zie over hen o.a.: M. J. Friedländer, **Die altnieder-**

- ländische Malerei*, dl. X, Berlin 1933; N. Beets, Zestiende-eeuwsche kunstenaars, IV, Lucas Cornelisz. de Kock, **Oud-Holland 52** (1935), blz. 159-173, 217-228, 53 (1936), blz. 55-78; Hoogewerff, a.w., dl. III, blz. 321-387; E. Pelinck, Cornelis Engebrechtsz., de herkomst van zijn kunst, **Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek 2** (1948-1949), blz. 68-74; N. Beets, Nog eens „Jan Wellens de Cock” en de zonen van Cornelis Engebrechtsz: Pieter Cornelisz Kunst, Cornelis Cornelisz Kunst, Lucas Cornelisz de Kock, **Oud-Holland 67** (1952), blz. 1-30; W. S. Gibson, Pieter Cornelisz. Kunst as a panel painter, *Simiolus* 1 (1966-1967), blz. 37-45; J. Bruyn, Lucas van Leyden en zijn Leidse tijdgenoten in hun relatie tot Zuid-Nederland, in: *Miscellanea* 1. Q. van Regteren Altena, Amsterdam 1969, blz. 44-47.
3. Zie over hem vooral: J. Q. van Regteren Altena, Aertgen van Leyden, **Oud-Holland 56** (1939), blz. 17-25, 74-86, 129-137 en 222-235; Hooaewerff. a.w.. dl. III. blz. 388-419; J. Bruyn, Twee St. Antonius-panelen en andere werken van Aertgen van Leyden, **Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek** 11 (1960), blz. 37-119; J. Bruyn, Een drieliuk van Aertgen van Leyden, **Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen** 1961, blz. 113-129; K. G. Boon, Rondom Aertgen, in: *Miscellanea* 1. Q. van Regteren Altena. Amsterdam 1969, blz. 55-60.
4. Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, cat. 1949, nr. 250.
5. Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden, cat. 1949, nr. 133 en 134; collectie Pauw van Wieldrecht; Frans Hals Museum, Haarlem, cat. 1929, nr. 423; veiling Teding van Berkhout, Amsterdam (Frederik Muller) 27/29-6-1905, nr. 75 en 76.
6. P. Philippot, Le Maître du portrait de famille d'Anvers, **Bulletin Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique** 6 (1957), blz. 115-126.
7. Collectie Baron Heereman van Zuydtwijck, Kasteel Surenburg (Westfalen). Zie: J. F. M. Sterck, De zestiende-eeuwsche portretten uit de familie Heereman van Zuydtwijck, **Her Gildeboek** 9 (1926), blz. 10, afb. 7 en 8; Phillipot, a.w., afb. 3 en 4.
8. Hooaewerff. a.w.. dl. IV. blz. 615.
9. Olieverf op' paneel, 94 x 71,5 cm. In de kunsthandel. Zie catalogus tentoonstelling **Kunsthandelaar en verzamelaar**, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam 1970, nr. 55.
10. L. Goldscheider, *Fünfhundert Selbstporträts*, Wien 1936, nr. 130; catalogus tentoonstelling **De schilder in zijn wereld**, Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft/Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1964-1965, nr. 84.
11. A. van der Marel, Dedel, **De Nederlandsche Leeuw** 80 (1963), kolom 204-215
12. Dit is een verschijnsel dat we bij vele Leidse families uit die tijd kunnen waarnemen zoals b.v. bij de familie Van Veen (zie blz. 100).
13. De twee raden uit 1576 die Isaac Claesz. overleefden waren Claes Adriaensz. van Leeuwen, die bijna 48 jaar zitting had in de raad (1573-1621), en Cornelis Jansz. van Valkenburch, die gelijk met Isaac in functie trad en niet minder dan 52 jaar zijn post bleef bekleden tot zijn dood in 1628. Claes Adriaensz. van Leeuwen was gehuwd met Jannetje Huygensdr. Duyck, wier zuster Maria de echtgenote was van Isaacs broer Claes Claesz. Swanenburgh.
14. Vgl. D. H. A. Kolff, Libertatis ergo, De beroerten binnen Leiden in de jaren 1566 en 1567, **Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken** 58 (1966), blz. 123. De daar uitgesproken veronderstelling dat broederszoons en zusterszoons van zittende veertigen uitgesloten waren van het lidmaatschap van de raad is onjuist. Zo zat Quirijn Claes Gerbrantsz. van Strien in de raad, toen in 1572 zijn zusterszoon Claes Willemsz. Warmondt eveneens lid van dit college werd.
15. Zie blz. 112 en 212.
16. Catharina Warmondt (1594-1668) trad in het huwelijk met Joost Huygensz. van Nes, stiefzoon van Isaac Swanenburghs dochter Marijtge. Het jeugdportret van Catharina (olieverf op paneel, 81 x 62 cm.) vererfde via de families Van Nes en Meerman op Johan Meerman. Na de dood van diens weduwe, kwam het in 1821 in de verzameling van W. H. J. baron van Westreenen van Pallandt en belandde het ten slotte met diens gehele collectie in het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag (Gids 1912, nr. 16).
17. Zie blz. 95-105.
18. A. Bredius, Archiefsporkelingen, Attestatie Willem Willemsz van Goere, Schilder, **Oud-Holland 56** (1939), blz. 138.
19. B. J. A. Renckens, Jan van Goyen en zijn Noordhollandse leermeester, **Oud-Holland 66** (1951), blz. 23-24.

20. J. C. Vermaas, Het visscherijbedrijf te Scheveningen in de tweede helft van de 16e eeuw, *Die Hughe. Bijdragen en Mededeelingen* 1910, blz. 114-127; J. C. Vermaas, Nog iets over Adriaen Coenen en zijn vischboek, *Die Hughe. Bijdragen en Mededeelingen* 1910, blz. 128-132.
21. A. Bredius, *Ktinstler-Inventure*. Haag 1915-1922, dl. VII, blz. 193-194. Zie over Schilperoot voorts hetzelfde werk, dl. II, blz. 557-568, en Y. H. M. Nijgh, Van Schilperoot, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 24 (1970), blz. 125-129.
22. H. van de Waal, *Jan van Goyen*, Amsterdam [1941], blz. 1.
23. J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden*, Leyden 1614, blz. 116. Of de schilderijen, vermeld in de inventaris van de stadhouderlijke verzameling in Den Haag, ook van zijn hand zijn, is niet zeker, daar bij de beschrijvingen geen voornaam vermeld is. Zie: S. W. A. Drossaers, Inventaris van de meubelen van het Stadhouderlijk kwartier met het Speelhuis en van het Huis in het Noordeinde te 's-Gravenhage, *Oud-Holland* 47 (1930), blz. 219 en 272.
24. Zie over hem vooral: Th. von Frimmel, Das signierte Werk des Jacob Isaaksz van Swanenburgh in der Galerie zu Kopenhagen, *Blätter für Gemäldekunde* 2 (1906), blz. 60-61; Th. von Frimmel, Der Jacob Isaaksz van Swanenburgh in der Augsburger Galerie, *Blätter für Gemäldekunde* 2 (1906), blz. 94-95; Van Regteren Altena, *a.w.* 1936, blz. XIII-XIV, 33-35; J. G. van Gelder, *Rembrandt's vroegste ontwikkeling*, Amsterdam 1953, blz. 4-5; K. Bauch, *Der frühe Rembrandt und seine Zeit*, Berlin 1960, blz. 45-47; W. Bernt, *Die Niederländischen Maler des 17. Jahrhunderts*, dl. IV, München 1962, nr. 267-269.
25. L. Knappert, Kosten van de feestelijke inwijding van de Leidsche Hoogeschool op 8 Febr. 1575, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 7 (1910), blz. 142; R. van Luttervelt, De optocht ter gelegenheid van de inwijding der Leidse Universiteit, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 50 (1958), blz. 96-97.
26. Zie blz. 116. Andere betalingen voor werkzaamheden van Carel Liefcrinck vindt men o.a. in Ordonnantieboek C (Gemeente Archief Leiden, Secretarie Archief 1575-1851, nr. 3755), fol. 63v° (29-12-1593) en fol. 91 (19-1-1595).
27. Vgl. het artikel van Ir. H. van Oerle in deze bundel. Voorts: Pelinck, *a.w.* 1948, blz. 96-105.
28. Pelinck, *a.w.* 1948, blz. 96.
29. Pelinck, *a.w.* 1948, blz. 97. Zie ook Thesauriersrekening 1574 (GAL, Secretarie Archief vóór 1575, nr. 644), fol. 318v°.
30. Pelinck, *a.w.* 1948, blz. 99-101.
31. Thesauriersrekening 1577-1578 (GAL, Secretarie Archief 1575-1851, nr. 2949), fol. 395v°: „voor tmacken van tpatroon daer naer Bartholomeus de cussenbladeren dezer stede heeft gewrogt”, blijkens ordonnantie d.d. 30-10-1578. De genoemde Bartholomeus was de tapijsiër Bartholomeus Adriaensz. (zie over hem: G. T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden*. Leiden 1936, dl. 1, blz. 54, dl. 11, blz. 427), die enige jaren later, in 1586, nogmaals een dergelijke opdracht uitvoerde, blijkens Thesauriersrekening 1586 (GAL, Secretarie Archief 1575-1851, nr. 2957), fol. 696v°: 20 gulden en 6 stuivers voor vier kussenbladeren van tapijt met het stadswapen, voor de stad gemaakt „voort gebrueck door de gecommiteerden der stad int reysen op stadswagen”.
32. Zie over hem: E. W. Moes in *Nieuw Nederlundsche Biografisch Woordenboek*, dl. 11, Leiden 1912, kolom 76, en H. J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse Universiteit van 1581 tot 1596*, dl. IV, Leiden 1970, blz. 150-166. Bailly werd in 1598 als pedel ontslagen, daar hij met studenten bordelen bezocht.
33. J. C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Raadhuis te Leiden*, Leiden 119161, blz. 39-40; E. H. ter Kuile, *De Nederlundsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. dl. VII, I, Leiden en westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, blz. 53. Ook vergulde hij in 1594 letters in de burgemeesterskamer, zie GAL, Secretarie Archief 1575-1851, nr. 3755, Ordonnantieboek C, fol. 81v°, d.d. 18-8-1594.
34. J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden*. Leyden 1641, blz. 371.
35. E. Pelinck, Een inventaris en een portret van Jan Jansz. Orlers, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland* 33 (1941), blz. 197-198.
36. Van Regteren Altena, *a.w.* 1936, blz. II.
37. GAL, Weeskamerarchief. Connaritieboek 5B, fol. 497. Die kinderen waren een dochter Agatha uit Verburghs eerste huwelijk en een zoon Jacob en een dochter Anna uit het tweede huwelijk.

38. J. A. van Dorsten, *Thomas Basson 1555-1613, English printer at Leiden*, Leiden 1961, blz. 47-48.
39. J. Bruyn, David Bailly, „fort bon peintre en pourtraicts et en vie coye'', *Oud-Holland* 66 (1951), blz. 151.
40. B. W. F. van Riemsdijk, Iets over den schilder Jan Cornelisz. van 't Woudt, *Oud-Holland* 14 (1896), blz. 68-75. Zie ook hiervóór. noot 1.
41. *Icones Leidenses, De portretverzameling van de Rijksuniversiteit te Leiden*, Leiden 1973, blz. 20 en nr. 31.
42. A. Bredius, De, schilder Maerten Pietersz. Deym, *Oud-Holland* 38 (1920), blz. 22-36. Het daar afgebeelde schilderij werd in 1921 te koop aangeboden aan het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden, maar wegens de te hoge prijs niet gekocht (*Verslag Lakenhal*. 192 I, blz. 15-16); de huidige verblijfplaats van het portret is onbekend. De hypothetische toeschrijving aan Deym van een ander vrouwenportret in het Museum Narodowe in Warschau (cat. 1969, nr. 302 met afb., en catalogus tentoonstelling *Portret Holenderski XVII wieku w zbiorach polskich*, Museum Narodowe, Poznan 1956, nr. 18 met afb.) is niet bijzonder overtuigend.
43. Van Regteren Altena, a.w. 1936.
44. Zie blz. 116.
45. Pentekening in donkerbruin, doorsnee 10,4 cm., Albertina Wenen (cat. door O. Benesch, 1928, nr. 387). Zie: Van Regteren Altena, a.w. 1936, blz. 9, noot 2, en H. van Hall, *Portretten van Nederlandse beeldende kunstenaars*, Amsterdam 1963, nr. 706, 5.
46. I. Bergström, De Gheyn as a Vanitas Painter, *Oud Holland* 85 (1970), blz. 143-157, en catalogus tentoonstelling *IJdelheid der ijdelheden*, Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden 1970, nr. 12.
47. Van Regteren Altena, a.w. 1936, blz. 12-13, 23-24 en 28.
48. Van Regteren Altena, a.w. 1936, blz. 13-14.
49. C. van Mander, *Het Schilderboek*, uitgegeven door A. F. Mirande en G. S. Overdiep, Amsterdam 1936, blz. 548; F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*, dl. V, Amsterdam (z.j.), blz. 257-263; E. Pelinck, Een prent met het ontzet en het profiel van Leiden door Bartholomeus Dolendo, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omgeving* 49 (1957), blz. 99-101.
50. Hollstein, a.w., blz. 260, nr. 44; Pelinck, a.w. 1957, blz. 99-100.
51. Hollstein, a.w., blz. 259, nr. 33-40; H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800*, 's-Gravenhage 1952, dl. I, blz. 268-269, dl. II, afb. 104-105.
52. Zie o.a.: GAL, Secrétaire Archief 1575-1851, nr. 3754, Ordonnantieboek B, fol. 98v° (d.d. 24-10-1590, betr. ijzeren stempels voor saaidraperie en baaineringhe), fol. 113v° (d.d. 2-4-1591, betr. stempels baaineringhe); idem, nr. 3755, Ordonnantieboek C, fol. 5-5v° (d.d. 27-12-1591), fol. 33v° (d.d. 7-8-1592), fol. 45 (d.d. april 1593, betr. stempels baameringhe), fol. 55v° (d.d. 29-9-1593, betr. idem), fol. 73v° (d.d. 17-5-1594), fol. 90 (d.d. 16-12-1594), fol. 111v° (d.d. 29-9-1595); idem, nr. 3755, Ordonnantieboek D (in één band met C), fol. 8 (d.d. 29-3-1596), fol. 47v° (d.d. 2-4-1597), fol. 84 (d.d. 6-12-1597, betr. zegel Ambacht Leiderdorp), fol. 94 (d.d. 9-4-1598), fol. 154v° (d.d. 3-7-1599); idem, nr. 3756, Ordonnantieboek E, fol. 37 (d.d. 25-10-1600, betr. stempels fusteinringhe), fol. 91v° (d.d. 28-1-1602). Ook in later jaren komen dergelijke betalingen aan Dolendo voor, zij het minder frequent. Zie b.v. Ordonnantieboek F (als voren, nr. 3757), fol. 146-146v° (d.d. 26-5-1611, betr. zegel van Zoeterwoude en Stompwijk, naar ontwerp van Willem Swanenburgh). De hier genoemde betalingen bedragen te zamen meer dan 700 gulden.
53. Zie over Willem Swanenburgh: J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden*, Leyden 1614, blz. 274-275; Ch. le Blanc, *Manuel de l'amateur d'estampes*, Paris 1854-1889, dl. III, blz. 620-621; E. Haverkamp Begemann en A. M. S. Logan, *European drawings and watercolours in the Yale University Art Gallery 1500-1900*, New Haven-London 1970, dl. I, blz. 230, nr. 422, dl. II, afb. 185.
54. Musée Condé, Chantilly.
55. *Icones ad vivum delineatae & expressae, virorum clariorum qui praecipue scriptis Academicam Lugduno Batavam illustrarunt*, Lugd.-Bat. apud Andr. Cloucqium 1609.

SLEUTELFIGUREN

door

drs. R. E. O. Ekkart

Wanneer men een beeld wil krijgen van een bepaalde periode uit de geschiedenis, behoren portretten van hoofd- en bijfiguren uit die tijd tot de belangrijkste hulpmiddelen. Vooral wanneer ze gemaakt werden door kunstenaars die hun vak verstonden, kunnen zulke portretten ons een schat van informatie over de voorgestelden verschaffen en het beeld dat wij uit boeken en archiefstukken hebben verkregen, belangrijk aanvullen. Het lijkt daarom alleszins de moeite waard te bezien wat ons aan portretten van Leidenaren van omstreeks 1574 is overgeleverd. Een eerste verkenning lijkt weinig hoopgevend. Veel, heel veel moet er verloren zijn gegaan, tallozen hebben zich misschien nimmer later portretteren, van anderen zijn er wellicht nog afbeeldingen, waarvan de namen der voorgestelden in het vergeetboek zijn geraakt of waarvan de verblijfplaats onbekend is. Zo zijn er van de vier burgemeesters uit de tijd van het beleg van Leiden alleen van Pieter Adriaensz. van der Werff portretten bekend, doch de vroegste daarvan dateren uit het midden van de 17de eeuw, bijna een halve eeuw na de dood van de man, en het is onbekend aan wat voor ouder voorbeeld ze zijn ontleend. Ook van het merendeel van het verdere stadsbestuur uit die tijd zijn geen afbeeldingen bewaard gebleven. Toch blijkt het mogelijk een aantal **conterfeitsels** van Leidse magistraten en burgers van omstreeks 1574 te achterhalen. Een kleine selectie uit dit materiaal is hier als sluitstuk van deze bundel bijeengebracht, waarbij aan het portret een beknopte biografie van de voorgestelden is toegevoegd. Tezamen met de bij andere artikelen afgebeelde portretten, geeft deze galerij der „Sleutelfiguren” ons een beeld van de uiterlijke trekken van een aantal figuren die in de geschiedenis van Leiden in de tweede helft van de 16de eeuw het meest op de voorgrond traden.

De enige Leidenaar uit de 16de eeuw die is geëerd met een eigen standbeeld is burgemeester Pieter Adriaensz. van der Werf. Hij is dan ook de enige **figuur** uit de tijd van het Leidse beleg die zich in een bijkans mythologische roem mag verheugen.

Pieter Adriaensz. werd in 1529 in Leiden geboren als zoon van de **zeemtouwer** Adriaen Laurensz. Vermeer, die als één der voormannen van de wederdopers in 1537 werd onthoofd. De drie zonen Pieter, Adriaen en Claes, die eveneens zeemtouwer werden, behoorden in de jaren zestig tot de meest fervente ketters in de Sleutelstad en kwamen daardoor bij de nadering van Alva in ernstig gevaar. Pieter, die zich naar zijn werkplaats doorgaans Van der Werf noemde, vluchtte naar Wezel en werd bij verstek ter dood veroordeeld. Ook zijn beide broers namen de wijk. Doch na enige jaren was het voor om hun geloof gevluchte burgers mogelijk weer naar hun woonplaats terug te keren en Pieter werd daar in mei 1573 lid van de veertigraad en nog in dezelfde maand burgemeester. In deze functie was hij één van de leiders van de stad gedurende de beide belegeringen. Zeker is dat hij daarbij de standvastigste van de vier burgemeesters was en daardoor onderhandelingen met de Spanjaarden in de weg stond, zeker is echter ook dat zelfs hij soms tot zulke onderhandelingen geneigd was en dat bijv. begin september 1574 slechts het optreden van enkele andere Leidse voormannen hem op het rechte spoor heeft gehouden. In de laatste weken van het beleg toonde Van der Werf zich echter weer van zijn beste kant en zag hij kans het om voedsel schreeuwende volk enigszins te kalmeren met het beroemd geworden retorisch gebaar, waarmee hij zijn eigen lichaam als voedsel aanbood. Juist deze zozeer tot de verbeelding van tijdgenoot en nageslacht sprekende woorden, hebben Van der Werf onsterfelijke roem bezorgd.

Toch werd Pieter Adriaensz. ook door de prins van Oranje niet beschouwd als de grote, onwankelbare verzetsleider van Leiden, zodat hij elf dagen na het ontzet met de andere burgemeesters werd afgezet en vervangen door geschikter geachte personen. In de volgende decennia diende Van der Werf zijn stad echter nog herhaaldelijk als schepen of burgemeester, in totaal niet minder dan 15 maal. In 1604 is hij in zijn geboortestad overleden en begraven in de Hooglandse Kerk. Het hier afgebeelde portret is een ontwerp voor het in 1661 opgerichte en door **Rombout Verhulst** gebeeldhouwde grafmonument. Waarop **Verhulst** de weergave der gelaatstrekken baseerde is helaas niet bekend, daar alle ons bekende portretten van Van der Werf eerst lang na zijn dood ontstonden en wij geen tijdens zijn leven ontstane beeltenis bezitten.



Afb. 1. Pieter Adriaensz. van der Werf, door Rombout Verhulst, 1661. Stuc.
55 x 47 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Stapels.

Jan van der Does (afb. 2)

Jan van der Does, ook bekend onder de gelatiniseerde naam Janus Dousa, werd in 1545 in Noordwijk geboren uit een zeer aanzienlijke familie. Jong wees geworden, kreeg hij zijn opvoeding in Lier en Delft. Zestien jaar oud werd hij student te Leuven, twee jaar later reisde hij via Douai naar Parijs om daar zijn studie voort te zetten. Teruggekeerd in zijn heerlijkheid Noordwijk, trad Van der Does in 1566 in het huwelijk met de Utrechtse Elisabeth van Zuylen (1545-1624). In de volgende jaren heeft hij zich nauwelijks met de woelingen van die tijd bezig gehouden, doch na zijn verhuizing naar Leiden in 1571 schaarde hij zich aan de zijde van de prins van Oranje, die hem al spoedig liet deelnemen aan een gezantschap naar Engeland.

Belangrijke taken kreeg Dousa tijdens het Leidse beleg, toen hij aan het hoofd stond van een klein legertje vrijbuiters, dat door middel van uitval- len uit de stad trachtte de Spanjaarden schade te berokkenen en extra voedsel naar binnen te loodsen. Met enkele andere standvastigen wist Van der Does het wankelmoedige stadsbestuur steeds te weerhouden van het aanknopen van onderhandelingen met de vijand, b.v. in de kritieke- septemberdagen, toen tot overmaat van ramp de gouverneur van de stad, Dirck van Bronckhorst overleed. Gelukkig echter benoemde Willem van Oranje toen spoedig Jan van der Does en zijn bejaarde achterneef Jacob van der Does tot nieuwe gouverneurs.

Ook na het ontzet waren er voor de energieke Dousa belangrijke werkzaamheden weggelegd, daar hij in januari 1575 werd benoemd tot curator van de op te richten universiteit. De voorspoedige ontwikkeling van deze instelling is voor een niet gering deel te danken aan zijn activiteiten; bijna dertig jaar was hij curator en enige jaren bovendien bibliothecaris. Deze werkzaamheden beletten hem echter niet om ook als dichter, historicus en diplomaat op te treden. Na zijn benoeming in 1591 tot raadsheer in de Hoge Raad verhuisde Dousa naar Den Haag, zonder dat hij echter zijn contacten met Leiden en met de Universiteit verbrak. In Den Haag is hij in 1604, nog maar 58 jaar oud, overleden.

Het afgebeelde portret van Van der Does met zijn vrouw en de negen nog in leven zijnde kinderen werd waarschijnlijk tussen 1590 en 1592 geschilderd door de Utrechtse kunstenaar Roelof Willemsz. van Culemborg. Hoewel het vrij stijf van opzet is en geen briljante stijl verraadt, geeft het ons waarschijnlijk een zeer betrouwbaar beeld van de gelaatstrekken der voorgestelden en vormt daardoor een passend monument voor de man die kan worden beschouwd als één van de allerbelangrijkste Leidenaars uit de 16de eeuw.



Afb. 2. Jan van der Does en zijn gezin, door Roelof Willemsz. van Culemborg, ca. 1590-1592. Olieverf op paneel, 97 x 183 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Tot de kleine groep mensen die een beslissende rol hebben gespeeld bij de pogingen om Leiden uit handen van de Spanjaarden te houden behoort ook de stadssecretaris Jan van Hout. Geboren in 1542 uit vrij eenvoudige ouders werd Jan, waarschijnlijk na een opleiding aan de Latijnse school, in 1562 klerk van de stadssecretaris De Milde en in 1564 diens opvolger. Met een onderbreking in de jaren 1569- 1573, toen hij ter wille van zijn veiligheid de wijk had genomen naar Emden, heeft Van Hout het secretariaat tot zijn dood in 1609 bekleed. Met zijn vriend Jan van der Does heeft hij gedurende het beleg alle middelen die hem ten dienste stonden aangewend om het stadsbestuur te bewegen standvastig te blijven tegenover de vijand en intussen getracht de stedelijke zaken zo ordelijk mogelijk te laten verlopen. Doch niet alleen op de gang van zaken in de jaren 1573-1574 had Jan van Hout grote invloed, ook in het bestuurlijke en culturele leven van Leiden in de volgende 35 jaar speelde hij een hoofdrol. De stedelijke administratie werd voortreffelijk ingericht, hetgeen er mede oorzaak van is dat Leiden nog steeds over één van de volledige gemeente-archieven in ons land beschikt. Belangrijke bemoeienissen had Van Hout ook met de Universiteit, waarvan hij vanaf de oprichting in 1575 tot 1596 secretaris van curatoren was. In deze functie werkte hij weer nauw samen met zijn medestander uit de tijd van het beleg, de curator Jan van der Does.

In de loop der jaren heeft Van Hout, gedeeltelijk uit hoofde van zijn functie als secretaris van de stad, zijn krachten gegeven aan talloze grotere en kleinere manifestaties in de Sleutelstad, zoals bijv. de loterij van 1596 en het daarbij aansluitende rederijkersfeest (zie blz. 112-122). Bij de laatste gebeurtenis trad hij niet alleen als organisator, maar ook als rederijkersdichter op. Van Hout behoort immers tot de belangrijkste Nederlandse dichters en toneelschrijvers van zijn tijd en heeft als zodanig een niet te verwaarlozen bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de Nederlandse letterkunde.

Uit de vele activiteiten, die Jan van Hout in de loop van zijn leven heeft ontplooid, noemen wij nog slechts die als historicus. Door zijn functie als secretaris bijzonder vertrouwd met het stedelijk archief, maakte hij daaruit vele aantekeningen, die later door zijn neef Jan Jansz. Orlers zijn gebruikt voor de *Beschrijvinge der Stad Leyden* (1614).

Een geschilderd portret van Jan van Hout is helaas niet bekend. De hier opgenomen afbeelding is naar een kopergravure die in 1608 werd gemaakt door de graveur Willem Isaacs. Swanenburgh. Vrij kort na het ontstaan van deze beeltenis, in december 1609, is de zo actieve stadssecretaris Van Hout op 67-jarige leeftijd overleden.



*Inclita Lugdunum, manibus servata tuorum,
 Cum tua tecta fames, cum tua pressit Iber:
 Aspice cui ponas media vel paze trophaum,
 Aspice quem cinem non pudet esse tuum.
 Scribendo manus illa tibi plus profuit olim,
 Quam qua pro patrijs concidit vsta focis.* *DH*

Afb. 3. Jan van Hout, door Willem Isaacs. Swanenburgh, 1608. Kopergravure, 18 x 12 cm.

Jan van Duvenvoorde (afb. 4)

Hoewel hij slechts enkele jaren in de stad Leiden heeft gewoond, moet ook Jan van Duvenvoorde, heer van Warmond, worden gerekend tot de Leidse sleutelfiguren uit de tweede helft van de 16de eeuw. Hij werd in 1547 geboren als zoon van Heer Jacob van Duvenvoorde (1509- 1577), die stamde uit de adellijke familie Van Wassenaar. Terwijl de vader in 1565 één der onder-tekenaars van het smeekschrift der edelen was, sloot de zoon zich enige jaren later aan bij de watergeuzen en nam als zodanig deel aan de inneming van Den Briel. Toen op 6 december 1573 het Huis te Warmond verwoest was, verhuisden de Van Duvenvoordes naar Leiden, waar Jan zich verdienstelijk maakte als kapitein van de vrijbuiters en bijv. een werkzaam aandeel had in de uitval naar de Boshuizer schans op 29 juli 1574. Ook stond hij de beide Dousa's en Van Hout bij in hun pogingen de weifelmoedigheid van de stadsregeerders te bestrijden. In een dagboek heeft Van Duvenvoorde de gebeurtenissen van deze tijd vastgelegd.

Na de gunstige afloop van het beleg waren er voor hem vele nieuwe taken, zoals het admiraalschap van de Haarlemse en Leidse meren, het vice-admiraalschap en ten slotte het admiraalschap van Holland. Door deze functies is hij in de geschiedenis bekend geworden als „de admiraal van Warmond”. Behalve voor militaire expedities deed men vanuit Den Haag ook gaarne een beroep op Van Duvenvoorde voor diplomatieke missies. Daarenboven was hij al in 1575 zijn vader opgevolgd als hoogheemraad van Rijnland en kreeg hij nog verschillende nieuwe functies, bijv. als generaal van de artillerie en, nadat hij zijn admiraalschap in 1603 had neergelegd, als lid van de Raad van State.

Eerst vrij laat, in 1590, is Jan van Duvenvoorde in het huwelijk getreden; zijn echtgenote Odilia van Valckenaar schonk hem zeven kinderen. In 1597 schijnt de reeds in 1577 begonnen herbouw van het Huis te Warmond voltooid te zijn, maar veel tijd zal de admiraal er niet hebben kunnen doorbrengen, daar hij voor zijn bezigheden meestentijds óf in Den Haag aanwezig moest zijn óf binnen- en buitenlandse reizen moest ondernemen. Juist op het punt staande wederom voor een missie naar Londen te vertrekken, overleed hij op 15 april 1610 in Haag.

Een schilderij in het Museum te Gent toont ons de uiterlijke trekken van deze „admiraal van Warmond” die door zijn activiteiten tijdens het beleg en door zijn functie als hoogheemraad van Rijnland zeker een rol heeft gespeeld in de Leidse geschiedenis van zijn tijd, ook al is die rol dan geringer dan die welke hij in de landelijke zaken heeft gehad.



Afb. 4. Jan van Duvenvoorde, door een onbekende schilder, 1597. Olieverf op doek, 35,2x31,3 cm. Gent, Museum voor Schone Kunsten. Foto A.C.L.

Gerrit Amelisz. van Hoogeveen (afb. 5)

Hoewel Rotterdammer van geboorte behoort Gerrit Amelisz. van Hoogeveen tot die figuren die in de Leidse geschiedenis van de tweede helft van de 16de eeuw een rol van betekenis hebben gespeeld. In 1524 geboren als zoon van een burgemeester van de Maasstad, zal Van Hoogeveen na de voltooiing van zijn juridische studie zeker één of meer andere betrekkingen hebben bekleed, voordat hij in 1564 werd benoemd tot pensionaris van de stad Leiden. De pensionarissen waren de ambtenaren die de stedelijke delegatie naar de Staten van Holland begeleidden en aan de veertigraad verslag uitbrachten van hetgeen ter statenvergadering behandeld was; kortom zij waren de verbindingsmannen tussen stad en gewest. Van Hoogeveen deelde deze taak met Mr. Paulus Buys, die in 1561 Cornelis van Veen (zie blz. 95) als pensionaris was opgevolgd. Toen Buys in 1572 zijn functie neerlegde wegens een benoeming tot landsadvocaat van de Staten van Holland, werd Paulus Vos de medepensionaris van Van Hoogeveen. Vanzelfsprekend hebben beide functionarissen een rol gespeeld in de tijd van het beleg, maar een nog belangrijker taak kreeg Van Hoogeveen enkele maanden na het ontzet, toen hij met Jan van der Does en de Delftse burgemeester Cornelis de Coninck werd benoemd in het College van Curatoren van de op te richten universiteit en de heren gedrieën deze academie uit de grond moesten stampen. Toen de plannen eenmaal waren gerealiseerd, behielden Van der Does, De Coninck en Van Hoogeveen als curatoren de leiding over hun schepping. Tot zijn vrij vroege dood in 1580 heeft Gerrit van Hoogeveen de functies van pensionaris van Leiden en curator van de Universiteit gecombineerd.

Uit zijn huwelijk met Eva Aelbrechtsdr. van Quakenbosch (ca. 1537-1608) had Gerrit Amelisz. van Hoogeveen niet minder dan achttien kinderen, waarvan, naar verluidt, een aantal gedurende het beleg van Leiden zou zijn omgekomen. Door enkele overlevende zoons werd Mr. Gerrit echter de stamvader van een belangrijk Leids regeringsgeslacht, dat in de 17de eeuw een aantal belangwekkende figuren voortbracht. Eén van hen bezat blijkens zijn inventaris een portret van de Leidse pensionaris, dat mogelijk identiek is aan het schilderij uit 1562, dat thans niet meer is terug te vinden, maar waarvan gelukkig een oude copie bewaard gebleven is. Met enkele naar hetzelfde voorbeeld vervaardigde kopergravures geeft dit schilderij ons een beeld van het uiterlijk van de als pensionaris én als eerste curator van de Universiteit zo belangrijke Rotterdamse Leidenaar Mr. Gerrit Amelisz. van Hoogeveen.



Afb. 5. Gerrit **Amelisz.** van Hoogeveen, door een onbekende schilder (copie naar een origineel uit 1562). Olieverf op doek, 64 x 53 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal (bruikleen Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen). Foto Ico-nographisch Bureau.

Willem Jan Reyersz. van Heemskerck (afb. 6-7)

Tot de meest vooraanstaande aanhangers van het protestantisme in Leiden in de jaren zestig van de 16de eeuw behoorde Willem Jan Reyersz. van Heemskerck. Geboren omstreeks 1527 als zoon van een Leidse brouwer en veertigraad, werd Willem eveneens brouwer. De bierbrouwerij behoorde in die tijd met de lakennijverheid tot de belangrijkste industrieën van de stad en Van Heemskerck deed zo goede zaken, dat hij in later tijd gerekend werd tot de rijkste burgers van Leiden. Kort na 1550 huwde hij met Margriet Proost, een vermogende brouwersdochter uit Haarlem; het echtpaar kreeg zes kinderen.

Een plaats in de veertigraad was voor Willem van Heemskerck voorlopig niet weggelegd, daar na de dood van zijn vader achtereenvolgens twee oudere broers in dit college zitting hadden. Eerst na het overlijden van de jongste van beide kon Willem in 1572 diens plaats in de raad innemen. Voor die tijd had hij zich echter geenszins beperkt tot zijn werkzaamheden in het brouwerijbedrijf. Hoewel schepenen en burgemeesters doorgaans uit de veertigraad werden gekozen, was dit geen voorschrift en kon Van Heemskerck al in 1564, enkele jaren nadat zijn hier afgebeelde portret (zie ook blz. 172) ontstond, het burgemeesterschap bekleeden. Enkele jaren later geraakte hij in grote moeilijkheden. Als vooraanstaand calvinist zag hij zich bij de komst van Alva genoodzaakt de wijk te nemen naar het buitenland. Een overbodige maatregel was dit geenszins, want de voortvluchtige ketter werd ingedaagd en zijn goederen werden verbeurd verklaard. Reeds in 1570 waagde hij het om weer in Leiden terug te keren. Onmiddellijk nadat de stad in juni 1572 de zijde van de prins van Oranje had gekozen, viel Willem van Heemskerck de eer te beurt opnieuw tot burgemeester te worden benoemd. Doordat hij na zijn burgemeesterschap werd benoemd tot lid van de Raad van **State**, verbleef hij gedurende het beleg buiten de stad. Blijkbaar genoot hij het bijzondere vertrouwen van prins Willem, want die benoemde, toen hij elf dagen na het ontzet de stedelijke regering vernieuwde, Van Heemskerck tot presiderend burgemeester. Sindsdien was de vermogende brouwer, die zijn bezittingen weer had teruggekregen, niet meer weg te denken uit het stadsbestuur, dat hij beurtelings als burgemeester, als schepen en als vertegenwoordiger in de Raad van **State** diende.

Na de dood van Margriet Proost in 1590 hertrouwde Willem van Heemskerck met een weduwe, doch ruim een jaar na dit tweede huwelijk is hij op 28 februari 1592, ongeveer 65 jaar oud, overleden. Hij werd begraven bij zijn eerste echtgenote in de Hooglandse kerk. De rijk bewerkte grafsteen, die eertijds hun graf dekte, is helaas reeds lang geleden verdwenen.



Afb. 6. Willem Jan Reyersz. van Heemskerck, door een onbekende schilder (copie naar een origineel van ca. 1560). Olieverf op paneel, 93 x 71,2 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Afb. 7. Margriet Engbertsdr. Proost, door een onbekende schilder (copie naar een origineel van ca. 1560). Olieverf op paneel, 92,5 x 71,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Foy van Brouchoven (afb. 8-9)

Foy van Brouchoven werd in 1542 in Leiden geboren als zoon van de secretaris en rentmeester van Rijnland en latere burgemeester Jan van Brouchoven en van Annetge Foyensdr. van Oostermolen. Zevenentwintig jaar oud werd Foy in 1569 benoemd tot secretaris van de stad Leiden, een functie die vacant geraakt was door Jan van Houts vlucht naar Emden. Blijkbaar werd Van Brouchoven rechtzinniger geacht en behoefde hij geen vervolging te vrezen. Vier jaar lang bleef hij stadssecretaris, doch nadat hij in 1573 was benoemd tot baljuw en dijkgraaf van het Hoogheemraadschap Rijnland, legde hij zijn functie neer en kwam Van Hout weer op zijn oude post. Dit betekent geenszins dat Van Brouchoven zich niet meer met het stedelijk leven bemoeide, want hij was actief tijdens het beleg en werd in 1575 schout, een ambt dat hij bekleedde tot 1578 en opnieuw in de jaren 1582-1588. In laatstgenoemd jaar volgde hij zijn vader op als rentmeester van Rijnland en tevens — het lijkt soms wel of zulke functies erfelijk waren — als veertigraad van Leiden. Spoedig werd Foy nu ook schepen (1591) en burgemeester (1596) van de stad.

Van Brouchoven was gehuwd met Lijsbeth Gommersdr. van **Bosch**-huyzen (ca. 1540-1615), evenals hijzelf telg uit een voorname Leidse familie. Eén van hun kinderen was Jacob van Brouchoven, die in 1610 zijn vader bij diens overlijden opvolgde als veertigraad en als rentmeester van Rijnland. De laatste functie bekleedde hij als vierde opeenvolgende generatie van de familie, want ook Foy's grootvader was als zodanig werkzaam geweest. Eerst met **Jacobs** kinderloze dood in 1642 werd de trotse reeks van 107 jaar rentmeesterschap in één familie verbroken.

Jacob van Brouchoven was de stichter van het fraaie Hofje van **Brouchoven** aan de Papengracht, waarvan de regentenkamer versierd was met familieportretten. Onder die portretten, die in 1892 zijn overgebracht naar het Museum de Lakenhal, bevinden zich ook de in 1601 geschilderde beeltenissen van Foy van Brouchoven en Lijsbeth van Boschhuyzen. Deze goed geschilderde portretten, die tegenwoordig een plaats hebben in het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat, zijn naar de stijl te oordelen niet in Leiden, doch veeleer in Den Haag of Delft geschilderd. Zij geven ons het beeld van een niet onvriendelijke, enigszins glimlachende man van al wat gevorderde leeftijd en van zijn iets oudere echtgenote met haar wat harde en gesloten gelaat en zijn veel informatiever dan de vrij zwakke portretten die een andere onbekende kunstenaar twintig jaar eerder van dit echtpaar maakte en die zich tegenwoordig in het Stedelijk Museum in Alkmaar bevinden.



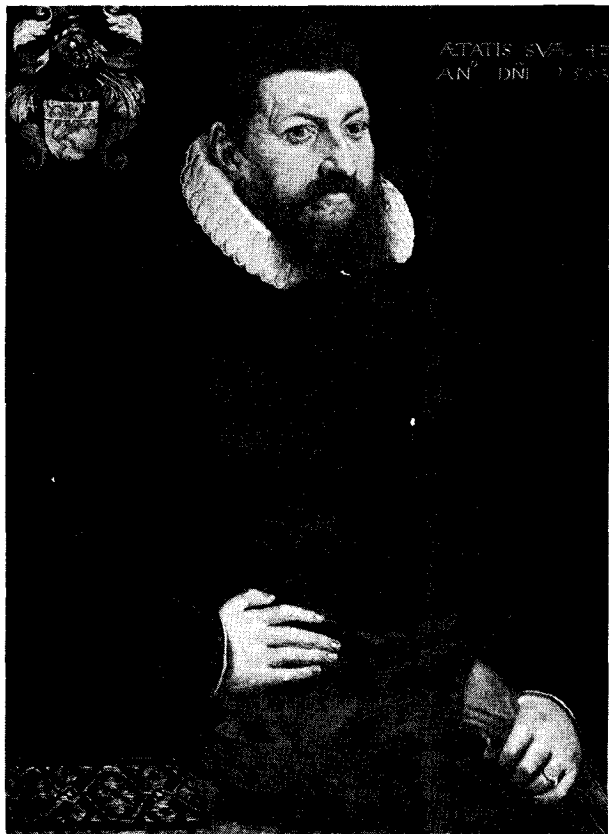
- 21
- Afb. 8. Foy van Brouhoven, door een onbekende schilder, 1601. Olieverf op paneel, 75,5 x 56,5 cm. Leiden, Gemeenlandshuis van Rijnland (bruikleen van het Stedelijk Museum de Lakenhal). Foto Van Wanrooy.
- Afb. 9. Lysbeth Gommersdr. van Boschhuizen, door een onbekende schilder, 1601. Olieverf op paneel, 76 x 56,5 cm. Leiden, Gemeenlandshuis van Rijnland (bruikleen van het Stedelijk Museum de Lakenhal). Foto Van Wanrooy.

Claes Willemsz. van Warmond (afb. 10-11)

In maart 1572, enkele maanden voordat de stad Leiden zich aansloot bij de opstand tegen de landvoogd Alva, werd Claes Willemsz. van Warmond benoemd tot lid van de veertigraad. Hij was de laatste raad die werd benoemd onder het Spaansgezinde gezag, maar hij bleek de strijd voor de onafhankelijkheid voldoende genegen om zijn plaats in dit bestuurscollege ook bij de zuiveringen in de volgende jaren te behouden.

Claes van Warmond was in 1540 geboren als telg uit een nogal voor-
aanstaand Leids regeringsgeslacht. Als blauwverwer verdiende hij een aanzienlijk fortuin. Zijn benoeming in de raad betekende het begin van een succesvolle loopbaan als magistraat; vele malen was hij schepen en burgemeester (in totaal wel twintig keer), terwijl hij ook andere functies als die van weesmeester en royeermeester heeft vervuld. Met figuren als bijv. Willem van Heemskerck en Foy van Brouchoven behoorde Van Warmond tot die vrij kleine groep leidende stedelijke politici, die tientallen jaren lang in allerlei functie telkens weer tegenkomt en die doorgaans door geboorte of huwelijk wel op één of meer manieren aan elkaar verwant waren. Ook Van Warmond was aan vele andere Leidse magistraten vermaagschapt.

Na de dood van zijn eerste echtgenote Anna IJsnoutsdr. van Nes, met wie hij in 1562 gehuwd was, hertrouwde Claes Willemsz. in 1582 met Anna Steffensdr. van Heussen (1555/56-1612). Uit dit tweede huwelijk werden zes kinderen geboren, waaronder een dochter Catharina, wier beeltenis elders in deze bundel is afgebeeld (zie blz. 180). Toen Van Warmond in 1583 besloot zich met zijn echtgenote te laten portretteren, wendde hij zich tot zijn neef Isaac Claesz. Swanenburgh, die toentertijd de bekwaamste schilder ter plaatse was. De beide schilderijen, thans in het Stedelijk Museum de Lakenhal, geven een treffend beeld van het nog maar pas getrouwde echtpaar: de man in een zelfverzekerde houding, precies zoals men van deze geslaagde industrieel en magistraat zou mogen verwachten, zijn veel jongere, rijk getooide vrouw daarentegen nog wat onwennig in haar nieuwe rol. In portretten die 24 jaar later door een jongere meester werden vervaardigd zijn dezelfde mensen nogmaals uitgebeeld, de man nu bejaard, doch nog geenszins afgeleefd, de vrouw nu minder verlegen en geheel gewend aan haar rol als echtgenote van één van de meest achtenswaardige burgers van de stad. Twee jaar na het ontstaan van dit laatste stel portretten is Claes Willemsz. van Warmond in 1609, 69 jaar oud, in Leiden overleden. Zijn echtgenote volgde hem reeds drie jaar later in het graf.



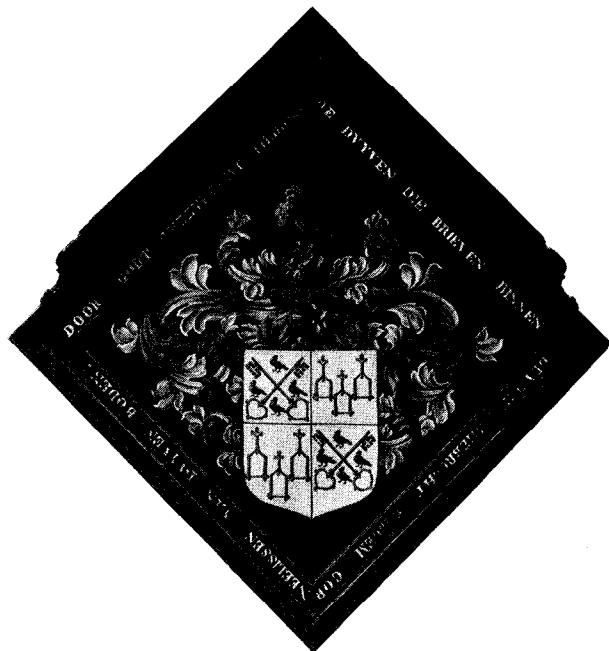
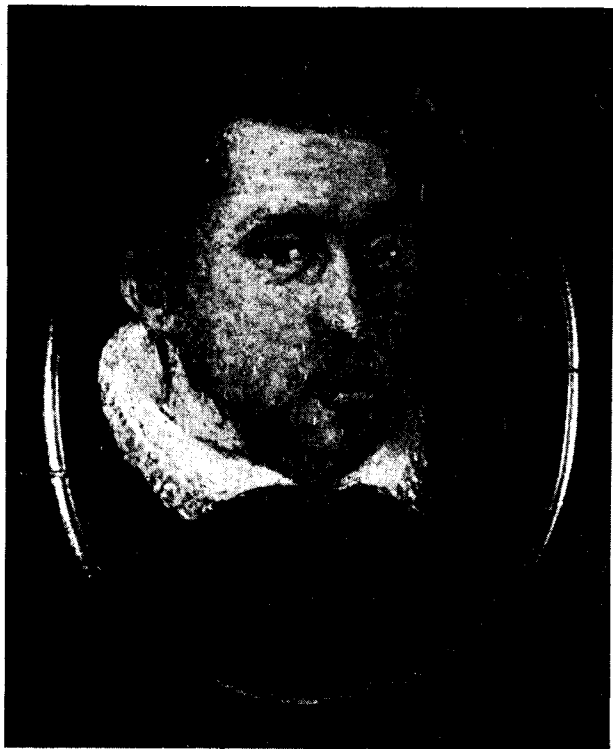
Afb. 10. Claes Willemsz. van Warmond, door Isaac Claesz. Swanenburgh, 1583. Olieverf op paneel, 88 x 65,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Afb. 11. Anna Steffensdr. van Heussen, door Isaac Claesz. Swanenburgh, 1583. Olieverf op paneel, 88 x 65,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Vrijwel alle portretten van Leidenaren uit de tweede helft van de 16de eeuw stellen magistraten of geleerden voor. Een uitzondering hierop vormt de hier gereproduceerde beeltenis van de luitspeler en organist Willem Cornelisz. Speelman (ca. 1542-16 16), die zijn roem en zijn achternaam Duivenbode geheel te danken had aan zijn gedrag ten tijde van het beleg van de stad.

Zoals bekend was in september 1574 de toestand binnen Leiden bijzonder kritiek; de hongersnood was tot het uiterste gestegen, de weerstand dreigde te breken. Voor de boodschappers was het bijzonder gevaarlijk geworden door de vijandelijke linies te gaan, zodat het contact met de prins van Oranje en met Boisot werd bedreigd. Eind september besloot men zijn toevlucht te nemen tot een systeem dat reeds door de Romeinen werd gebruikt en ook tijdens het beleg van Haarlem goede diensten had bewezen, de duivenpost. Willem Cornelisz. Speelman en zijn broers Ulrik en Jan Cornelisz. bezaten een aantal duiven, waarvan men er nu acht door de Spaanse linies smokkelde. In de laatste week van het beleg ontving men in de belegerde stad verschillende per duivenpost bezorgde brieven, waarin de tegenover de Spanjaarden te volgen tactiek werd uitgelegd en aan stadsbestuur en inwoners moed werd ingesproken. Juist in dit zo kritieke stadium waren deze brieven van beslissende betekenis voor het welslagen van de Leidse verdediging.

De stedelijke regering heeft in 1578 de rol die de gebroeders Speelman toen hebben gespeeld beloond door hun het recht toe te kennen de naam Duivenbode te gebruiken en een wapenschild met de Leidse sleutels en enkele duiven te voeren. De bekendste van de drie broers is wel Willem, die is voorgesteld op het afgebeelde miniatuurportret uit 1575. Al is het zeer slecht geschilderd en toont het in de weergave van bijv. oor, mond en ogen de onhandigheid van de anonieme schilder, geeft dit portret ons toch een beeld van deze Leidse muzikant die zijn stad hielp redden door zijn hobby in dienst van de militaire verdediging te stellen. De tweede afbeelding toont ons het wapenbord dat na Willems kinderloos overlijden in 1616 in de nabijheid van zijn graf in de Pieterskerk werd opgehangen. Het is wel als een posthuum bewijs van achting voor de man en voor de motieven waarop hij in 1578 zijn wapen had verkregen te beschouwen, dat dit wapenschild het enige was dat in 1795 in de kerk mocht blijven hangen, toen daar onder invloed van de vrijheid-gelijkheid-broederschap-gedachte alle familiewapens moesten worden verwijderd!



Afb. 12. Willem Cornelisz. Duivenbode, door een onbekende schilder, 1575. Olieverf op koper, 4,2 x 3,5 cm. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal. Foto Dingjan.

Afb. 13. Wapenbord van Willem Cornelisz. Duivenbode in de Pieterskerk te Leiden. Foto De Bruine.

INHOUD

Korte kroniek van Leiden en omstreken 1573-'74, door drs. Ingrid W. L. Moerman	1
Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-'80), door G. 't Hart	13
De rol van de schansen bij het beleg 1572-'74, door ir. H.A. van Oerle	34
De munten van Leiden, geslagen tijdens de belegeringen van 1573 en 1574, door E. J. A. van Beek	51
Twee stukken Leids zilver rond het beleg, door drs. M. L. Wurfbain	62
Symon Willemsz. Wassenauer uit de lange Coppenhixsteeg: de inventaris van een laat 16de eeuws Leids burger, door Jet Dommissie, Katie Heyning en Beatrijs Hustinx-van Acker	76
Het gezin van Cornelis van Veen, door drs. R. E. O. Ekkart	95
Civielrechtelijke procedures ten tijde van het beleg: enkele bladzijden uit de Leidse Kenningboeken, door R. J. Spruit	106
Een Leidse loterijkaart uit de 16de eeuw, door drs. R. E. O. Ekkart	112
Watergeuzen bij Noordwijk en Katwijk – Pasen 1571, door drs. J. D. Bangs	123
De Nederduits gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-'76, door Rosemary L. Jones B.A.	126
Onderwijs in Leiden in de tweede helft van de 16de eeuw, door drs. R. E. O. Ekkart	145
Waarachtige afcounterfeitinge der stad en universiteit Leiden in Holland, door ir. H. A. van Oerle	155
Een archeologisch onderzoek naar het bestaan van het kasteel Coebel, verwoest in 1573, door J. D. F. Hardenberg	158
De tapijtwever Willem Andriesz. de Raet als kapitein van de Leidse schutterij, door drs. J. D. Bangs	161
Leidse schilders, tekenaars en graveurs uit de tweede helft van de 16e en het begin van de 17de eeuw, door drs. R. E. O. Ekkart	171
Sleutelfiguren, door drs. R. E. O. Ekkart	197